НАУКА І СУЧАСНІСТЬ:
ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ. ОСВІТА

Колективна монографія

Ніжин 2026

Міністерство освіта та науки України
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

НАУКА І СУЧАСНІСТЬ: ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ. ОСВІТА

Колективна монографія

Ніжин – 2026

УДК 001:94:008:327:37
Н34

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 13 від 28.05.2026 р.

Рецензенти:

Лепявко Сергій Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Щербак Віталій Олексійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

Н34 Наука і сучасність: Історія. Культура. Міжнародні відносини. Освіта: колективна монографія. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2026. – 273 с.
ISBN 978-617-527-364-7

Монографія «Наука і сучасність: Історія. Культура. Міжнародні відносини. Освіта» є комплексним науковим дослідженням, що висвітлює актуальні проблеми розвитку суспільства у міждисциплінарному вимірі. У виданні проаналізовано історичні процеси, культурні феномени, сучасні міжнародні відносини та освітні трансформації, зокрема економічне партнерство держав, культурну політику, роль освіти й інноваційних технологій. Значну увагу приділено теоретико-методологічним аспектам культурної дипломатії та впливу «м'якої сили» у сучасному світі.

Монографія буде корисною для науковців, викладачів, студентів гуманітарних і соціальних спеціальностей, а також усіх, хто цікавиться проблемами історії, культури, міжнародних відносин та освітньої політики.

УДК 001:94:008:327:37

© колективна монографія, 2026
© НДУ ім. М. Гоголя, 2026

ISBN 978-617-527-364-7

З М І С Т

Передмова 5

Бровко А. Г.
Американо-мексиканське партнерство у сфері економіки:
сучасні тенденції та виклики..... 7

Кучменко Е. М.
Людина і природа в культурі Китаю (XVI–XVII ст.) 36

Кононенко В. С.
Теоретичні основи використання інтерактивних технологій
у середній школі 63

Труфанова Н. В.
Міжнародна культурна політика України в галузі середньої освіти
(на прикладі Приватного Закладу «Міжнародний ліцей
«Михаїл» с. Чайки») 91

Лейберов О. О.
«Обдарований трудівник на широкій ниві всебічного вивчення
слов'янського світу» – життя та діяльність професора ніжинського
історико-філологічного інституту князя Безбородька К. Ф. Радченка
(1872–1908 рр.)..... 122

Прудько В. О.
Інститут сім'ї в умовах глобалізації..... 137

Кедун І. С.
Топографія та структура міської округи Новгород-Сіверського
в давньоруський час..... 162

Забузова О. В.
Дискурс культури у формуванні еліт 189

Желіба О. В.
Особливості реалізації змістової лінії «людина і природа»
у підручниках історії для 8 класу Нової української школи 214

Давиденко Ю. М., Галета Д. О.
Культурна дипломатія у вимірах «м'якої сили»
та пропаганди: теоретико-методологічний аналіз 247

ПЕРЕДМОВА

У колективній монографії «Наука і сучасність: Історія. Культура. Міжнародні відносини. Освіта» сучасний науковий простір постає у багатовимірному вимірі з широким тематичним і хронологічним охопленням. Це дає змогу зосередити увагу на ключових явищах і процесах, що визначають розвиток суспільства в історичній ретроспективі та в умовах сьогодення.

Так, у розвідці А. Бровко проаналізовано сучасні тенденції американо-мексиканського економічного партнерства, розкрито його інституційні засади, динаміку торговельно-інвестиційної взаємодії та окреслено основні виклики, пов'язані з глобальними економічними трансформаціями. Значна увага приділяється ролі інтеграційних процесів і впливу міжнародних угод на формування спільного економічного простору.

Проблематика культурних процесів відображена у дослідженні Е. Кучменко, де розглядається взаємодія людини і природи в культурі Китаю XVI–XVII ст., акцентується увага на світоглядних основах традиційної культури та їх впливі на суспільний розвиток. Питання освітніх трансформацій розкрито у праці В. Кононенко, де обґрунтовано значення інтерактивних технологій у сучасній середній школі як ефективного інструменту підвищення якості навчального процесу.

Окремий блок досліджень присвячено проблемам культурної політики та дипломатії. Зокрема, Н. Труфанова аналізує міжнародну культурну політику України у сфері середньої освіти, підкреслюючи її роль у формуванні позитивного іміджу держави. У роботі Ю. Давиденка та Д. Галети розглядаються теоретико-методологічні засади культурної дипломатії як інструменту «м'якої сили» та пропаганди, що дозволяє глибше осмислити механізми впливу культури у міжнародних відносинах. Вагомим доповненням до цього напряму є дослідження О. В. Забузової, присвячене ролі культури у формуванні еліт, де авторка, спираючись на міждисциплінарний підхід і концепцію Леслі Уайта, аналізує взаємозв'язок технологічного, соціального та ідейного рівнів культурної системи, а також розглядає еліти як носіїв ціннісних і владних орієнтирів у процесах державотворення .

Історичний вимір монографії представлений низкою досліджень, присвячених як окремим постатям, так і соціокультурним інститутам. Зокрема, О. Лейберов висвітлює життєвий шлях та наукову діяльність К. Ф. Радченка, акцентуючи увагу на його внеску у розвиток слов'янознавства. І. Кедун досліджує топографію та структуру міської округи Новгород-

Сіверського у давньоруський період, що дозволяє реконструювати особливості урбаністичного розвитку. В. Прудько аналізує трансформацію інституту сім'ї в умовах глобалізації, підкреслюючи вплив сучасних соціальних змін на традиційні форми суспільної організації.

Таким чином, монографія поєднує різноманітні наукові підходи та тематики, формуючи цілісне уявлення про взаємозв'язок історичних, культурних, міжнародних та освітніх процесів. Видання знайде свого читача серед науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться актуальними проблемами розвитку сучасного суспільства.

УДК 327:33(73+72)

Бровко А. Г.
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
alyona_brovko@meta.ua
orcid.org/0000-0002-8490- 7990

АМЕРИКАНО-МЕКСИКАНСЬКЕ ПАРТНЕРСТВО У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ

У роботі здійснено комплексний аналіз сучасного стану та особливостей розвитку американо-мексиканського економічного партнерства в умовах трансформації світового господарства та посилення регіоналізаційних процесів. Розглянуто інституційні засади співпраці, зокрема роль угоди ЮСМКА як ключового механізму регулювання торговельно-економічних відносин між США та Мексикою. Проаналізовано динаміку двосторонньої торгівлі товарами і послугами, обсяги та структуру прямих іноземних інвестицій, а також поглиблення виробничої кооперації в межах північноамериканського економічного простору. Проаналізовано ключові виклики, що впливають на ефективність партнерства, зокрема залежність економіки Мексики від кон'юнктури ринку США, соціально-економічні диспропорції між регіонами, проблеми безпеки, нелегальної міграції та функціонування прикордонних територій. Також розглянуто вплив глобальної конкуренції, змін у міжнародних ланцюгах доданої вартості та політичних факторів на перспективи двосторонньої співпраці. Зроблено висновок, що американо-мексиканське економічне партнерство є стратегічно важливим для обох держав, оскільки сприяє економічному зростанню, підвищенню конкурентоспроможності та інтеграції у світову економіку. Водночас подальший розвиток співпраці потребує адаптації до нових глобальних викликів, поглиблення інституційної взаємодії та реалізації узгодженої економічної політики.

Ключові слова: *американо-мексиканське партнерство, США, Мексика, економічна інтеграція, ЮСМКА, зовнішня торгівля, прямі іноземні інвестиції, виробнича кооперація, глобальні виробничі ланцюги, економічні виклики.*

Економічні відносини між Сполученими Штатами Америки та Мексикою є одними з найвпливовіших і найскладніших у сучасному світі. Географічна близькість, історичні зв'язки та спільні економічні інтереси сприяли формуванню тісної взаємозалежності між двома країнами. Взаємодія охоплює широкий спектр секторів – від автомобільної та електронної промисловості до енергетики, аерокосмічної галузі та сільського господарства. Протягом останніх десятиліть цей співпрацюючий простір постійно еволюціонував під впливом глобалізації, політичних рішень, технологічного прогресу та торговельних угод, таких як НАФТА та її наступник – Угода США – Мексика – Канада (ЮСМКА). Дослідження особливостей і проблем американо-мексиканського економічного співробітництва дозволяє не лише оцінити вигоди та виклики для обох країн, але й зрозуміти загальні тенденції економічної інтеграції в регіональному та глобальному масштабі.

Проблема економічного співробітництва між США та Мексикою залишається надзвичайно актуальною через кілька ключових причин. По-перше, обидві країни мають тісні торговельні та інвестиційні зв'язки, і будь-які зміни у політиці або економіці однієї з них безпосередньо впливають на партнерську державу. По-друге, глобальні економічні виклики, включно з пандеміями, коливанням цін на енергоносії, цифровізацією та зміною торговельних пріоритетів, вимагають гнучких і ефективних механізмів двосторонньої взаємодії. По-третє, структурні особливості співробітництва – асиметричність економік, державно-приватний характер відносин, регіональна концентрація виробництва – створюють як значні можливості, так і потенційні ризики для обох сторін. У світлі цих викликів аналіз економічних відносин між США та Мексикою є важливим для формування ефективних стратегій співпраці, спрямованих на стабільний розвиток та економічне процвітання регіону.

Метою даної роботи є всебічне дослідження структури, особливостей та проблем американо-мексиканського економічного співробітництва.

Торгівля як ключовий фактор економічної взаємозалежності США та Мексики. Торговельні відносини США та Мексики демонструють стійку динаміку зростання. Згідно з даними Бюро перепису населення США, у 2019 році Мексика стала найбільшим торговельним партнером США. У 2020 році загальний товарообіг між країнами склав близько 538 мільярдів доларів, включаючи широкий спектр товарів – від автомобілів і техніки до сільськогосподарської продукції. Торгівля забезпечує мільйони робочих місць: за оцінками Торгово-промислової палати США, майже 5 мільйонів

американців працюють у секторах, що залежать від торгівлі з Мексикою, а американські компанії працевлаштовують близько 1,2 мільйона людей у Мексиці [12, с.8].

У 2022 році обсяг експорту США до Мексика становив 362,0 млрд доларів, тоді як імпорт досяг 493,1 млрд доларів. У результаті сформувався дефіцит у торгівлі товарами та послугами на рівні 131,1 млрд доларів. При цьому експорт товарів із США до Мексики сягнув 324,3 млрд доларів, що означає зростання на 17% порівняно з 2021 роком, а також приблизно на половину більше, ніж у 2012 році, що свідчить про довгострокову позитивну динаміку двосторонньої торгівлі. У структурі імпорту США з Мексики у 2023 році домінували транспортні засоби (85,0 млрд дол.), автомобільні комплектуючі (66,3 млрд дол.), комп'ютерна техніка (28,6 млрд дол.), нафта і газ (19,8 млрд дол.), а також електротехнічна продукція (18,8 млрд дол.). Така структура відображає глибоку виробничу кооперацію між економіками обох країн. Багато товарів виробляються в рамках транснаціональних мереж, що охоплюють обидві країни. За даними Комісії з міжнародної торгівлі США, близько 40% американського імпорту з Мексики має американське походження, що підкреслює тісну інтеграцію економік.

Важливо, що доступ до відносно дешевих ресурсів і виробничих потужностей у Мексиці дозволяє американським компаніям зберігати конкурентоспроможність на світових ринках. У цьому контексті імпорт відіграє не менш важливу роль, ніж експорт, оскільки він підтримує виробничі процеси в США та сприяє створенню робочих місць у національній промисловості [19].

Інвестиційні потоки та економічна взаємодія. Прямі іноземні інвестиції посилюють економічну взаємозалежність. У 2019 році ПІІ США в Мексику перевищували 100 мільярдів доларів, що становило приблизно 40% усіх іноземних інвестицій у Мексиці. Інвестиції охоплюють різні сектори: виробництво, гірничодобувну промисловість, фінансові послуги. У той же час мексиканські ПІІ в США становили понад 18 мільярдів доларів [14, с. 2]. Така двостороння інвестиційна взаємодія сприяє технологічному обміну, підвищенню ефективності виробництва та створенню робочих місць у обох країнах. У 2024 році прямі інвестиції США в Мексику (зовнішні) становили 159,2 млрд доларів, що на 11,9% більше, ніж у 2023 році. Прямі інвестиції з Мексики в Сполучені Штати (вхідні) становили 43,4 млрд доларів, що на 10,8% більше, ніж у 2023 році [13]. (Рис. 1).

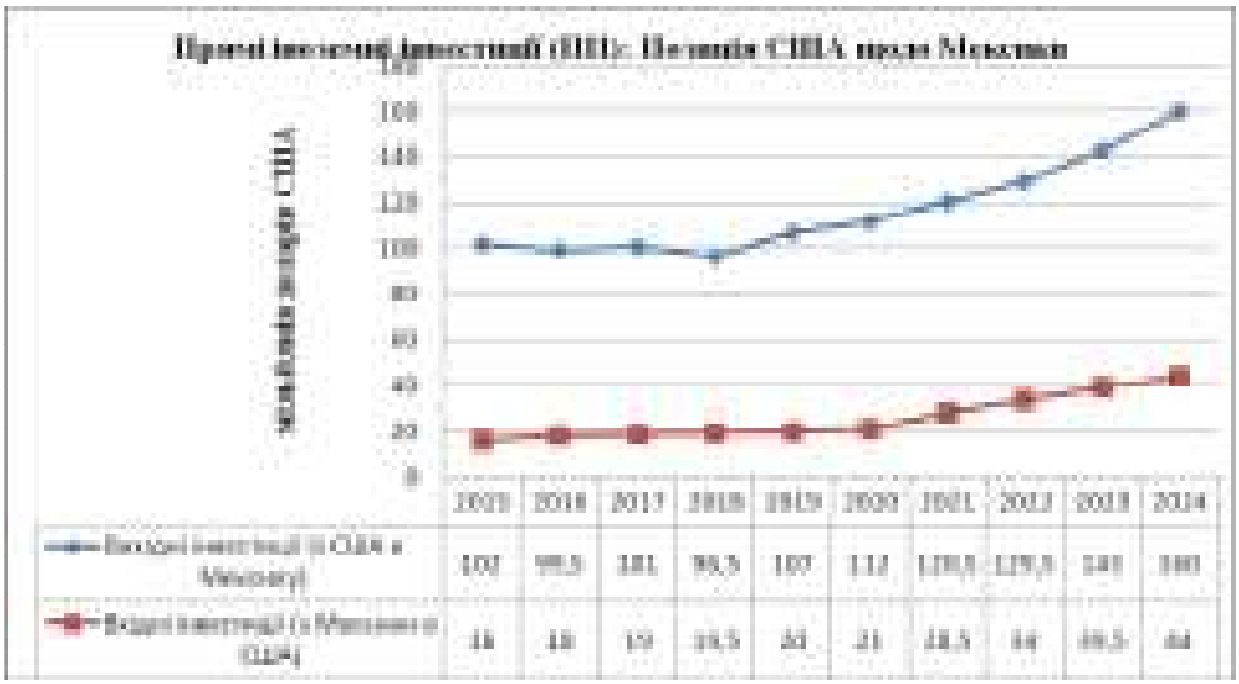

Рис. 1. ***Позиція США з прямими інвестиціями щодо Мексики***

Джерело: Mexico – International Trade and Investment Country Facts [13]

Роль грошових переказів у економічній взаємозалежності. Особливе значення мають грошові перекази мексиканських робітників у США, які слугують ключовим джерелом іноземних доходів для Мексики. У 2018 році обсяг переказів склав майже 35 мільярдів доларів, що перевищує доходи від ряду інших важливих секторів економіки, включаючи експорт нафти та туризм [20]. Грошові перекази безпосередньо підтримують життя мільйонів сімей, забезпечуючи витрати на харчування, житло, охорону здоров'я та освіту, а іноді – започаткування малого бізнесу.

Водночас перекази не позбавлені ризиків. Залежність від економічних коливань США або змін у імміграційній політиці може істотно впливати на обсяг фінансових потоків. Під час фінансової кризи 2008–2009 років перекази до Мексики скоротилися на 15,7%, що відобразилося на добробуті значної частини населення. Крім того, висока вартість переказів через офіційні канали змушує частину мігрантів користуватися менш безпечними неформальними способами передачі коштів.

Комплексні політичні заходи обох країн, спрямовані на сприяння легальній міграції, захист прав трудових мігрантів та ефективне використання грошових переказів, можуть перетворити їх на інструмент сталого економічного розвитку.

Енергетична взаємозалежність. Енергетичний сектор є ще однією важливою сферою економічної взаємозалежності. Мексика залишається значним постачальником сирої нафти для США. У 2020 році Мексика була четвертим за обсягом експортером нафти до США, що має стратегічне значення для енергетичної безпеки останніх [14, с.13]. Одночасно США постачають нафтопродукти та природний газ до Мексики. Після лібералізації енергетичного сектору Мексики у 2013 році обсяг американського експорту зріс, і до 2020 року США стали головним іноземним постачальником природного газу для Мексики [14, с.4].

Попит на нафтопродукти, включно з бензином та дизельним паливом, зростав через обмеженість нафтопереробних потужностей Pemex, що спонукало уряд Мексики до будівництва нових заводів, зокрема Dos Bocas у Табаско. Водночас енергетична взаємозалежність піддається ризикам: коливання світових цін на енергоносії, зміни в енергетичній політиці Мексики та перехід на відновлювані джерела енергії можуть суттєво впливати на обидві економіки [12, с.10].

Виклики та ризики взаємозалежності. Хоча економічна взаємозалежність США та Мексики надає значні переваги, вона водночас створює виклики. Економічні кризи в одній країні швидко відображаються на іншій. Фінансова криза 2008 року показала, як падіння американського споживчого попиту різко знизило мексиканський експорт.

Політичні зміни також відіграють важливу роль. Зміни у торговельній політиці, імміграційні обмеження або нові тарифи можуть викликати коливання в потоках капіталу, товарів і робочої сили. Переговори про заміну НАФТА на ЮСМКА ілюструють складність досягнення балансу між різними секторами економіки, такими як автомобілебудування, сільське господарство та цифрова торгівля.

Ще одним аспектом є ринок праці. Рух товарів і капіталу прийнятий, але рух людей, особливо некваліфікованої робочої сили, залишається спірним питанням. Значна різниця у рівні оплати та економічних можливостях спричинила інтенсивну міграцію з Мексики до США, що стало предметом політичних дискусій і вплинуло на окремі галузі обох країн.

З іншого боку, економічна взаємозалежність між США та Мексикою відкриває унікальні можливості для обох країн. Тісні ланцюги поставок, особливо у виробничому секторі, дозволяють компаніям оптимізувати виробничі процеси, зменшувати витрати та підвищувати конкурентоспроможність. Так, такі корпорації, як Ford і General Motors, виграють від

виробництва окремих компонентів у Мексиці, де витрати на робочу силу нижчі, а фінальне складання відбувається в США. Такий підхід забезпечує більш ефективну і конкурентоспроможну автомобільну промисловість, створюючи простір для інновацій та підвищення продуктивності.

Крім того, взаємозалежність економік сприяє узгодженому вирішенню спільних проблем, таких як зміна клімату, що не обмежується кордонами жодної країни. Координуючи енергетичну політику та інвестиції, США і Мексика можуть стимулювати перехід до більш стійкого енергетичного майбутнього. Як найбільший постачальник природного газу до Мексики, США відіграють ключову роль у забезпеченні енергетичної трансформації Мексики, сприяючи використанню менш вуглецево інтенсивних джерел енергії.

Сильні економічні зв'язки також слугують платформою для посилення дипломатичних і культурних відносин. Широкі торговельні та інвестиційні відносини створюють умови для діалогу щодо безпеки кордонів, прав людини та інших сфер, сприяючи стабільності та процвітанню регіону. Статистичні дані підкреслюють глибину та масштаби економічної взаємозалежності, що одночасно формує як виклики, так і нові можливості.

Серед головних викликів слід відзначити потенціал економічного зараження. Яскравий приклад – фінансова криза 2008 року. За даними Світового банку, ВВП Мексики скоротився на 5,3% у 2009 році, що значно перевищувало середній показник падіння в Латинській Америці та Карибському басейні (1,7%). Це скорочення було тісно пов'язане з різким падінням споживчого попиту в США, що відобразилося на мексиканському експорті. Бюро перепису населення США повідомляє, що американський імпорт з Мексики впав із 215,9 мільярдів доларів у 2008 році до 177,4 мільярдів доларів у 2009 році, підкреслюючи глибину впливу [12, с. 8].

Ще однією складністю є розрив у заробітній платі між країнами. Згідно зі звітом Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) за 2020 рік, середня зарплата в США більш ніж у п'ять разів перевищує мексиканську, що стимулює міграцію та впливає на ринок праці. Це створює додаткові соціальні та економічні виклики для обох країн, включно із «відтоком мізків» та дискусіями про імміграційну політику США.

Попри ці виклики, статистика демонструє значні можливості. Товарообіг між США та Мексикою продовжує зростати. У 2019 році Мексика стала найбільшим торговельним партнером США, випередивши Китай і Канаду, із загальним обсягом торгівлі 614,5 мільярдів доларів [12, с.8]. Це підкреслює спільні економічні інтереси та потенціал для взаємної вигоди.

Взаємопов’язані ланцюги поставок також забезпечують ефективність і стійкість виробництва. За даними Дослідницької служби Конгресу США (2019), близько 40% американського імпорту з Мексики мають мексиканське походження, що свідчить про глибоку інтеграцію виробничих процесів [14, с. 2]. Така структура дозволяє знизити витрати, підвищити продуктивність та забезпечити більшу стійкість до глобальних економічних потрясінь.

Глибоке переплетення економік США та Мексики формує широкий спектр взаємних зв’язків, що охоплюють товари, послуги, інвестиції та робочу силу, створюючи основу для взаємної довіри та стабільності. У глобальному економічному середовищі таку взаємозалежність слід розглядати як силу, яка може стимулювати зростання, технологічний прогрес та економічну стабільність.

На макрорівні взаємозалежність забезпечує підвищення економічної ефективності. Обидві країни можуть більш раціонально використовувати свої ресурси, орієнтуючись на порівняльні переваги, що сприяє зростанню продуктивності та добробуту. Наприклад, експорт сирої нафти з Мексики до США оптимізує використання природних ресурсів та переробних потужностей, тоді як американський експорт нафтопродуктів і природного газу забезпечує енергетичні потреби Мексики та стимулює перехід на чистіші джерела енергії [14, с. 4; с. 13].

Взаємозалежність також підвищує стійкість до економічних потрясінь. Об’єднані економіки США і Мексики здатні синхронізувати відновлення після криз, як це сталося після 2008 року. Крім того, двосторонні інвестиції стимулюють інновації та технологічний розвиток, зокрема в автомобільній промисловості, відновлюваній енергетиці та електроніці.

Для США економічна взаємозалежність з Мексикою відкриває доступ до великого ринку, ефективних виробничих ланцюгів та джерел робочої сили. Грошові перекази мексиканських мігрантів, у свою чергу, підтримують економіку Мексики та створюють додатковий економічний ефект для США через стабільність на південному кордоні.

Разом із цим взаємозалежність потребує активної координації економічної та торговельної політики, врахування соціальних аспектів та уваги до ефективного розподілу вигод. Проте ці виклики не зменшують значущість взаємозв’язків, а підкреслюють необхідність стратегічного планування і взаємної співпраці.

Отже, економічна взаємозалежність США і Мексики, зумовлена географічною близькістю та спільними економічними інтересами, є фунда-

ментом двосторонніх відносин. Вона створила як виклики, так і значні переваги, сприяючи економічному розвитку обох країн. Вирішення цих питань через діалог, координацію політики та інвестиції у спільні проєкти забезпечує використання потенціалу взаємозалежності для зростання, стійкості та сталого розвитку в майбутньому.

Роль Північноамериканської зони вільної торгівлі у двосторонніх відносинах. Однією з передумов створення НАФТА стали інтеграційні процеси у Латинській Америці. 1980–1990-ті роки XX століття ознаменувалися фундаментальними змінами у міжнародній системі. Перемога США у холодній війні стала підтвердженням домінування ліберально-демократичних цінностей, що, у свою чергу, мала сприяти розвитку та зміцненню глобального вільного ринку. Водночас посилення регіональних інтеграційних процесів у країнах, що розвиваються, ставило під сумнів абсолютну могутність США як єдиного гравця на міжнародній арені.

Що стосується Латинської Америки, у цей період активно формувалися регіональні об'єднання, такі як Латиноамериканська асоціація інтеграції (1980), КАРИКОМ (1973) та МЕРКОСУР (1991). Основна мета цих об'єднань полягала у зменшенні залежності від колишніх метрополій через створення потужних регіональних спілок. Окрім цього, високий ступінь економічної залежності країн Південної Америки від коливань на світових ринках, зокрема від США, стимулював пошук шляхів для формування відносно автономних економічних угруповань.

Для Мексики очевидним прикладом такої залежності був економічний спад у США у 2001–2002 роках. Як уже зазначалося, економіка Мексики була тісно пов'язана з економікою США, і тоді приріст ВВП країни фактично наблизився до нульового рівня, а показники на душу населення становили -1,3% та -0,5% відповідно [8, с.616]. Цей факт підкреслює, що інтеграційні процеси у Латинській Америці у другій половині XX століття мали чіткі економічні передумови.

Зі свого боку, США після завершення холодної війни закріпили за собою статус провідної світової держави. Однак посилення регіоналізму змусило американське керівництво шукати нових союзників для просування ліберальної економічної та торговельної політики. Мексика, у той час, розглядалася американськими аналітиками як відносно слабка держава, інтересами якої можна було знехтувати у глобальній політиці. Проте ресурси та стратегічне положення країни робили Мексику важливим партнером для США, що не могло залишитися поза увагою.

Що стосується мотивів Мексики щодо розширення економічних контактів із США, ключовим фактором була глибока фінансова криза, яка охопила країну в кінці 1980-х років. Мексика шукала підтримки свого північного сусіда у вирішенні критичних питань – погашенні зовнішнього боргу, регулюванні міграційних потоків, скороченні безробіття та боротьбі з наркобізнесом. Про це неодноразово згадував новообраний у 1988 році президент Мексики Карлос Салінас де Гортарі, який підкреслював, що ці проблеми можуть бути ефективно вирішені шляхом активного економічного співробітництва зі США.

Ще одним чинником стала американська культурна політика. Після Другої світової війни ідеї просування американського способу життя і культури набули великої популярності у США. Ця стратегія спрямовувалася на поширення американського впливу та на формування позитивного іміджу країни у світі. Значну роль у цьому процесі відігравала підготовка сприятливого культурно-освітнього середовища в Латинській Америці, зокрема в Мексиці. Спеціальні програми обміну студентами дозволяли іноземним громадянам здобувати освіту та досвід у США, а потім поширювати отримані знання та уявлення про розвинену Америку у своїх країнах.

Склад політичної еліти Мексики кінця 1980-х – початку 1990-х також відіграв значну роль у формуванні сприятливого ґрунту для співпраці. Так, президент С. Гортарі здобув освіту у Гарвардському інституті державного управління, а його колеги, які брали участь у переговорах щодо НАФТА, як Е. Бланко, були випускниками Університету Чикаго [5, с.67]. Освіта у США створила політичний блок, більш відкритий до співпраці з північним сусідом, ніж попередні уряди.

Третім фактором була роль мексиканського лобі у США. Це одне з найвпливовіших лобі серед латиноамериканських країн, яке здійснює свій вплив через фінансування етнічних діаспор та просування національних інтересів.

Таким чином, ураховуючи складне фінансове становище Мексики, необхідність підтримки від потужного сусіда та прихильність політичної еліти до співпраці з США, проект створення НАФТА був зустрінутий у Мексиці радше позитивно та сприяв початку переговорів щодо Північноамериканської зони вільної торгівлі.

Можна стверджувати, що поєднання державної політики Мексики, спрямованої на активну співпрацю зі США, впливу мексиканського лобі у Сполучених Штатах та зацікавленості бізнесових кіл у розширенні ринків

збуту врешті-решт призвело до укладення тристоронньої угоди між США, Канадою та Мексикою.

Враховуючи неоліберальні економічні реформи, які проводилися в Мексиці за сприяння США протягом 1980-х років, на початок 1990-х Мексика розглядалася як країна, що найкраще відповідала критеріям американської сторони для створення зони вільної торгівлі. Крім того, підписання угоди з Мексикою американське керівництво розцінювало як проміжний крок у напрямку розширення економічних зв'язків із іншими державами Латинської Америки. Мексиканський уряд, спираючись на досвід Канади, демонстрував зацікавленість у подальшій співпраці з Вашингтоном, що значно спростило процес підготовки та проведення переговорів.

З 1991 року тривали тривалі переговори між США, Канадою та Мексикою, які в результаті призвели до укладення Північноамериканської угоди про вільну торгівлю – НАФТА. Угода набула чинності у 1994 році. Проте в процесі обговорення виникла низка суперечливих моментів, для врегулювання яких учасникам довелося йти на взаємні поступки. Серед таких питань слід відзначити сільське господарство, енергетичну сферу, машинобудування та текстильну промисловість. Особливу увагу приділяли питанню доступу мексиканських працівників до американського ринку праці, на що американська сторона відповіла, що в рамках НАФТА питання міграції та захисту довкілля залишаються у компетенції національних урядів. Втім, важливість цих проблем зумовила підписання у 1993 році додаткових угод, спрямованих на захист трудових прав та охорону навколишнього середовища.

З боку США наголос робився на усуненні бар'єрів у сфері торгівлі та економічної діяльності у межах угоди. Оскільки ключові галузі мексиканської економіки – нафтовидобувна промисловість, залізниці, енергетика та видобуток корисних копалин – перебували у державній власності, Вашингтон наполягав на відкритості ринку для іноземних інвесторів, що у деякій мірі суперечило наявним практикам поставок енергоресурсів.

Водночас переговори та сама угода мали асиметричний характер. Мексика перебувала у положенні периферійної держави, змушеної дотримуватися умов більш впливових північних партнерів. Уряд країни був змушений піти на поступки: американські та канадські компанії отримали право відкривати філії на мексиканській території, іноземні інвестори – доступ до нафтохімічної галузі, а також Мексика послабила обмеження у діяльності державної нафтової компанії ПЕМЕКС та Федеральної комісії з енергетики.

Попри те, що США виступали головним ініціатором НАФТА, угода не завжди сприймалася позитивно всередині країни. Американські профспілки висловлювали занепокоєння через можливий приплив дешевої мексиканської робочої сили, що могло б призвести до зниження заробітних плат у США. Крім того, перенесення виробничих потужностей американських компаній до Мексики через більш вигідні умови виробництва могло спричинити підвищення рівня безробіття серед американських працівників.

Таким чином, процес створення НАФТА мав суперечливий характер, що пояснювалося як розбіжностями між країнами-учасницями щодо окремих питань співпраці, так і внутрішніми протиріччями у самих державах, пов'язаними з різним сприйняттям угоди населенням. Незважаючи на всі складнощі та дискусії, у 1994 році учасникам вдалося досягти консенсусу, і угода набула чинності, відкривши нову еру економічних відносин між США, Канадою та Мексикою.

Згідно зі статистичними даними СОТ, динаміка експорту країн Північноамериканська зона вільної торгівлі демонструє стійку тенденцію до зростання. Зокрема, у 2018 р. обсяги експорту держав-учасниць угруповання збільшилися майже у чотири рази порівняно з 1993 р. та більш ніж у чотири рази відносно 1992 р. Якщо ж порівнювати із загальними показниками експорту цих країн у 1985 р., то приріст перевищив семикратний рівень. Навіть у порівнянні з попереднім роком (2017 р.) було зафіксовано зростання на 7,9 %. Отже, для інтеграційного об'єднання загалом, а також для кожної держави-члена характерною є довготривала тенденція до нарощування експортного потенціалу [8, с. 615].

Водночас у динаміці зовнішньоторговельної діяльності простежуються й періоди спаду. Зокрема, у 2009 р. відбулося скорочення обсягів експорту в усіх країнах НАФТА, що значною мірою було зумовлено впливом світової фінансово-економічної кризи. Упродовж 1985–1992 рр. абсолютний приріст експорту держав угруповання залишався відносно помірним і, як правило, не перевищував 50,6 млрд дол. США (1989 р.), за винятком 1988 р., коли цей показник досяг 90,3 млрд дол. США. Починаючи з 1992 р., спостерігається суттєве збільшення темпів зростання експорту. Зокрема, у 2004 р. абсолютний приріст становив 156,7 млрд дол. США, у 2006 р. – 188,3 млрд дол. США, у 2007 р. – 176,6 млрд дол. США, у 2017 р. – 161,5 млрд дол. США, а у 2018 р. – 188,0 млрд дол. США [8, с. 616].

Разом із тим окремі роки характеризувалися зниженням експортних показників, зокрема у 1998, 2001, 2002, 2009, 2015 та 2016 рр., що відображає вплив глобальних економічних коливань на зовнішньоторговельну активність держав-учасниць. При цьому темпи приросту експорту у період

функціонування НАФТА після 1992 р. не перевищували 22,6 % (максимальне значення зафіксовано у 2010 р.), тоді як у 1988 р. цей показник становив 23,8 %. Таким чином, упродовж існування НАФТА динаміка експорту характеризувалася як періодами інтенсивного зростання, так і епізодичними спадами, що відображає вплив як внутрішніх інтеграційних процесів, так і зовнішніх макроекономічних чинників. Серед ключових факторів, які сприяли розширенню експортних потоків у межах угруповання, слід насамперед виокремити поглиблення торговельної лібералізації, усунення тарифних та нетарифних бар'єрів, а також активізацію виробничої та інвестиційної кооперації між країнами-членами [8, с. 616].

Можна з впевненістю стверджувати, що НАФТА ознаменувала новий етап у двосторонніх і тристоронніх економічних відносинах між США, Канадою та Мексикою, створивши один із найбільших ринків у світі. Через високу взаємозалежність країн та неможливість ефективного розвитку економіки у ізольованому форматі, учасники були змушені йти на значні поступки, внаслідок чого вдалося досягти компромісу, що забезпечував вигоди кожному з учасників. Для Мексики, яка пройшла складний шлях від політики ізоляціонізму до економічної лібералізації, підписання угоди стало не лише засобом розвитку торгових відносин із північними сусідами, а й можливістю зміцнити своє положення на міжнародній арені. Це проявилося у подальшій активній участі країни у ключових міжнародних організаціях, таких як СОТ, МВФ, ОПЕК та навіть ЮНКТАД.

Варто підкреслити, що заради отримання економічних переваг від співпраці з США – таких як доступ до новітніх технологій, приплив інвестицій та розширення ринку збуту – політичне керівництво Мексики на чолі з президентом Карлосом Салінасом де Гортарі, а пізніше його наступником Ернесто Седіло (1994–2000), було готове поступитися історично сформованими принципами недовіри та ізоляціонізму щодо Вашингтона. Це, у свою чергу, викликало поділ у мексиканському суспільстві на прихильників та противників угоди НАФТА.

Водночас слід відзначити й значні досягнення Мексики в рамках угоди. Наприклад, у 2010 році країна зафіксувала рекордне зростання обсягів зовнішньої торгівлі зі США – на 28,6%, що склало загалом 383 мільярди доларів. Якщо звернутися до макроекономічної статистики, можна побачити помітне зростання ВВП Мексики у період 1995–2016 років: з 286,2 млрд доларів до 1,261 трлн доларів [9, с.124] Крім того, країні

вдалося знизити рівень інфляції, збільшити обсяги іноземних інвестицій та скоротити зовнішній борг.

Для США ж підписання НАФТА стало важливим кроком у реалізації стратегії створення зони вільної торгівлі на американському континенті. Партнерство з Мексикою сприяло зміцненню економічних позицій Сполучених Штатів у регіоні та дозволило обмежити вплив європейських та азійських конкурентів у Латинській Америці.

Таким чином, НАФТА розглядалася її ініціаторами як масштабний економіко-політичний проект, покликаний закласти основу для інтеграції Північної та Південної Америки та створення найбільшої у світі зони вільної торгівлі. Кожна країна розглядала угоду як можливість отримати конкретні вигоди для власного розвитку: США прагнули знизити зовнішню конкуренцію у регіоні та зміцнити економічний вплив, тоді як Мексика розраховувала на вихід на великий ринок, збільшення експорту, валютні надходження та залучення значних іноземних інвестицій, що мало забезпечити стабільне економічне зростання. Частково ці очікування справдилися, і Мексика дійсно отримала значну економічну підтримку зі сторони США.

Водночас очевидна асиметрія торговельно-економічних відносин ще більше посилила залежність Мексики від США. На сьогодні частка американського та канадського експорту перевищує 80%, а імпорту – близько 70%. Іноземні компанії дедалі частіше витісняють національні підприємства з провідних галузей економіки, насамперед обробної промисловості, яка формує близько 24% ВВП Мексики. Активна діяльність макіладорас призвела до збільшення імпорту проміжної продукції, що орієнтована на приблизно 78% всіх закупівель [2, с. 41]. Таким чином, вступ до НАФТА зробив Мексику більш економічно залежною від США.

Крім економічної залежності, угода сприяла посиленню імміграційних процесів. Велика кількість мексиканських громадян виїжджала на роботу до США, тоді як національна промисловість розвивалася повільно. Як зазначає експерт ЕКЛАК К. Морено-Брід, «економіка Мексики зараз розвивається значно повільніше порівняно зі своїм історичним максимумом» [3, с. 7]. Незважаючи на певні недоліки проекту для Мексики, країна залишалася значною мірою залежною від США і не могла відмовитися від більш тісної співпраці. Американський ринок продовжував залишатися головним торговим орієнтиром для Мексики, що давало певні переваги для розвитку економіки.

Що стосується США, то вони отримали найбільш вигідне становище у рамках угоди НАФТА. Переваги включали доступ до багатих ресурсів Мексики, скорочення виробничих витрат завдяки перенесенню виробництва на територію південного сусіда та розвиток макіладорас. Водночас питання імміграції залишалося суперечливим: воно приносило дешеву робочу силу та підживлювало ринок праці США, але водночас могло стимулювати підпільну економіку та тиск на заробітні плати американців. Крім того, масовий приплив нелегальних мігрантів часто асоціюється з кримінальною діяльністю та наркоторгівлею, що становить загрозу національній безпеці США.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що через високу економічну взаємозалежність Мексики та США неможливо однозначно оцінити ефективність проекту НАФТА. Проте сьогодні НАФТА залишається ключовим етапом американо-мексиканських відносин, що підтверджує одночасну взаємозалежність і асиметричність відносин між цими країнами.

Незважаючи на те, що діяльність НАФТА принесла позитивні результати у різних сферах для всіх її членів, після приходу до влади у США президента Д. Трампа, який у своїй передвиборчій кампанії наголошував на необхідності перегляду НАФТА, американська сторона ініціювала укладення нової торговельної угоди. У 2017–2018 рр. відбувся цикл переговорів між представниками США, Канади та Мексики, причому процес узгодження значною мірою відбувався у форматі двосторонніх переговорів між США та Мексикою. Канада приєдналася до переговорів, щоб не залишитися поза новими домовленостями.

Офіційно переговори стартували 16 серпня 2017 р. і завершилися 30 листопада 2018 р. підписанням нової угоди CUSMA (Canada–United States–Mexico Agreement), також відому як ЮСМКА (USMCA) (Угода США – Мексика – Канада).

Експерти відзначають, що канадська та мексиканська сторони часто займали схожі позиції під час обговорень, що дозволяло протистояти політичному тиску з боку США. Угоду вже охрестили «НАФТА 2.0» або «Нова НАФТА», хоча офіційна назва різниться для кожної з країн: для США – USMCA (United States – Mexico – Canada Agreement), для Канади – CUSMA (Canada – United States – Mexico Agreement, французькою ACEUM), для Мексики – T-MEC (Tratado entre México, Estados Unidos y Canadá). До ратифікації нової угоди урядами трьох країн попередня угода НАФТА залишалася чинною [4, с. 292].

Варто зазначити, що ЮСМКА продовжує принципи НАФТА, зокрема щодо безмитного доступу на ринки, водночас включає оновлені положення, що стосуються сучасних торговельних викликів. За оцінкою Е. А. Вейна, для США укладення такої угоди з сусідніми країнами та основними торговельними партнерами стало можливістю інтегрувати новітні технології у сферу торгівлі [8, с. 615]. Досягнення нової угоди США – Мексика – Канада було сприйняте позитивно всіма її учасниками. Правлячі кола та великий бізнес Канади й Мексики відреагували на це «полегшеним зітханням», оскільки вдалося уникнути розвитку подій за найгіршим сценарієм і запобігти виснажливій торговельній війні з «американським колосом» [1, с. 40].

ЮСМКА включає 34 розділи (у НАФТА 1994 року їх було 22), 13 додатків і 12 двосторонніх додаткових листів із конкретними зобов'язаннями. ЮСМКА містить положення щодо цифрової торгівлі, боротьби з корупцією, підтримки малого та середнього бізнесу у зовнішньоекономічній діяльності, а також макроекономічної політики та валютного курсу. Крім того, увага приділяється питанням заробітної плати у машинобудівній галузі та торгівлі аграрною продукцією. Угода також охоплює сфери автомобільної та енергетичної торгівлі, охорони довкілля, захисту інтелектуальної власності, вирішення суперечок, культурної співпраці та прав корінних народів.

Відмінності між двома угодами ЮСМКА та НАФТА можна подати у вигляді таблиці [1, с. 40-41]:

Таблиця 1

Основні відмінності та нововведення ЮСМКА порівняно з НАФТА

КАТЕГОРІЯ	НАФТА	ЮСМКА (USMCA)
Термін дії угоди	Безстрокова	16 років з можливістю продовження; всебічний аналіз ефективності через 6 років
Екологія та трудові відносини	Дві додаткові угоди поза основним текстом	Включені до основного тексту як окремі розділи, модернізовані, посилено контроль їх виконання

Продовження таблиці 1

КАТЕГОРІЯ	НАФТА	ЮСМКА (USMCA)
Сучасні торговельні питання	Не охоплює цифрову торгівлю та сучасні виклики	Нові розділи щодо цифрової торгівлі, участі малого і середнього бізнесу, боротьби з корупцією, макроекономічної політики та валютного курсу
Правила торгівлі автомобілями та комплектуючими	Менш жорсткі	Зміни за рахунок Мексики: підвищення частки «північноамериканського змісту», локалізація виробництва, обмеження для дешевої робочої сили
Частка північноамериканського змісту у вартості автомобілів	62,5%	75% (США пропонували 80–85%), із виділенням 50% «чисто американського змісту»
Вимоги до праці робітників у автомобільній галузі	Відсутні	40% вартості автомобіля має вироблятися працею з погодинною оплатою ≥16 дол. США
Походження сталі та алюмінію для автомобілів	Відсутні обмеження	До 70% сталі та алюмінію повинні мати північноамериканське походження
Захист прав інтелектуальної власності	Стандартні положення	Посилення: термін патентного захисту біопрепаратів 8→10 років, авторські права після смерті автора 50→70 років
Ліміти на онлайн-покупки без сплати мит	Менші	Канада: 20→150 дол.; Мексика: 50→100 дол. США

Таблиця демонструє ключові відмінності та нововведення ЮСМКА порівняно з НАФТА, що відображають модернізацію північноамериканської

торговельної угоди. Як бачимо, ЮСМКА встановлює чітко визначений термін дії та регулярний перегляд ефективності, включає оновлені розділи щодо екології, трудових відносин та сучасних торговельних викликів, таких як цифрова торгівля і участь малого та середнього бізнесу тощо. ЮСМКА також посилює захист інтелектуальної власності та збільшує ліміти на онлайн-покупки без сплати мит, що сприяє гармонізації торговельних правил і стимулює економічну інтеграцію. Таким чином, ЮСМКА підкреслює прагнення країн-учасниць адаптувати угоду до сучасних економічних та технологічних умов, забезпечуючи більш справедливі та прозорі умови для торгівлі.

Важливо, що ЮСМКА передбачає регулярний перегляд угоди кожні шість років для забезпечення її актуальності та ефективності, а загальний термін дії становить 16 років з можливістю продовження на наступні 16 років. Незважаючи на різницю у рівні економічного розвитку країн-учасниць, угода сприяє позитивним змінам у всіх партнерських державах. США прагнули диверсифікувати ринки, забезпечити вільний рух товарів і послуг, захистити права інтелектуальної власності та інтегрувати свої інвестиції й технології з ресурсами Канади та дешевою робочою силою Мексики, підвищуючи конкурентоспроможність. Канада зацікавлена у розширенні виробництва науково- та технологічно інтенсивної продукції та стабільному доступі до ринків Мексики, тоді як Мексика орієнтувалася на прискорення економічного розвитку, реалізацію реформ і наближення до рівня промислово розвинених країн протягом 10–15 років. Разом із тим, країни-учасниці враховували різні економічні пріоритети, переваги партнерів і потенційні ризики, що впливали на стратегії торгівлі та інвестицій [8, с. 615]. США мали найбільші переваги у ЮСМКА, оскільки вели переговори з позиції сили і через тиск на партнерів, тоді як Мексика змушена була піти на більші поступки, ніж Канада. Разом із тим, Канада та Мексика також виграли, оскільки уникнули періоду економічної невизначеності та політичної напруги з США, який тривав із моменту приходу Трампа до влади та відзначався скороченням інвестиційної активності. Бізнес, промисловці, експортери та імпортери отримали впевненість у збереженні економічних правил гри на північноамериканському ринку. Заплановані зміни носять обмежений і поступовий характер, що полегшує адаптацію до них. Таким чином, Канаді та Мексиці вдалося уникнути найгіршого сценарію – одностороннього виходу США з НАФТА та запровадження 25%-х імпортних мит на автомобілі й запчастини.

Міжнародне значення домовленості полягає у встановленні нового стандарту вільної торгівлі, який США, Канада та Мексика будуть застосовувати у відносинах з іншими країнами та регіонами. ЮСМКА демонструє новаторські підходи до вирішення торговельно-економічних питань, які поступово можуть стати прикладом для інших міжнародних угод.

Економічна взаємозалежність між США та Мексикою є багатовимірною та глибоко структурованою. Вона створює значні переваги для обох країн, включаючи зростання торгівлі, розширення інвестиційних потоків, підтримку робочих місць та стабільність енергетичного сектору. Водночас вона породжує ризики, пов'язані з економічними кризами, політичними змінами та міграційними процесами.

Особливості організації економічних відносин між США і Мексикою. Економічна співпраця між Сполученими Штатами та Мексикою характеризується багатьма особливостями і протягом останніх десятиліть стикалася з різними викликами. Розглянемо ключові елементи цієї структури та її специфіку.

Однією з основних рис американо-мексиканських економічних відносин є їхня глибина та широкий масштаб охоплення різних секторів – від промислового виробництва та сільського господарства до сфери послуг і цифрової торгівлі. Співпраця має інтегрований і взаємодіючий характер, ключовими її складовими є торгівля товарами та послугами, прямі іноземні інвестиції та транскордонний розподіл продукції [21].

Разом із тим, широка структура співпраці створює певні труднощі, пов'язані з балансуванням різних інтересів. Різні сектори економіки мають власні перспективи та потреби, що часто вимагає компромісів. Наприклад, лібералізація торговельних правил може бути вигідною для сектора послуг, але одночасно створювати підвищену конкуренцію для сільськогосподарських або виробничих галузей. Така ситуація потребує делікатного й продуманого підходу до формування спільної політики.

Ще однією важливою характеристикою є асиметричність економічних відносин. Економіка США значно перевищує Мексику як за обсягами, так і за технологічним рівнем розвитку. Ця диспропорція призводить до того, що США мають переважний вплив на умови співробітництва. У зв'язку з цим Мексика прагне захистити власну промисловість, забезпечити вигідні умови у торговельних угодах, тоді як американські компанії висловлюють занепокоєння щодо захисту інтелектуальної власності та дотримання стандартів у Мексиці [15, с. 11].

Окрім того, економічні відносини між країнами відзначаються високим рівнем динамізму. Їхній розвиток суттєво залежить від глобальних економічних тенденцій, технологічних змін і політичних подій. Цей динамізм змушує обидві сторони постійно адаптувати свої стратегії співробітництва до мінливих умов [15, с.14].

Водночас динамічність створює додаткові проблеми. Економічні кризи, зміни політичного курсу чи нові регуляторні норми можуть порушити усталені механізми взаємодії. Запровадження додаткових тарифів або нових правил іноді призводить до невизначеності та напруженості у відносинах. Тому одним із ключових викликів є забезпечення стабільності і підтримка ефективної кооперативної структури навіть у змінних умовах.

Структура економічного співробітництва між США та Мексикою є не лише багатовимірною, а й багатогранною. Вона включає різні типи учасників, інструменти і форми взаємодії, що робить відносини комплексними та водночас життєздатними.

Важливою особливістю співпраці є її державно-приватний характер. Взаємодія не обмежується лише контактами урядів, а охоплює бізнес-структури, промислові компанії та неурядові організації. Такий багатосторонній підхід забезпечує широку різноманітність і життєздатність економічної взаємодії, але водночас породжує труднощі. Велика кількість учасників та різноманітні інтереси ускладнюють досягнення консенсусу. Внутрішні політичні протиріччя між різними галузями, а також відмінності у пріоритетах державного і приватного секторів потребують ефективних механізмів консультацій та переговорів для забезпечення продуктивної співпраці.

Отже, аналіз структури економічного співробітництва між США та Мексикою демонструє, що ці відносини мають складний, багатовимірний і динамічний характер. Вони вимагають постійного балансування інтересів, адаптації до економічних та політичних змін, а також узгодження стратегій між державними і приватними суб’єктами для підтримки стабільності та ефективності взаємодії.

В економічних відносинах між Сполученими Штатами та Мексикою особливо виділяється широке застосування як формальних, так і неформальних інструментів співпраці. До формальних інструментів належать торговельні угоди, інвестиційні договори, а також інституційно закріплені двосторонні діалоги. Неформальні інструменти включають ділові ради, галузеві асоціації та двосторонні форуми, які сприяють обміну досвідом, координації бізнес-процесів та розвитку партнерських відносин. Водночас

використання цих механізмів створює певні труднощі. Складність формальних інструментів, зокрема торговельних угод, може ускладнювати їх обговорення та ефективне впровадження, тоді як неформальні механізми часто обмежені відсутністю обов'язкової сили. Досягнення оптимального балансу між цими двома типами інструментів залишається складним і делікатним завданням.

Таблиця 2

Преференційні торговельні режими у взаємній торгівлі між Мексика та Сполучені Штати Америки

Постачальник / країна, що надає преференції	Назва торговельної угоди	Бенефіціари	Звітний рік
Мексика	Угода про вільну торгівлю між США, Мексикою та Канадою (USMCA–CUSMA–T-MEC)	Канада, США	2025
Мексика	Канада – Мексика в межах USMCA	Канада, США	2025
Мексика	Мексика – США в рамках Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (NAFTA)	США	2007
США	Угода про вільну торгівлю між США, Мексикою та Канадою (USMCA–CUSMA–T-MEC)	Мексика	2025
США	Мексика – США в рамках Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (NAFTA)	Мексика	2023

Джерело: [16].

Таблиця демонструє преференційні торговельні режими, що діють між Мексика та Сполучені Штати Америки у 2023–2025 рр. Вона наочно показує, які угоди забезпечують взаємне надання митних преференцій та хто виступає бенефіціаром у кожному випадку. Зокрема, видно, що

основними механізмами є НАФТА та її сучасна заміна – USMCA, які охоплюють обидві сторони торгівлі. Таблиця також дозволяє простежити оновлення преференційних режимів із часом, відображаючи перехід від НАФТА до USMCA. Завдяки цьому можна зробити висновок про поступову модернізацію торговельної політики та зміцнення економічної інтеграції між країнами. Вона слугує наочною ілюстрацією механізмів взаємної підтримки торгівлі та регулювання митних ставок у двосторонніх економічних відносинах.

Структура співпраці також відзначається значною регіональною концентрацією. Економічні зв'язки між США та Мексикою особливо сильні у прикордонних зонах, де інтенсивно розвиваються торгівля, інвестиції та виробничі процеси. Проте така концентрація може створювати нерівномірність розвитку: прикордонні регіони отримують від співпраці значні економічні вигоди, тоді як віддалені регіони залишаються позаду. Така ситуація спричиняє соціально-економічну нерівність і потенційне невдоволення на місцях, що ставить під загрозу стабільність двосторонніх відносин [15, с. 27].

Яскравим прикладом інтеграції та проблем, пов'язаних зі структурою співпраці, є автомобільна промисловість. Цей сектор має стратегічне значення для обох країн і демонструє високий рівень інтеграції. Американські автовиробники значною мірою покладаються на мексиканські заводи для поставки деталей і складання автомобілів. Наприклад, General Motors має кілька збірних заводів у Мексиці, де використовується місцева робоча сила і ресурси, що дозволяє створювати інтегровані ланцюги виробництва [21].

Проте така взаємозалежність створює певні ризики. Коли у 2019 році президент США Дональд Трамп погрожував запровадити тарифи на мексиканський імпорт як засіб тиску на Мексику у питаннях імміграції, автомобільна галузь опинилася у стані невизначеності. Через інтегрованість ланцюгів поставок тарифи могли б збільшити витрати американських автовиробників, що призвело б до зростання цін для споживачів та скорочення робочих місць у галузі. Це демонструє підводні камені, пов'язані з масштабністю і динамізмом структури економічної співпраці.

Ще один приклад – сільськогосподарський сектор. Американські виробники кукурудзи та іншої сільгосппродукції отримали важливі ринки збуту в Мексиці завдяки заходам лібералізації торговельних угод. Це підкреслює широту структури співробітництва та роль інституційних механізмів у зміцненні економічних зв'язків. Проте у Мексиці існують побоювання щодо впливу імпорту на місцевих фермерів, що вказує на проблеми, пов'язані з дисбалансом сил та балансуванням різних економічних інтересів.

Державно-приватний характер співпраці також проявляється у взаємодії галузевих асоціацій. Наприклад, Американо-мексиканська торгова палата активно сприяє розвитку ділових контактів, вирішенню питань торгівлі та залученню інвестицій. Водночас діяльність таких організацій ускладнюється необхідністю узгодження інтересів різних членів і впливу на державну політику, що демонструє складнощі, притаманні багатосторонньому підходу.

Особливо очевидною є регіональна концентрація співпраці на прикордонних макіладорних підприємствах. Ці заводи, засновані на іноземному капіталі, імпортують сировину без сплати мит, збирають продукцію і експортують її переважно до США. Хоча такі підприємства забезпечують економічні переваги прикордонним регіонам, виникають питання щодо умов праці, екологічного впливу та нерівномірного розвитку інших частин Мексики, особливо південних регіонів.

Транскордонне співробітництво охоплює також галузі електроніки, аерокосмічної промисловості та енергетики, демонструючи складність економічних відносин і потенційні виклики. У сфері електроніки багато американських компаній, зокрема Sony та Samsung, мають великі виробничі потужності в Тіхуані, де працюють тисячі мексиканських робітників. Взаємозалежність у цьому секторі створює ризики: зміни в торговельній політиці або напруженість у двосторонніх відносинах можуть порушити виробничі ланцюги, а також існують проблеми з оплатою та умовами праці [21].

Аерокосмічна промисловість є ще одним прикладом складних взаємин. Американські компанії, включно з Honeywell і General Electric, інвестували у виробничі та сервісні потужності в Мексиці, створюючи високотехнологічні робочі місця і передаючи знання та навички мексиканським фахівцям. Водночас високі стандарти безпеки та технологічні вимоги ставлять виклики для місцевих компаній та працівників, ускладнюючи адаптацію до міжнародних норм.

Таким чином, економічні відносини між США та Мексикою характеризуються широкою інтеграцією, багатогранністю інструментів співпраці та високим рівнем взаємозалежності. Водночас вони мають численні проблемні аспекти, включно з регіональною нерівністю, асиметрією сил, складністю узгодження різних інтересів і ризиками, пов’язаними з динамікою глобальної економіки та політичними змінами.

В енергетичній сфері після проведеної у 2013 році енергетичної реформи в Мексиці американські нафтогазові компанії почали активно інвестувати в розробку мексиканських нафтових родовищ, а також брати участь у ринку електроенергії. Це дало змогу не лише розширити виробничі можливості Мексики, а й створило нові бізнес-можливості для американських компаній, підвищивши інтеграцію двосторонніх економічних відносин у стратегічно важливому секторі.

Структура економічного співробітництва між США та Мексикою характеризується кількома ключовими аспектами: глибиною і широтою взаємодії, державно-приватним характером, активним використанням як формальних, так і неформальних інструментів, а також високою регіональною концентрацією. Ці особливості відображають історичну близькість двох країн, політичні та економічні зв'язки, а також прагнення до інтеграції на різних рівнях.

Наслідком такої структури стали значні потоки торгівлі та інвестицій, що охоплюють ключові сектори економіки обох держав: автомобілебудування, сільське господарство, електроніку, аерокосмічну промисловість і енергетику. Ці галузі демонструють динамізм та здатність до адаптації співпраці під впливом ринкових факторів і політичних рішень, які суттєво впливають на економічний ландшафт обох країн (табл. 3).

Таблиця 3

Порівняльна структура імпорту у двосторонній торгівлі між Сполучені Штати Америки та Мексика за основними товарними групами у 2024 р.

Товарні групи	Імпорт Мексики зі США, млн дол. США	Частка, %	Імпорт США з Мексики, млн дол. США	Частка, %
Хімічні речовини	36 649,0	14,6	15 525,5	3,2
Механічне, офісне та обчислювальне обладнання	34 944,6	13,9	100 334,9	20,4
Мінерали та метали	34 671,2	13,8	27 858,4	5,7

Продовження таблиці 3

Товарні групи	Імпорт Мексики зі США, млн дол. США	Частка, %	Імпорт США з Мексики, млн дол. США	Частка, %
Електричні машини та електронне обладнання	28 084,1	11,2	92 961,0	18,9
Транспортне обладнання	27 668,0	11,0	137 859,1	28,0
Нафта	25 539,0	10,1	14 709,5	3,0
Фрукти та овочі	2 929,9	1,2	22 373,2	4,6
Злаки та харчові продукти	9 565,5	3,8	4 143,7	0,8
Живі тварини та м’ясо	5 638,3	2,2	3 468,7	0,7
Текстиль	3 223,3	1,3	3 425,7	0,7
Гума, шкіра та взуття	3 751,5	1,5	5 564,2	1,1
Деревина, папір, меблі	7 382,8	2,9	13 407,0	2,7
Інші вироблені товари	9 425,2	3,7	28 009,9	5,7
Напої та тютюн	–	–	13 553,8	2,8
Одяг	–	–	2 753,0	0,6
Олійні культури, жири та олії	3 136,9	1,2	–	–
Невизначені продукти	11 322,9	4,5	–	–
Інші товари	7 836,9	3,1	5 664,5	1,2

Джерело: дані СОТ [16]

Аналіз даних таблиці свідчить про певну асиметрію у структурі двосторонньої торгівлі між Мексика та Сполучені Штати Америки. Імпорт Мексики зі США значною мірою складається з хімічної продукції, машино-будівного обладнання, металів, енергоресурсів та інших проміжних товарів, що використовуються у виробничих процесах. Водночас у структурі імпорту

США з Мексики домінує готова промислова продукція, насамперед транспортне обладнання, електроніка та механічні вироби, які разом формують переважну частку поставок на американський ринок. Така структура торгівлі відображає високий рівень виробничої кооперації та взаємодоповнюваності економік двох країн. Мексика виступає важливою виробничою платформою у регіональних ланцюгах створення вартості, тоді як США забезпечують її значною частиною технологічних ресурсів, проміжної продукції та сировини. Загалом це підтверджує глибоку інтеграцію економік у межах північноамериканського економічного простору, що сформувався в результаті регіональних інтеграційних процесів і розвитку виробничих мереж у регіоні.

Утім, відносини між сторонами у 2025 році загострились. Саме у цей період розпочалась торгова війна між США, Канадою та Мексикою, яка передбачала з 1 лютого введення з боку Вашингтону масштабних мит на імпорт (сталь, алюміній, загальні товари) з метою зниження торгового дефіциту та посилення безпеки кордонів. Канада відповіла дзеркальними митами у розмірі 25% на суму $30 млрд канадських доларів, а Мексика анонсувала заходи на березень, що призвело до серйозної напруги в північноамериканській торгівлі.

3 лютого 2025 року було досягнуто домовленості про відстрочку мит США на місяць, за умови посилення Канадою та Мексикою охорони кордонів, хоча торгова напруга зберігається. Президент США Дональд Трамп відтермінував до 2 квітня 2025 року запровадження мит на товари, які підпадають під дію Угоди ЮСМКА, що становлять близько 50 % імпорту з Мексики та 38 % імпорту з Канади. За словами Трампа, ці мита спрямовані на зменшення торговельного дефіциту США з двома сусідніми країнами та стимулювання захисту кордонів від нелегальної імміграції та контрабанди наркотичних аналогів фентанілу. Прем’єр-міністр Канади Джастін Трюдо та президент Мексики Клаудія Шейнбаум оцінили дії США як необґрунтовані. Обидві країни наголосили, що встановлені США мита порушують положення ЮСМКА, яка була ратифікована трьома державами у 2020 році. За оцінками економістів, такі заходи можуть негативно вплинути на торгівлю між країнами, порушити виробничі ланцюги поставок та призвести до зростання споживчих цін у Північній Америці [18].

Станом на 2026 рік конфлікт характеризується напруженими переговорами, погрозами, збоку США, введенням 25% тарифів на товари та спробами Канади й Мексики захистити свої економіки через відповідні

заходи, що ставить під загрозу угоду ЮСМКА/КЮСМА. Виходячи із ситуації, що склалась, США та Мексика планують провести двосторонні переговори у березні 2026 року, напередодні спільного перегляду торговельної угоди між США, Мексикою та Канадою. Перша зустріч запланована на 16 березня 2026 р., після чого сторони проводитимуть регулярні засідання для координації позицій [17].

Безпосередній перегляд ЮСМКА планується на липень 2026 року. У рамках підготовки до переговорів представники США та Мексики, зокрема Джеймісон Грір та міністр економіки Мексики Марсело Ебрард, доручили учасникам обговорити заходи, які забезпечать максимальні вигоди для країн-підписантів угоди. Міністр торгівлі Канади Домінік Леблан планує зустрітися у Вашингтоні з Джеймісоном Гріром для обговорення як майбутнього тристороннього перегляду USMCA, так і окремих двосторонніх питань, що викликають занепокоєння [18].

На основі вище викладеного матеріалу, можемо стверджувати, що інтеграційні процеси позитивно впливають на розвиток економіки країн та економічного співробітництва у цілому, проте, рази з тим, така інтегрована кооперативна структура породжує й численні виклики. До них можемо віднести: невизначеність, що виникає через зміни політики або зовнішньоекономічної кон'юнктури; дисбаланс у силі та впливі між країнами; конфліктні або різноспрямовані економічні інтереси, а також проблеми, пов'язані з трудовими умовами, екологічними нормами та регіональними відмінностями у рівні розвитку.

Вирішення цих проблем потребує ретельного аналізу економічних реалій, соціальних наслідків та стратегічних інтересів обох держав. Вкрай важливо забезпечити баланс між просуванням економічної інтеграції, захистом взаємних інтересів і тим, щоб вигоди від співпраці були доступними для всіх зацікавлених сторін і носили стійкий характер.

США, володіючи значною економічною потужністю та дипломатичним впливом, відіграють вирішальну роль у формуванні траєкторії розвитку співпраці з Мексикою, спрямовуючи її на більш справедливий і стабільний шлях. Постійний двосторонній діалог, конструктивна взаємодія та спільні зобов'язання є фундаментальними для того, щоб економічне співробітництво між двома країнами реалізовувало свій потенціал і перетворювало наявні виклики на можливості для взаємного зростання та процвітання.

Отже, американо-мексиканське економічне співробітництво характеризується економічною взаємозалежністю двох країн, що виникла завдяки

їхній географічній близькості та спільним економічним інтересам. Хоча ця взаємозалежність супроводжується певними труднощами, вона також принесла суттєві вигоди, сприяючи економічному розвитку та зростанню обох держав. Важливим моментом використання такої взаємозалежності є підтримка постійного діалогу, заохочення взаєморозуміння та спільний пошук рішень для подолання спільних викликів. У контексті глобалізації економічна взаємозалежність між США та Мексикою стає важливим прикладом для зміцнення міжнародного економічного співробітництва та створення стабільного й процвітаючого майбутнього.

Список використаних джерел

1. Богданова Т. Є. ЮСМКА як новий етап північноамериканської інтеграції. Наукові праці. Політологія. 2019. Т. 324, Вип. 312. С. 38–42.
2. Булка, О.В. Передумови та причини вступу Мексики до НАФТА. Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених : збірник тез учасників конференції молодих учених / за заг. ред. к.і.н., доц. М.М. Бессонової ; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2019. С. 39–43.
3. Безрукова Н. В., Джурка Н. В. Економічні відносини країн-членів НАФТА: оцінка результатів співпраці. *Ефективна економіка*. 2018. №12. С.1–10.
4. Бессонова М.М. Особливості інтеграційної взаємодії країн Північної Америки в рамках угод про вільну торгівлю: НАФТА та НАФТА 2.0 *Zaporizhzhia Historical Review.* 2019. Vol. 1(53). С. 289–294.
5. Варламова М. Л., Ковальова І. О., Козачишина А. С., Лясковець К. К. Особливості інтеграційних процесів країн НАФТА. *Економіка і організація управління*. 2021. № 2. С. 66–75.
6. Довгаль О. А., Сердюк Г. В. Сучасний торговий протекціонізм США і перспективи функціонування інтеграційного об'єднання НАФТА. *Проблеми економіки*. 2018. № 3. С. 6–12.
7. Дзяд О. В., Гречин К. О. Результати та перспективи модернізації НАФТА в контексті політики Д. Трампа. Науковий вісник Ужгородського національного університету. *Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 28, Ч.1. С. 88–95.
8. Кривенко Н. Торговельно-економічне співробітництво США, Канади і Мексики в контексті угод НАФТА та ЮСМКА. *Журнал європейської економіки*. 2020. Т. 19, № 4. С. 611–643.
9. Кузнєцова Н.В. Вплив прямих іноземних інвестицій на економічний розвиток країн, що розвиваються (на прикладі Мексики). *Інтелект XXI*. 2019. № 5. С. 122–129.

10. Олійник Ю. Співробітництво США та Мексики у сфері боротьби з наркотиками. *Студентські наукові студії*. 2013. Вип. 2. С. 92–94.

11. Столяр О. П. Вплив нелегальної міграції на сучасні американо–мексиканські відносини. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 463–467.

12. Mares D. R., Vega Cánovas, G. The U.S. – Mexico Relationship: Towards a New Era? 33 с.

13. Mexico – International Trade and Investment Country Facts. URL: https://apps.bea.gov/international/factsheet/factsheet.html#213 (дата звернення 05.04.2026).

14. Villarreal M. "U.S. – Mexico Economic Relations: Trends, Issues, and Implications", Congressional Research Service. 2020. 28 с.

15. Wilson C. Working Together: Economic Ties between the United States and Mexico. 2011. 75 с.

16. World Trade Organization. URL: https://ttd.wto.org/en/reports/bilateral-trade-relations/show?member1=C484&member2=C840 (дата звернення 05.04.2026).

Інернет-ресурси:

17. США та Мексика проведуть переговори перед переглядом торговельної угоди USMCA через загрозу зростання тарифів Трампа. 06.03.2026. URL: https://www.france24.com/en/americas/20260306-us-mexico-talks-north-america-trade-pact-review-trump-tariffs. (дата звернення 09.03.2026).

18. США та Мексика проведуть переговори через загрозу зростання мит. 06.03.2026. URL :https://www.ukrinform.ua/rubric-world/4098781-ssa-ta-meksika-provedut-peregovori-cerez-zagrozu-zrostanna-mit.html (дата звернення 09.03.2026).

19. Які торгівельні відносини між США та Мексикою? URL: https://shkil.parta.cx.ua/ukraincyam/yaki-torgovi-vidnosini-mizh-ssha-ta-meksikoyu.html (дата звернення 05.04.2026).

20. High degree of dependency on the United States. URL: https://www.bmz.de/en/countries/mexico/economic-situation-49250#:~:text=Mexico’s%20economy%20is%20highly%20dependent,destined%20for%20the%20United%20States (дата звернення 09.03.2026).

21. U.S. Mexico Economic Relations: An Overview. URL: https://freemanlaw.com/u-s-mexico-economic-relations-an-overview/ (дата звернення 02.03.2026).

Brovko A. H.

THE U.S.-MEXICO ECONOMIC PARTNERSHIP: CURRENT TRENDS AND CHALLENGES

This paper provides a comprehensive analysis of the current state and development characteristics of the U.S.-Mexico economic partnership amid the transformation of the global economy and the intensification of regionalization processes. It examines the institutional foundations of cooperation, particularly the role of the USMCA as a key mechanism for regulating trade and economic relations between the United States and Mexico. The paper analyzes the dynamics of bilateral trade in goods and services, the volume and structure of foreign direct investment, as well as the deepening of production cooperation within the North American economic space. The study analyzes the key challenges affecting the effectiveness of the partnership, including Mexico's economic dependence on U.S. market conditions, socioeconomic disparities between regions, security issues, illegal migration, and the functioning of border areas. The study also examines the impact of global competition, changes in international value chains, and political factors on the prospects for bilateral cooperation.

The study concludes that the U.S.-Mexico economic partnership is strategically important for both countries, as it promotes economic growth, increased competitiveness, and integration into the global economy. At the same time, the further development of this cooperation requires adaptation to new global challenges, deepening institutional interaction, and the implementation of coordinated economic policies.

Keywords: *U.S.-Mexico partnership, United States, Mexico, economic integration, USMCA, foreign trade, foreign direct investment, industrial cooperation, global supply chains, economic challenges.*

УДК 008:502(510)"15/16"

Кучменко Е. М.
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
kuchmeb@yahoo.com
orcid.org/0000-0003-1311-4181

ЛЮДИНА І ПРИРОДА В КУЛЬТУРІ КИТАЮ (XVI–XVII ст.).

В статті висвітлюється питання взаємодії «людина – природа» на різних, найбільш характерних, рівнях китайської культури. Виявляються особливості цих стосунків у світоглядних системах Китаю та в його художній культурі. Визначається практичний вияв взаємин людини і природи.

На матеріалі основних світоглядних систем Китаю (конфуціанство, даосизм, буддизм) розглядаються різні питання взаємодії «людина – світ». В дослідженнях, які стосуються проблеми людини в традиційних китайських вченнях, простежується зв'язок із сучасністю, що робить їх надзвичайно актуальними.

***Ключові слова**: людина, природа, Китай, екологія і культура, психологія духовність особистість, китайські пейзажі. традиційні культури Китаю, сад, каміння, архітектура.*

Вітчизняні та зарубіжні науковці здебільшого розглядали окремі аспекти стосунків людини і природи. На матеріалі основних світоглядних систем Китаю (конфуціанство, даосизм, буддизм) розглядаються різні питання взаємодії «людина – світ». В дослідженнях, які стосуються проблеми людини в традиційних китайських вченнях, простежується зв'язок із сучасністю, що робить їх надзвичайно *актуальною*. Звертаючись до художнього та філософського досвіду китайського народу можна проаналізувати ставлення до світу та до людини в Китаї, про те, як формувалося та змінювалося це ставлення на протязі віків»[1].

На матеріалах природничих, суспільних та технічних наук розглядаються особливості природокористування в епоху науково-технічної рево-

люції, розкривається зв'язок природокористування із соціокультурним середовищем, оцінюються перспективи оптимізації біосфери. Виділяючи конкретні типи та форми зв'язку природи та культури, автори зупиняються на культурах Сходу і серед них – на китайській культурі. Декілька розділів присв'ячено огляду натурфілософських установок даосизму, конфуціанства та буддизму».

В працях Сун Чанлун, Чжан Лун розглядаються питання соціально-екологічній історії Китаю. Історія природи та історія суспільства висвітлюється не окремо, а у взаємозв'язку на протязі усього розвитку китайської цивілізації. Досліджуються економічні, соціальні та політичні аспекти проблеми природокористування Китаю, що дозволяє, при вивченні цієї проблеми, сформувати цілісну картину взаємин людини і при роди» [2].

В дослідженнях Харченко Л. [3], Заліської М. [4]. Труїциної В. [5]. розглядаються концепції духовного устрою суспільства у різні історичні періоди, основні вчення, релігії та культи, найбільш важливі літературні пам'ятки . Аналізуючи ці питання, можна чітко прослідкувати спадкоємність традицій в китайському суспільстві.

Михайлов В., Абаєв М., Цзян Чунсінь перше досліджує культуру психічної діяльності у чань-буддизмі у взаємодії з культурно-психологічними традиціями середньовічного Китаю. Особливу увагу приділяє порівняльному аналізу чанських, конфуціанських та даоських культурно-психологічних традицій. Інтерес викликають подані переклади класичних пам'яток середньовічного чань-буддизму «Сутра Помосту Шостого Патріарха (Хуєйнєна)» та «Записи бесід Ліньцзі». Актуально також введення нових матеріалів про можливості використання традиційних східних методів психофізичної підготовки в сучасних умовах [6].

Сумченко І. у своїх працях розглядає художню культуру, суспільну свідомість та побут Китаю XVI–XVII ст., як свідоцтва найвищого етапу розвитку традиційної китайської цивілізації На прикладі різних мистецтв живопису, каліграфії, архітектури, садово-паркового мистецтва, театру, скульптури – виявляється внутрішня єдність художнього канону Китаю, а також протиріччя, що вплинули на його історичну долю [7].

Вважаючи, що естетичний ідеал та пантеїстичне світосприйняття виразніше за все втілились у художній культурі, багато авторів саме їй присвячує свої роботи [8]. Мистецтво середньовічного Китаю розглядає Корнєв А., а саме, присвячує свою увагу пейзажному живопису. Ґрунтовна праця «Мистецтво країн Далекого Сходу», з серії Мала енциклопедія мис-

тецтв (Віноградова Н., Ніколаєва Н.). Найбільший розділ в ній присвячено саме мистецтву Китаю. Ніколаєва Н. одну з своїх праць присвятила творчості видатного митця епохи Сун Ма Юаня (1170-1240), зупиняючись на характеристиці періоду, який дав класичні зразки пейзажного живопису. Завадська Є. досліджує не тільки загальні проблеми живопису старого Китаю, але й творчий доробок видатних художників Китаю різних часів. Вона також є автором перекладу видатної естетичної пам'ятки Китаю – «Слово про живопис з саду з гірчичне зерно» Ван Гая. Цей трактат є енциклопедією китайського традиційного живопису. Стрункість і чіткість, що відзначають усю працю Ван Гая, особливо яскраво виступають у найбільшому розділі «Слова…» – пейзажному. Автором зібрано усі різноманітні технічні прийоми малюнку, відібрано найкращих майстрів класичного пейзажу та проаналізовано їх стилістичні особливості. У відносно невеликому тексті Ван Гай сказав усе суттєве, що можна сказати про китайський пейзаж, про характер образу, про філософію природи, про перспективу та об'єм, про колір та туш, серед важливих першоджерел з теорії китайського пейзажного живопису слід також згадати праці видатного художника і поета епохи Тан Ван Вея (701–761) та відомого художника Шитао (1641–1719). Серед досліджень західних вчених слід передусім назвати працю видатного англійського синолога С. Фіцджеральда [9]. В якій висвітлюється історія Китаю від неоліту до кінця XIX ст. з поглибленим вивченням духовної культури, літератури та мистецтва традиційного Китаю. Безумовною заслугою автора є аналіз розвитку культури Китаю в процесі її взаємодії з іншими культурами – державами Західного Краю (Центральна Азія), Іраном та Індією в давнину та Європою в Новий час. Останнім часом з'явилися праці, які присв'ячені фен-шуй – традиційній китайській геомантії. В цьому контексті слід відмітити працю Россбах С. «Фен-шуй. Китайське мистецтво композиції» [10] в якій розглядається історія його виникнення, розповсюдження, а, також, розповідається сучасний стан цього давнього мистецтва. На багато чисельних прикладах Россбах показує, як давні практики фен-шуй працюють в умовах сьогодення. Загалом можна говорити про посилений інтерес в науковому середовищі щодо зв'язку людини і природи в Китаї XVI–XVII ст., його виявів у світоглядних системах та художній культурі цього періоду.

Взаємодія «людина-природа» у художній культурі Китаю XVI–XVII ст. особливо простежується на прикладі пейзажного живопису. Витоки китайського живопису беруть початок на 5-6 століть раніше від нашої епохи.

Найбільш ранніми художніми явищами були наскальні малюнки, які відображали рослини, тварин та людські фігури. За тематикою стародавньокитайський живопис поділяється на декілька розділів: портретний живопис, пейзажний живопис (жанр «гори і вода»), жанр «квіти і птахи». Приблизно у XVII столітті до Китаю проникає європейський живопис який китайці стали називати «сіянхуа» («картини, які пришли із Заходу») на відміну від вітчизняного живопису, який стали називати «традиційним китайським живописом». Тобто історично термін «традиційний китайський живопис» виник на відміну від західного (європейського) живопису. Китайський традиційний живопис – один із магістральних напрямків образотворчого мистецтва Сходу. Це самостійне явище у світовому мистецтві, яке різко відрізняється від західного живопису як за тематикою, так і за формою та образотворчими засобами. Людські образи, пейзаж, фауна-флора такі три важливі жанри китайського живопису. Тут можна провести паралель із західним живописом, де є портретний жанр, пейзажний жанр та натюрморт.

За часом виникнення, слід вважати, найбільш раннім є жанр «люди», бо ще у первісному суспільстві малювали на скелях фігури людей і тварин, використовуючи для цього природні мінеральні фарби. У епоху Вей – Цзінь – Південних і Північних династій, тобто 1500 років назад жанр «люди» досягає зрілості. Стародавньокитайський теоретик мистецтва Гу Кайчжі (348-409) висунув вимогу « відбивати у портреті внутрішній світ персонажу», турбуватися як про зовнішню схожість, так і про втілення характеру та морального стану об'єкту. Наступні покоління митців залишилися вірними цій концепції. Вже на ранній стадії розвитку китайського живопису майстерність портретного жанру досягло високого рівня.

Пейзажний жанр називають у Китаї жанром «гори і води». Утворився він пізніше портретного жанру, а зрілості досяг у Танську династію (618–907). Особливе становище пейзажного жанру пояснюється зокрема широким поширенням в Китаї концепції про єдність людини і природи. Згідно цій концепції між людиною і Всесвітом не існує ніяких перепон. Людські якості: шляхетність, обдарованість і т. ін. здатні «заціпити» природу. А людина, яка навіть живе у міс ті та займається службовою діяльністю, незмінно мріє бути наближеною до гір, лісів та водоймам. Вона бажає злитися з природою. Художник, створюючи пейзажний витвір, намагається передати своє бажання злитися з природою і, у той же час, викликати асоціації у того, хто дивиться на художній витвір. В кількісному аспекті пейзажні картини складали більшість серед картин різних жанрів.

Жанр фауни-флори називають також жанром «квіти і птахи». Для цього жанру характерні теми трави, бамбуку, каменів, а також звірів, птахів і ін. У витоків цього жанру були орнаменти, які у старовину наносилися майстрами на гончарні вироби та художні підробки. Тобто за часом він був значно старшим у порівнянні із жанром «гір і води». Під час династії Тан жанр «квіти і птахи» став самостійним живописним жанром. Що стосується рослин які зображалися, то художники надавали перевагу дереву сливі (особливо у сезон цвітіння), бамбуку, орхідеї, хризантеми, вважаючи що ці рослини відбивають шляхетні якості людини.

В Китаї, як і в інших країнах, живопис висапує як ілюстрація історії. Художники змальовують конкретні історичні події. Це дає можливість наступним поколінням знайомитися з життям, рисами побуту, географічним середовищем своїх попередників. У Китаї, де протягом декілька тисячоліть панував феодальний лад, тематика історичного живопису, як правило, була тісно пов'язана з життям імператорського двору. Прикладом може слугувати картина «Імператорський паланкін» (музей «Гугун» у Пекіні), яка належить пензлю Янь Лібеня, який жив у Танську епоху (618-907) і був придворним художником. Сюжет картини відбиває важливі історичні події. Історія свідчить, що на захід від Танської імперії піднялася держава Туфань (Тібет). Бажаючи закріпити своє становище туфанський цар Сронгцзамбо у 634 році відправив послів до танського двору з проханням укласти матримоніальний союз, а для цього видати за туфанського царя одну зі своїх прицес імператорської фамілії Тан. Імператор Тай-цзун прихильно поставився до пропозиції туфанського царя і наказав видати за нього принцесу Веньчен. Весною 641 року у танську столицю – Чан'ань по принцесу прибув посол туфанського царя – Лу Дунцзан. Серед приданого нареченої були трактати про науку і техніку, окрім того, разом з нею до Туфань відправилися ремісники. Вони познайомили тібетців з різного роду ремеслами. Що сприяло господарському і культурному розвитку цього краю. «Імператорський паланкін» змальовує момент, коли імператор Тай-цзун у своєму палаці приймає туфанських послів Усього на картині зображено 13 персонажів. Художник постарався передати в образі Тай-цзуна, який вважався освіченим правителем, не тільки державність, але і щедрість натури. Вирази на обличчях чиновників з протокольних та всередині палацовим справам серйозні, такі, що відповідають даній події. На обличчі у туфанського посла, окрім поваги, проступає і деяке підлещування. Що до прислуги, то вона тримається невимушено, бо звикла супроводжувати

імператора на його прийомах. Одним словом, усі персонажі зображені з виразом, що відповідає відповідній події, що надає картині життєвість та реалістичність. Те, як в вирішені статичність і динаміка, те, як майстерно побудована композиція, розташовані персонажі і розподілені світові відтінки, свідчить про високу майстерність художника. Мабуть, можна припустити, що Янь Лічень сам був присутній на описані церемонії, і що це надало йому можливість так достовірно показати те, що відбувалося.

Слід відзначити, що жіноча тема – довічна тема живопису як в Китаї, так і в інших країнах. У китайському живопису значне місце займають картини, що зображують освічених жінок, які належать до вищого стану, хоча ця тема в різні епохи трактувалася по різному. На картинах Танської епохи, коли панувала вільна мораль і жінка користувалася певною свободою, переважають пишні матрони з яскраво вираженою шляхетністю. В часи династії Мін (1368–1644) і Цін (1644–1911), з посиленням домострою жінки були поставлені до положення рабинь і тому на картинах цього періоду вони виглядають схудлими, хворобливими. Відповідно до пануючих стереотипів жіночого портрету можна виокремити декілька періодів: епоха Вей, Цзінь, Південні і Північні династії (220–589), коли еталоном жіночої краси вважалося її благочестя. Танская епоха, коли художники жіночих портретів намагалися підкреслити високе походження і багатство персонажів; Сунська династія (960-1279), коли затвердилася тенденція правдивого відображення жіночої краси; епоха Мін, Цін було прийнято зображувати жінок хворобливо слабкими.

В епоху Тан громадське життя було бурхливе, спостерігався прогрес в усіх сферах. В такій обстановці для творчості художників складалися сприятливі умови. В цю епоху жив і творив художник Жоу Фан – видатний портретист, багато праць якого присвячені жінкам. Китайські мистецтвознавці високо оцінювали його майстерність і вважали, щодо жіночого портрету він не має рівних. Свідоцтвом цього є його картина «Дама з віхалом» (музей «Гугун» у Пекіні). Картина відображає сценку з палацевого життя: перед глядачем (імператорських наложниць, три служниці і два євнухи. Кожен з них займається якимось заняттям. Проте цікаво, що чим би вони не займалися, майже в усіх вираз обличчя не радісне, а швидше похмуре. Контраст між зовнішнім благополуччям палацового життя та по суті нещасливої долі імператорських наложниць – такий лейтмотив безсмертного шедевру Жоу Фана. У феодальному Китаї сотні, навіть тисячі молодих дівчат вербувалися до імператорського гарему, проте лише

небагато хто з них удостоювались прихильності імператора, більшість з них приречені були на підневільне, безрадісне існування на довгі роки. Художник під пишнотою показує приховане. безрадісне існування імператорських наложниць і тим самим висловлює своє глибоке співчуття до їх долі Усі жіночі персонажі зображені повнокровними, фізично здоровими, з розвинутими тілесними формами і «ліком, що начебто повний місяць». Така манера властива фресковим картинам Танського періоду, які прикрашали могильні склепи, а також скульптурним фігурам трьох кольорової кераміки. Існує версія, згідно яої такий еталон жіночої краси бере початок з відомої романтичної історії, героями якої були танський імператор Сюань-цзун (Мінхуан) та його кохана наложниця Ян Юйхуань, яка відрізнялася пишністю тілесних форм.

Щодо анімалістичного жанру, то слід відмітити, що у X столітті Китай перебував у стані роздрібненості. Район басейну Янцзи, за її верхнею і середньою течією належав двом царствам – Раній Шу і Пізній Шу. В цю епоху в цьому районі вічнозелених пагорбів жив художник – аніміаліст Хуан Цюань. Він був піонером жанру «квіти і птахи», який вплинув на розвиток стародавньокитайського живопису. Його фреска «Квіти і птиці чотирьох сезонів року» надзвичайно реалістично передавала особливості представників фауни і флори. Картина «Рідкісні птахи» (музей «Гугун») – витвір в своєму роді унікальний. На невеликому куску шовку зображені 24 представника тваринного світу: птахи, черепахи, комахи (бджола, жук, цикада і ін.). Дивним є те. як художник ретельно сприймає ці істоти, які він спостерігав у природі. Ця картина немає сюжету, судячи з надписом, який зроблений художником, це швидше посібник для малювання, який автор робив для своїх синів, які разом з батьком стали першими великими художниками цього жанру.

У музеї «Гугун» зберігається картина-сувой на шовку «Річки і гори на тисячу лі» автором якої, згідно надпису на тильній стороні сувою є Ван Сімен, який дуже рано помер і вказана картина є єдиним його твором. Ван Сімен був студентом Художнього училища під час правління імператора Хой-цзуна (Чжао Цзи) династії Північна Сун (960-1127).

Картина-сувой «Ріки і гори на тисячу лі» дає уявлення про композиційну особливість жанру «гори і вода». В картині можна виокремити чотири частини: гірський масив з долинами, лісом, озером, селянськими хижами. Друга частина – з гірськими піками, річкою між ними. Через річку перекинутий місток, на містку бесідка, у даличині гори, на березі човни рибалок,

на озері рибалка закидає з човна сітку. У туманій даличині – парить зграйка птахів. Третя частину від другої виокремлює водна гладь. Беріг крутий, скелястий, під скелею човен рибалки. Гори у третій частині виглядають особливо неприступними і значущими, начебто, так би мовити, досягають кульмінації. Пожвавлення у суворий пейзаж вносить густа рослинність, яка росте у розселеннях гір, та бурхливий потік, що витікає з глибокого ущелля. Поступово гори стають більш пологими, з'являється ще одна водойма, біля якої ще одне поселення рибалок човни і т. ін. У четвертій частині художник зобразив на передньому плані густий ліс, який часто-густо межує з гірськими скелями. Перемежовування гір і водойм наповнює картину ритмом. Художник проявив не тільки свою високу композиційну майстерність, але і неабияке уміння працювати з деталями. Міст і бесідка написані з дотриманням правильних архітектурних пропорцій, людські фігури в бесідці написані так, що не виникає сумніву, рухаються вони або знаходяться застиглими.

Характерним є те, що художник залишає прогалин між горно-водними масивами, а птахи що присутні на картині, створюють враження безмежності простору. Картина «Річки і гори на тисячу лі» своєрідна за палітрою – зразок «синє-зеленого» пейзажу. В цілому кольорова гама покликана посилити настрій любуватися величною панорамою природи. При династіях Тан і Сун (IX-XI ст.) жанр «синє-зеленого пейзажу» отримав широке поширення. Пізніше на зміну йому прийшли жанри чорно-білого і світло-рожевого пейзажу.

Ван Сімен став у своєму жанрі унікальним представником, бо у нього практично не виявилося будь-яких послідовників.

У стародавньокитайській колекції живопису навряд чи знайдеться ще один твір, як сувой на шовку «На річці у день поминання померлих» (музей «Гугун») який би мав стільки копій та імітацій. Художники різних епох на цю. задану Чжан Цзедуаном, тему трактують її по різному. Чжан Цзедуан жив в епоху Північна Сун (960-1127) і знаходився в художній Академії. Його картину можна трактувати як енциклопедію міського побуту. На ній можна побачити деталі міського побуту часів Північної Сун: міські ворота, вулиці, будівлі, різночинний люд, тяглову худобу і ін. Художник ретельно відтворив вигляд міста Бяньлян. Безсумнівну зацікавленість викликає та частина картини де зображені частина міської стіни і міські ворота. Тут існує небезпека для художника, як саме уникнути розрив у просторі. Щоб убезпечити себе, художник намалював караван верблюдів (коли один верблюд в кінці каравану ще не увійшов під арку воріт, а головний верблюд вже з'явля-

ється на виході по іншу сторону воріт. Так оригінально була вирішена ця проблема. Заслуговують на увагу і човни, які зображені на картині. Одни з них курсують за течією униз, інші піднімаються уверх.

Потрібно сказати і про особливість картин-сувоїв. Вони займають важливе місце у скарбниці китайського образотворчого мистецтва. Сувойна форма картини дозволяє набагато розширити межі художнього оповідання. Особлива перевага відчувається коли зображений пейзаж або масові сцени. Художник не обмежений робочим простором. Ця картина перевищує 5 метрів, а є сувої які досягають у довжину 20-30 метрів. Таким чином очевидним є те, що сувойний живопис «змінної перспективи» має перевагу порівняно із західним живописом де панує метод «незмінної перспективи».

Якщо звернутися до проблеми людської особистості то європейська культура, як в часи античності, так і в середні віки на цьому концентрувала свою основну увагу. Як мікрокосм, так і макрокосм міг бути зображений нею поза видиму природу. Живопис Ренесансу дає тому достатньо наочне підтвердження. Природа – лише середовище для того чи іншого стану людини. Тут можна згадати думку С. Фіцджеральда, який, говорячи про ставлення митців до природи, зауважував, що аж до XIX сторіччя Захід ставився до дикої природи не інакше, як з антипатією. До Уордсворта ніхто не захоплювався англійськими озерами. Для освічених людей XVII сторіччя Альпи та Піренеї були «жахливими скелями» і «проклятими вершинами».

У китайській культурі, навпаки природа є самосутністю. Через свій самосутній характер природа в китайській культурі бажає залишатися відлюдною, тому у китайській культурі відсутнє «голандське обличчя» природи, тобто зображення «землі людей», природи як місця проживання людського колективу. Проте, китайський живопис, який зображував «багатолюдність», ніякого відношення до природи не мав, і не вийшов за межі спеціального тематичного живопису, який не мав прямого відношення до важливої проблематики культури.

Людина у китайській культурі бажала повернути втрачену єдність із всесвітом. Ця «зустріч із всесвітом» у далекосхідних культурах є аналогом зустрічі «людини з людиною» у орієнтованій на людину європейській культурі. Для того, аби ця зустріч відбулася, необхідне було перетворення всесвіту у пейзаж, не втрачаючи, однак, характеру всесвіту. Саме цей момент, на думку багатьох вчених, визначив характерні риси китайського поетичного та живописного пейзажу. Всесвіт зберігав себе у пейзажі перш

за все завдяки масштабу, тому в поезії та живописі домінує пейзаж-панорама. Це – пейзаж, у якому дві складові частини традиційного всесвіту отримують можливість виявити свої основні якості: Небо – свою висоту, Земля – свою безмежність та родючість. Звичайно, що споглядати таку картину можна лише з певної точки зору. Необхідне «віддалення» та «підвищення». Тому «далечінь» стає естетичною категорією китайського пейзажу у живописі і розпадається на різновиди: «високі далі», «глибокі далі», «широкі далі». Масштабність, велич пейзажу не пригнічували, ця велич була легка, космічна. Відповідно до цих характеристик і естетичне сприйняття пейзажу виявляється набагато більш значущим, ніж просто естетичне милування. Пейзаж – панорама викликає не лише душевне хвилювання, він відроджує у глядача почуття величі світу, природності та свободи і закликає наслідувати всесвіт та його творчі можливості.

Наївно говорити про якусь одну, «нетрадиційну» манеру сприймання природи в Китаї. Китайська естетична традиція припускає дуже різні форми цього сприйняття, підпорядковуючи їх тільки одній умові: бути дійсно сприйманням світового простору. Коли у X ст. пейзажний живопис Китаю набув свого класичного вигляду, він постав саме зображенням світу природи, вільним від релігійних і навіть моральних алегорій. На пейзажах великих майстрів епохи Сун (X-XIII) – Чі Чена, Фань Куана, Го Сі, Мі Фу, Ма Юаня, Ся Гуя та інших – ми спостерігаємо вічність світового простору, що є дзеркалом абсолютної значущості людського в людині. Епоха Сун характеризується появою різноманітних сектантських рухів, насамперед буддистської школи чань, тоді ж окреслилося традиційне коло об'єктів, що символізували якості справжньої людяності: пахуча орхідея, вічнозелені сосна і кипарис, мовчазний свідок вічності – камінь, символ життєвої сили – бамбук та ін.

Пейзажі сунських майстрів відрізняються надзвичайною переконливістю, що витікає з радісного почуття справжності нашого досвіду. Світ на цих картинах – передусім Простір, а дві найважливіші властивості простору – форма і довжина – представлені в найбільш чистому вигляді: як масивність гір і простір водної гладі. Сунських пейзажистів цікавили не самі об'єкти як такі, не «натура» і не суб'єкт, що споглядає світ, а сам процес виявлення простору, що нагадує розгортання живописного сувою. Їхні шедеври вражають відсутністю бар'єру між споглядачем і тим, що споглядається. Вони викликають стан немов би усвідомленого сновидіння [11].

Як бачимо, митці мінського часу були спадкоємцями багатої естетичної традиції, і вони не квапилися робити свій вибір. Перші два сторіччя історії мінського живопису минули під знаком рівноправності живописних шкіл і пошуків, якщо можна так висловитися, глобального стилю епохи. З політичних міркувань мінський двір відродив академію – спадкоємницю істинно китайського мистецтва сунської династії. Він не був прихильником до продовжувачів традицій живопису XIV ст. бо вона склалася в часи володарювання підданих анафемі монголів. Однак. поглиблення відчуження між двором і ученою елітою не дозволило саме мистецтво.

В картинах кращих мінських майстрів, таких як: Хунжень (1603–1663), Дун Цичан (1555–1636), Шитао (1641–1719), Гун Синь (1617–1689) ми наочно спостерігаємо прагнення збагнути і зафіксувати «єдину істину» світу. Ця істина відкривається передусім в об'єктивній вірогідності зображення. Величні гірські піки і бурхливі потоки з перекинутими через них мостами, хмари, камені і дерева, будинки і люди в сніговому серпанку, рибацькі човни, що тонуть в тумані – все це продовжує бути присутнім і живе в пейзажі. де усе виписане з увагою і любов'ю. Жоден мінський митець не міг і не хотів зневажити досвід безпосереднього контакту з навколишнім світом, законами сприймання фізичного простору.

Проте реалізм мінського живопису дуже далекий від натуралістичності і навіть від сунського реалізму образів-понять. Новизна раньомінського стилю більш виражено проявляється у змісті і композиції живописного сувою. Для мінського живопису характерні точна вибірковість об'єктів, які зображаються, а, також, гра контрастів, що створює ефект гармонійної цілісності і замкненості простору картини. Якщо в епоху Сун предметом живопису був світ природи, а в творчості майстрів XVI ст. таким став внутрішній світ людини, то головна тема мінського живопису – це стиль як спосіб ставлення людини до світу. Так, в мінському живописі проявилася головна проблема художньої культури Китаю XVI-XVII ст.: проблема самовизначення людини перед обличчям традиції, але все ж такі у лоні традиції. Предмет живопису мінських майстрів – це не зовнішній світ і не особистий досвід. Це їхнє ставлення, їхній коментар до того, як світ був побачений кимось іншим раніше. Зрозуміло, що ця позиція висловлювала, в кінцевому рахунку, не ставлення між індивідами, а діалог, якій відбувається в безмежній глибині Всесвіту.

Нову естетичну програму китайського живопису сформулювали у течію XVI ст. ряд критиків, серед яких найбільший авторитет мав Дун

Цичан (1555–1636). Її головні пункти зводилися до наступного: митець повинен шукати не зовнішньої подібності, а проникнення у «дух» речей, «творчу силу» світу, зображати «життя» (шен) в усіх його проявах; він повинен «наслідувати давнім» (фанг гу), до того ж, залишаючись самим собою, виколисувати цнотливе «невміння» (чужо) своїх картин. Дун Цичан також виділив «правильну», з його точки зору, традицію митців-любителів. До того ж він порівнював їх з наставниками так званої південної школи чань, які проповідували «раптове просвітлення» поза схоластичністю наук і навіть аскезою.

Кращі досягнення живопису другої половини XVII ст. пов'язані з іменами митців, які рішуче відмовилися від умовностей колишніх стилів. У житті вони були монахами або бідними мандрівниками, майже вигнанцями. У пейзажному живописі Китаю, в тому числі і в мінську епоху, людина є лише однією з безліч елементами всесвіту і часто зведена, здавалося б, до незначної деталі картини. Проте, при уважному погляді, вона настільки ж часто виявляється справжньою, хоча і не є занадто примітним центром живописного зображення. Як приклад, звернемося до картини Шень Чжоу, відомої під назвою «Подорожник з посохом». Ми знайдемо в ній характерні прикмети смаку мінських митців до символічного зображення природи. Пейзаж Шень Чжоу має обов'язкову для живопису «людей культури» антикварну значимість: він виконаний в манері старих майстрів. Умовність простежується і в композиції картини, написаної з усією ретельністю псевдореалістичної манери тієї епохи. Кожна деталь картини, зберігаючи індивідуальне звучання, втягнута в систему точних і чітких відношень всередині однопросторової структури. Вісім дерев на передньому плані немов би заповнюють простір ущелини, їх крона, яка спрямована вгору ніби продовжується в виступах гір (власне, на картині зафіксований ідеальний пейзаж з точки зору науки «вітрів і води» – фен-шуй). Настільки ж не акцентовані, але безсумнівні співзвуччя існують між пейзажем і фігурою подорожнього. Рух, який передає легкий нахил цієї фігури вперед немов би знаходить відгук у накиді двох дерев коло неї та обрисах масивної гірської гряди в лівій частині верхнього плану картини. А цей масив спрямовує наш погляд до верхньої гряди, увінчаної, ніби то шапкою, затемненої вершиною. З посохом подорожнього перегукується права, більш легка гряда пагорбів. Так людська фігура стає центром руху природних форм, але це не є геометрично фіксований центр, він розкривається у складній взаємодії форм та сил, у живій асиметрії та індивідуальності речей.

Немає більш характерного опису роботи китайського митця, ніж, наприклад, такий відгук щодо живописця Чжан Лу (XV–XVI ст.), яке належить його біографу: «Побачивши грізні гори і глибокі долини, киплячи ключі, і бурхливі потоки, переплетіння дерев та нагромадження каміння, кружляння птахів в небі або гру риб у воді, він надовго занурювався у споглядання. Потім він розкладав перед собою шовк і непорушно сидів поряд, шукаючи духовного проникнення у побачене. Коли ж осяяння наповняло його, він сплескував руками і кидався до шовку. Його пензлем ніби то водила творча сила небес, і він за один раз закінчував картину».

Звернемося до видатного трактату XVII ст. «Слово про живопис з Саду з Гірчичне зерно» Ван Гая. За Ван Гаєм треба було б назвати китайський пейзаж не «шаньшуй» (гори-води), «шань-лінь» (гори-ліси), бо саме цим двом компонентам присвячено розділ пейзажу у «Слові…», хоча в ньому говориться і про ріки, і про водоспади. Багато думав Ван Гай і над проблемами композиції. Олюднюючи природу, він характеризує різні композиційні прийоми етичними поняттями, вимагаючи створення враження живого спілкування предметів між собою. У композиції пари дерев Ван Гай вирізняє прийом «сію» – тримати дитину за руку та «фулао» – «нести старого на спині». Основу композиційного порядку сувою Ван Гай бачить у принципі «баньчжу» (гість та хазяїн»), тобто у певному співвідношенні великого і малого, низького і високого. Він поетично та образно характеризує «відносини» каміння в живописній композиції: «Маленькі камені коло води подібні зграйці дітей, охопивши розкритими руками гору-маму. В горах великий камінь – це старший, що немов збирає дітей коло себе. Нехай буде спорідненість між камінням». Ван Гай розкриває символіку багатьох рослин, серед них улюблені китайцями сливи «мейхуа». У квітах «мей» міститься образ-символ- це і є, по суті , їх сутність (ци). Квіти побудовано за принципом ян, як і Небо, тоді. як дерева, їх стовбури та гілки – за принципом інь, як і Земля. «Коли слива розквітає у повну силу, це означає стадію розвитку, що називається «лаоян» – «змужнілий Ян»… Коли квіти в’януть, вони символізують «лазінь»…Пуп’янки символізують нероздільний стан Неба і Землі. Квітка з черешком та чашкою символізує розмножування Неба і Землі, коли інь і янь розділилися, цикли цвітіння та в’янення безкінечно продовжуються. Вони символізують природній розвиток усіх речей. Існують, крім того, вісім пунктів (зв’язків гілля), дев’ять стадій змін та десять сортів сливи. Як, можна впевнитися, усі ці символи взяті з природи».

Окрему частину присв'ячено зображенню людей та речей. Її провідна думка: «люди і речі повинні бути частиною усієї природи».

Для китайського художника кожна частина природи є виразником тих же високих ідей, що й увесь простір великого світу. Своєю безмежністю, широтою простору, глибиною та ясністю обрію, стрімкою силою почуттів китайський пейзаж примушує глядача сприймати світ в усій його єдності, де окремі деталі стають частиною загальної повноти всесвіту.

Садово-паркове мистецтво Китаю XVI–XVII ст. як вияв практичного співіснування людини і природи. Символізм китайської культури говорить про паралельність будинку і космосу. Але будинок в Китаї – це ще й прообраз неосяжної порожнечі Неба або світової печери. Тому в Китаї справжнім вмістищем життя постає не стільки будинок, скільки сад або, якщо бути точним, неподільна єдність будинку і саду.

З історичної точки зору класичний сад Китаю, подібно до образотворчого мистецтва, є наслідком трансформації давньої космологічної символіки. В результаті цієї трансформації уявлення про парк як прообраз раю або, ширше, райської повноти буття позбавилося його колишнього міфологічного значення і отримало втілення чисто художнє. Сад в китайській традиції з часом визволився від необхідності бути ілюстрацією релігійного ідеалу, і його устрій став цілковито справою розмірковування (в Китаї неминуче передбачає начитаність), смаку, уяви та майстерності – одним словом, повноцінним мистецтвом. З'явилася можливість втілити естетичну ідею саду навіть на крихітній ділянці землі і з мінімальними витратами, що зробило сад загальнодоступною частиною побуту та ще більш зміцнило зв'язки садового мистецтва з життєвим укладом китайців [12].

Для задоволення любителів садів, в середньовічному Китаї, вже в одному з найдавніших канонів – «Книзі Пісень» (Цінцзин) – є згадка про « радощі парку». Однак в давнину достоїнства парків розумілися зовсім інакше, ніж в епоху середньовіччя. Найбільш ранні згадки про парки в Китаї представляють парки атрибутами влади та знаками її святості. Так, міфічні царі Китаю, за переказами, тримали в ставках своїх парків драконів. Реальні правителі давньокитайських царств населяли свої палацові парки рідкими тваринами. Цей звичай був нагадуванням про священні узи, які зв'язували людину і тваринний світ в первісній релігії.

Пізніше в палацових парках правителів давньокитайських імперій ми зустрічаємо переплетіння мотивів саду універсаму і саду-райського місця. Відомо, що в ці роки звозили каміння, рослини і тварин з усюди, включаючи

навіть Персію. В них було «тридцять шість палаців і павільйонів» (певно, символічне число) та навіть мініатюрні копії реальних озер, гір і палаців правителів завойованих країн.

Китайський комплекс будинок-сад в епоху Мін набув закінчених, класичних рис, втіливши в собі не лише ідеї, або ідеали, а життєвий досвід сотень генерацій, та найглибші інтуїції традиційного китайського світо спостереження. Цей комплекс по праву можна назвати самим повним і досконалим втіленням китайської культури. З рідкісною невимушеністю і природністю зрослися в ньому побут і художній ідеал, з незвичайною чіткістю виявилися і ремісничі навички китайців, і їхні естетичні потреби. Недаремно перші європейці в Китаї більш за все були в захоплені від китайських садів, котрі, як відомо, вплинули на садово-паркове мистецтво Європи XVIII ст.

Китайські сади мають своє неповторне обличчя. Але часом мимоволі задаєшся питанням, чи має право на існування саме поняття «китайський сад»? Традиційні сади Китаю відрізняються незвичною різноманітністю, і їх навряд чи можливо звести до умовностей того, або іншого стилю. Жоден з китайських садів не схожий на інший, і жоден з величезної безлічі елементів, що його складають, не повторюється в ньому. Як відмічає О Сірен, китайський сад не можна описати так вичерпно, як підпорядковані геометричній композиції сади Європи або більш стереотипні сади Японії. В китайському саду немає нічого регулярного і заданого, він розвінчує усі умовності і тому не може бути зведений до якоїсь форми або схеми, до ілюстрації реальності. Він є «світ в собі» – самодостатній.

Але, немає нічого більш послідовного за непослідовність. За очевидною хаотичністю, що народжує і нерозуміння, і захоплення, переховується не менш вражаюча цілісність. Китайський сад володіє разючою стилістичною переконливістю саме, як цілісне явище, що взяте у єдності всіх його аспектів – утилітарних та естетичних. Бо китайський сад – це не просто оазис «художності» в пустелі життя. Він призначений не тільки для того, або в ньому розважалися і мріяли, але і для того, щоб в ньому жили і працювали. Він не є «вікном в світ», прикордонною зоною між природним і людським – місцем заборонених втіх, або демонстрації торжества людського розуму (історія європейських садів достатньо дає прикладів і того і іншого). Але це і не вікно у прекрасний світ ідеалу, пробите в склепі земного буття. Перед нами сад як дім – фокус естетично осмисленого побуту, що рішуче охоплює усі сторони людської діяльності.

Як вже зазначалося, у мінську епоху садово-паркове мистецтво Китаю досягло свого розквіту. Створення садів перетворилося до того часу у тотальне захоплення серед освічених верхів суспільства. Вони стали справжнім зосередженням культурного життя Китаю, улюбленим місцем ігор, прогулянок, читання і заняттям живописом, учених бесід, зустрічей літераторів і митців. Багато вчених пускалися в довгі подорожі з наміром відвідати відомі сади і розгадати секрет їхньої чарівності, оспіваної в численних літературних творах, картинах, легендах. В пізньомінський період з'явився і класичний компендіум китайського садівництва – трактат вченого Цзи Чена «Устрій садів» (Юань е). Перше видання книги Цзи Ченра датується 1634 роком.

Як, звичайно, теоретична зрілість китайської архітектури і садового мистецтва ґрунтувалася на багатому практичному досвіді. В мінський період в містах Цзяннані, головним чином в Сучжоу, а на півночі країни в Пекіні, з'явився ряд садів, які вважаються вершиною китайського мистецтва саду. Такими є Сад Левиного Гаю, Сад Неспроможного Керуючого, Сад Господаря Рибацьких Мереж, Вічносущий Сад, Сад Благодатного Затінку в Сучжоу, Сад Заспокоєння в Усі, Сад дозвілля в Шанхаї декілька визначних садів в Янчжоу. Якщо час не змилувався над пам'ятниками китайського садового мистецтва більш ранніх епох то деякі знамениті сади мінського часу частково, або, навіть, майже цілком збереглися до нашого часу.

Європейцям, які відвідували Пекін в XVII-XVIII ст., імператорські парки здавалися еталоном китайського саду. Архітектуру і композиції цих парків наслідували, в першу чергу, європейські любителі «китайського стилю» в садовому мистецтві епохи Просвітництва. В дійсності, палацові парки створювалися під сильним впливом приватних садів, які існували в Цзяннані. У порівняні із стародавністю їхній вигляд зазнав помітних змін. По суті справи, палацовий парк в пізній китайській імперії, подібно до палацового живопису і палацового театру, являв собою адаптацію класичних форм китайського саду до ідеологічних і естетичних запитів двору.

Що ж стосується класичної естетики китайського саду, то зародження їх відноситься до епохи раннього середньовіччя. Класичний сад Китаю – передусім сад Вченого чоловіка – виріс із господарського двору у садибах службової знаті. Величезну роль в його формуванні зіграла ідея «самотнього спокою», відлюдництва, яке розуміється не як спосіб життя, а, швидше, як стан духу. Увага до природних властивостей речей затулила в ньому колишні космологічні алегорії. Ця любов до невимогливої краси

самої природи підкріплювалася засудженням вченою елітою Китаю розкішних і дорогих парків.

Так сад став володінням вченого, готового слідом за давніми мудрецями «вільно блукати душею». Тоді ж устрій саду увійшов в побут освічених верхів суспільства. В джерелах з'являються перші згадки про знавців садового мистецтва. Один з них – вчений V ст. Дай Юн, про якого сказано, що він при допомозі друзів «побудував собі хатинку, зібрав камені і направив течію води, насадив дерева… За короткий час дерева густо розрослися, і в тому місці, здавалося, все було влаштовано самою природою».

В наступні сторіччя садове мистецтво Китаю безупинно удосконалювалося. Відомо, що на зламі XI-XII ст. в Лояні, тодішній твердині традицій «людей культури», було більше 20 садів, які вважалися творами мистецтва. Але справжнього розквіту китайське мистецтво саду досягло у благодатному Цзяннані. В Усині, далеко не самому багатому місті цього району, в XIII ст. сучасник описав понад 30 художніх садів, а в Сучжоу початку XVII ст. налічувалося 270 садів.

Говорячи про символічні і художні цінності саду мінської епохи, треба сказати, передусім, що сад в Китаї назавжди зберіг своє значення світу в мініатюрі, прообразу повноти буття. В ньому незмінно повинні були бути присутніми усі основні елементи природного світу – земля, каміння, вода, рослинність. Деякі китайські вчені, які виводять зміст поняття саду з обрису відповідного ієрогліфу (розповсюджений прийом в китайській традиції), тлумачать сад як сукупність «землі», «води», «листя», «каміння». Сад в китайському розумінні – це цілий світ, який вміщує життя людини, «світ у світі».

Цзи Чен, поділяючи традиційну пристрасть китайців до типізації та класифікації, перераховує п'ять місць, де можна облаштувати сад: в горах, в місті, в селі, у передмісті, біля річки або озера. За цим, здавалося б, наївно-педантичним перерахуванням вгадується далеко не наївна ідея саду як відділеного, завжди «іншого» простору. Сад – це не просто «увесь світ», але ще й «інший світ». Тому Цзи Чен не говорить (та й не міг би нічого сказати) про те, що таке «сад взагалі».

Китайські автори одностайно називають головним достоїнством саду його природність або, краще сказати, спроможність виявити і посилити природні властивості речей. В їхніх описах саду незмінне оспівуються «доріжки поросли зіллям», «чисті струмки», «дике каміння» та інші ознаки романтичного запустіння. «Хоча ад створюється людиною, в ньому, само

собою, розкривається небесне», – пише Цзи Чен і в іншому місці свого трактату риторично запитує: «Якщо можна досягнути самотності у жвавому місці, то чому нехтувати тим, що знаходиться поблизу, і линути до віддаленого?». Китайські посібники з садового мистецтва надають першорядне значення відповідності композиції та декору саду ландшафту і природним властивостям матеріалів. Нарешті, в китайських садах відсутні настільки звичні в садах Європи абстрактно-геометрична фігуративність, симетрія, прямі алеї, статуї, газони й інші атрибути, що немов би висловлюють перемогу розумного порядку над першорядним хаосом.

Усі ці особливості китайської садової естетики спонукали багатьох авторів, які пишуть про Китай та суміжні з ним країни, говорити про природність східного саду в протиставленні європейським садам, що є картиною природи, оформленою, зміненою, людиною набагато кращою. Дана теза несправедлива, принаймні щодо східного саду і, крім того, невірна теоретично. Якщо ми розглянемо зміст категорій природи в різних людських суспільствах, то переконаємося у тому, що він усюди визначається суспільною практикою людини, відображеною в нормах культури. Питання в тому, яким чином в тій, або іншій культурній традиції регулюється обмін між людиною і природою. В Китаї ідея природи висловлювалася в поняттях «самобутності» (цзи жань) та «творчих перетворень» (цзао хуа), поняттях. які далекі західним креаціоністським теоріям з їхньою посиланням на «створення з нічого». Образи природи в китайській традиції малися в світлі символічного світосприйняття, подвійного статусу прозорого екрану, що водночас переховував і виявляв реальність.

Сад – місце зустрічі природи і культури, і він може затверджувати як розрив, так і наступність між тим і іншим. Європейські сади відобразили властиву західній традиції тенденцію до протиставлення духовного і матеріального, творця і творіння, що відбивається в крайнощах, знецінення природи перед особою божественних сил або, навпаки, пантеїстичного обожнення фізичного світу (порівеяймо мотиви гріховного «саду земних втіх» і богоборчого «райського саду на землі» в європейській культурі). В цьому зв’язку інтерес європейців до східної «природності» можна розцінювати як проекцію суто західних понять на культуру Сходу і, більше того, як спробу перетворити Схід в полемічну опозицію західній культурі. Китайська традиція, яка не знала протиставлення людини природі, не могла знати ані обожнення, ані знецінення природного світу [13]. В ній людина була покликана «надавати завершення небесній природі», тобто розвивати і

посилювати природні властивості життя, давати речам розбірливу форму, перетворювати їх на символічні типи, що не тільки не виключало, але, навіть, припускало експерименти з матеріалом природи, роботу творчої уяви, смак до протесту та фантастики. Так же ставилися до природи і китайські художники XVI-XVII ст., охоче збільшуючи до гротескних масштабів найбільш характерні риси природних об'єктів. Цікаво, що цей найважливіший у китайській традиції мотив співучасті людини і природи в Єдиній Метаморфозі світу був втрачений в японському мистецтві, де ми зустрічаємо відтворення «дикої природи» як дзеркала культивування духу, що вказує на взаємне відбивання культури і природи. В класичній естетиці Японії образ природи вимагає незмінного статистичного споглядання і є, по суті, найчистішою ілюзією, що узгоджується з ілюзіоністськими ефектами у влаштуванні саду (достатньо згадати водні «потоки» з гравію), а також буддійською ідеєю ілюзорності фізичного світу, що склала філософську основу мистецтва саду в Японії. Китайський сад, даоський за своїми світоглядними посилкам, стверджував не ілюзорність дійсності, а, швидше, дійсність ілюзії.

Людина в китайському саду живе нарівні з природою. Вона «завершує інше, завершуючи себе», бо вона вміщує в собі світ і сама відволікається від світу. Класична сповідь китайського любителя саду належить знаменитому поету IX ст. Бо Цзюйи, який описував своє сприймання власного саду в таких словах: «Тепер я господар усіх цих речей. І, поширюючи розуміння світу завдяки досконалому знанню їхнього багатства, чи можу я не відчувати спорідненості з тим, що зовні, і не зберігати спокій всередині? О, тіло моє не знає тягаря, а в серці моєму царює лагідність…».

Китайський сад кожною своєю деталлю повідомляє про те, що він зроблений рукою людини, але він свідчить про людину космічну. Його творцю немає потреби ані імітувати природний світ, ані вносити до нього свій власний порядок. Звернемо увагу на те, що Цзи Чен і Чи Юй в наведених вище висловлюваннях називають достоїнством саду його спроможність перетворити міський шум в спокій гірської оселі. Йдеться, вочевидь, не про створення ілюзії дикої природи, а про саму подію перетворення або, як ми здогадуємося, динамізм уяви, що робить будь-який досвід, чи то «суєта людного місця», або «спокій усамітнення», лише затінками, що є наслідуванням істинного життя.

Якщо китайський сад що-небудь символізує, то лише творчу свободу духу, а тому числі свободу нічого не висловлювати та, ані в чому не

висловлюватися. В ньому немає копій, в ньому є тільки інтерпретації, пошук родоводу речей. У спорудженні саду, говорить Цзи Чен, «не існує правил, кожен повинен сам виказати своє уміння». Той же Цзи Чен нагадує, що якщо будівельники хатин мають бути утричі майстрами, тобто тими, хто обробляє речі, і на сім частин їхнім «добродієм», чия місія полягає в тому, щоб оберігати повноту природи, то творець саду лише на одну десяту повинен бути знавцем ремесла і на дев'ять десятих – «добродієм» свого матеріалу. Але, які б різноманітні не були матеріали, з яких будується китайський сад, засіб їхнього використання один, і полягає він в повному розкритті невичерпності їхніх природних властивостей. Вражаюче відкриття, яке виносиш зі знайомства з китайським садом, полягає в тому, що єство речей не є незмінним, що речі повніше розкриваються в тому випадку, якщо ми вміємо бачити їх дуже різними і навіть несхожими на самих себе.

Чудовим прикладом неподільності утилітарного і символічного, форми і її «пустотного» двійника в китайському саду є вже сама садова огорожа. За китайським уявленням, мур саду анітрохи не заважає його природності, виділяючи простір саду, якраз і робить його «світом у світі». Глуха, висотою врівень з дахами будинків, вона викликає ідею усеохоплення «речі закінченої». Мала вона і практичне значення, позначаючи кордон садиби або земельних володінь господаря саду. Вона ж служила своєрідним нагадуванням конечності буття. Будучи справою рук людських, вона в повному сенсі стояла на землі і належала їй, бо не тільки будувалася з таким розрахунком, щоб не руйнувати навколишній ландшафт, але, звичайно, навіть наслідувала місцевий рельєф, їдучі вверх і поринаючи вниз. Інколи і її вкритий черепицею верх починав раптом вигинатися гребінцями хвиль. Усі ці вибрики створювали враження, що мур існує немов би сам по собі, незалежно від загальної «ідеї». Якщо саду не було б, то мур китайського саду служив би і символічній, і естетичній меті. В садах Цзяннані він мав звичайно білий, або «жіночий», колір. Мінські садівники порівнювали садовий мур з листом паперу, на якому людина, що володіє художнім смаком, описує каміння». Білизна муру служила в китайських садах тлом для композицій. Він особливо сприяв споглядання тіней, які відкидали квіти та бамбук у місячну ніч.

Традиційний китайський сад виділявся багатою і різноманітною рослинністю, яка мала, подібно до всіх елементів саду, і утилітарне, і символічне, і естетичне значення. Нерідко він включав в себе плантації плодових дерев та квітники, які засівалися лікарськими травами. Навряд чи можна

знайти китайський сад, де ми не зустріли б вічнозелених сосен і кипарисів – символів нев'янучої шляхетності, пружного, порожнього всередині бамбуку – уособлення життєвої сили порожнечі, «дерев щастя» – сливу та персик, схилених верб, що втілюють життєдайне начало янь, стрункіх тополь, пишних магнолій, бананових дерев тощо. Як і в китайському пейзажі, кольори садової флори досить стримані; увага спостерігача привернута головним чином до форм рослин, гри світла й тіні. Широку галузь китайського садівництва складало розведення декоративних квітів. Любителі мінської епохи вирощували вже більше сотні сортів півонії, які були в Китаї втіленням чистого янь і тому заслужили призвістко «царя квітів». Начало інь в царстві квітів представляла хризантема – символ спокою і довголіття. Повсюди в Китаї розводили гортензії, троянди, нарциси, гіацинти, на півдні – орхідеї. З водяних квітів перевага надавалася лотосу, що являє невтримну силу життєвого зростання. Його ніжні квіти, що розпускаються над самою водою, вважаються символом душевної чистоти, недоступної для «бруду» світу.

Китайський сад не знає лише трав'яних газонів; формально виділений порожній простір чужий його естетичним принципам. Смаком до експерименту була народжена така оригінальна риса китайського садівництва, як вирощування карликових дерев. Звичай цей виник ще в раннє середньовіччя, і до мінського часу, як і вся китайська традиція, перетворився у школу з стійким набором типових форм, які носили вигадливі назви: «дракон», «мати й дитя», «брати», «танцюючий птах», «черепаха» тощо. Здається, ми маємо справу з вільної грою фантазії. Але ця гра у чисто китайському дусі вимагала неабиякого мистецтва і довгих років завзятої, терплячої праці.

За звичай в саду створювали кутки, призначені для відвідування в різні пори року. Так, «зимові» пейзажі складалися з сосен і різноманітних морозостійких рослин і квітів, пейзажі «весняні» – з квітучих у цю пору вишні, мигдалю, ранніх троянд, фіалок, нарцисів та ін. У «літніх» кутках саду вирощувалися різноманітні види літніх квітів і листяних дерев – дуб, ясень, бук, платан. В осінню пору милувалися мандариновими деревами. Сад не являв собою якийсь абстрактний образ краси. Він втілював красу конкретного моменту часу. Він був до останньої деталі реальний. Додамо, що найбільш популярні різновиди дерев були оповиті густим павутинням зорових, звукових і чисто літературних асоціацій, що надавало поетизованому буттю саду ще більш конкретне значення [14]. Наприклад, вигляд

сосни негайно викликав в уяві образ спрямованого в гору дерева на гірському спаді і могутнього коріння, яке вросло в кам'яний грунт. Але сосна – це ще і спомини про шум вітру в її кроні. Верба викликала в пам'яті образ водного потоку, бамбук – картину колихання тіней в літню ніч, бананове дерево – шум крапель дощу в густому листі і т.п. Обов'язковою приналежністю китайського саду була вода. В кращих садах Цзяннані вона займала більше половини території. Водна стихія постає в них у двох дуже різних, але рівно притаманних їй якостях. З одного боку, вона – дзеркало світу, втілення спокою, порожнечі і невідомого двійника усіх образів. Вона відчиняє недосяжну розуму і почуттям глибину буття. З іншого, вода – прикмета вічного руху, чистої плинності. Вона наповнює сад життям, відбиває і зберігає в собі мінливість буття. Вона з кипінням вирива́ється з ключів та джерел, біжить дзвінкими струмками. В садах Цзяннані вода – постійний супутник людини. Ми не побачимо тут високих берегів, що відділяють водну гладь від світу людей. Тераси та павільйони виростають прямо з води і дивляться у своє відображення, доріжка стелиться над самою водою, а через струмки перекинуто ажурні мости. Навіть дахи павільйонів будували з таким розрахунком, щоб дощова вода скидалася з них на камені, як справжній водоспад. Архітектурні елементи – прикмети цивілізації – поміщають воду в розмірений простір, надають їй естетичної якості, але не заважають їй бути відкритою Небесному простору, відбивати в собі небеса і вільно спілкуватися з ними. Не будемо забувати і про користь садових водосховищ: з них брали воду для господарських потреб, в них розводили рибу, вони були місцями пікніків та прогулянок на човнах.

Необхідним елементом садових пейзажів в Китаї було каміння. За традицією каміння вважалося матеріалом напівприроднім та напівлюдським, бо воно створене природою, але піддається обробці людиною. Тому каміння в китайському саду немов би врівноважувало природні стихії дерева та води і знаки людської присутності – архітектурні споруди. Але головні достоїнства каміння в очах китайських цінителів визначалися традиційним уявленням про те, що «найчистіша… енергія Неба і Землі… перетворюється на каміння і, виходячи з землі, приймає дивовижний вигляд…». Занести каміння в сад і правильно розмістити його означало ввести простір саду в космічний кругообіг енергії і зробити його тим, чим він повинен бути, світом в мініатюрі. Не потрібно дивуватися тому, що каміння були ще в мінському Китаї об'єктами не лише милування, але і поклоніння,

що святі камені, камені – обереги – розповсюджений атрибут китайських народних культів.

В спеціальному каталозі, складеному ученим Лінь Юлінем на початку XVII ст., перераховується більше сотні різновидів декоративного каміння, що використовується в садових композиціях. Мінські трактати по домоводству називають і біля десятка їх найбільш престижних сортів, що стали до того часу чи не найпопулярнішим символом духовної висоти «людини культури». Високо цінувалися камені з гір Лінбі в провінції Анькой – тривкі, вигадливі форми, із світлими прожилками, і, якщо вдарити їх паличкою, видавали «чисте звучання». Попитом користувалися камені з Інчжоу, що, як вірили, «росли підвішеними вниз на виступах скель, вбираючи у себе мідь». Мінські садівники рекомендують споруджувати з них невеличкі гірки перед відокремленим кабінетом. Є й інші породи каміння, котрими могла оточити себе людина з вишуканим смаком: білі, величиною з людський зріст, з гори Куньшань в провінції Цзянсу, вкриті червоним візерунком камені з Шаньду, білі з чорними вкрапленнями камені з далеких південно-західних областей імперії.

Незвичайні форми каміння вважалися китайськими садівниками прикметою життєвої сили космосу, спонтанної вібрації духу. Заглиблені отвори в твердому тілі каменя ніби символізують зустріч небес з щільною масою землі. Присутність «чистого каміння», з китайськими поняттями, справляє сприятливий вплив: твердість каменю навчає дух бути кам'яною твердю В Китаї склалася ціла класифікація естетичних ознак каміння. Особливо цінувалися три властивості каміння: «проникливість», що дозволяла відчути їх масивну товщу; «худоба», що справляла враження витонченості, легкості; «відкритість» – краса порожнин і отворів в камені, що робили його немов би відчиненим у навколишній простір. В садах мінської епохи не рідкість каміння, що мають свої імена і легенди, а один з садів Сучжоу, де стоїть каміння, яке нагадує левів, так і називається: Сад Левового Гаю. Важливим елементом композиції китайського саду були штучні гірки з каміння. В містах Цзяннані були навіть цілі артілі майстрів цієї справи. У штучних горах часто робили печери – оселі святих небожителів і символи усеохоплючої порожнечі небес. Прогулянка садом не могла не нагадати мінським сучасниками розгортання мальовничого сувою, і в літературі старого Китаю зустрічаємо багато порівнянь садових композицій з пейзажними картинами. Але аналогія з живописом не єдина і, можливо, не найглибша. Художня мова саду виявляє не менш переконливу схожість з

поезією. Як помітив вчений XVII ст. Цзянь Юн, будувати сад – це не те, що писати вірші: потрібно домагатися різноманітності, але бути послідовним, щоб попереднє і наступне перегукувались між собою. І все ж, ані образотворче мистецтво, ані література не здатні передати чисту тимчасовість самоусунення присутності змін. Це може зробити лише музика – єдине безпосереднє свідоцтво швидкоплинності. Мистецтво саду збирає в одне – простір і час. Тому в ньому сходиться і уся художня культура Китаю. Сад в китайській традиції – всемогутній посередник між реальністю і фантазією, мистецтвом і життям, людиною і природою. Він є серцем світу, наповненого людською присутністю.

Китайський сад не існує без архітектурних споруд, що символізують багатство людської присутності. В архітектурних елементах китайського саду відображаються всі образи людини, уся її практика: родинне життя і дозвілля, праця і творчість, споглядання і спілкування. Ми зустрічаємо серед них житлові будівлі і тераси, павільйони і альтанки, кабінети і башти, хатинки для чаювання і занять музикою, галереї – одним словом, будівлі, які обслуговують численні і витончені потреби освіченої людини. Головний принцип влаштування саду в Китаї – відповідність, єднання архітектури і пейзажу, інтер'єру і екстер'єру [15]. В кращих садах Цзяннані кожна будівля займає своє унікальне місце в садовому комплексі, кожна архітектурна деталь має свою міру і ритм, задає свій власний стиль. Не виокремлюючись з природного оточення, будинки в саду усе ж збирали навколо себе простір, окреслювали його, надавали йому визначеності. Єдність будинку і саду, внутрішньо і зовнішньо, досягалася у грі нескінчених контрастів, що не стискали простір в замкнуті тіла, а перетворювали образи в символічні типи, робили їх потоком нескінченого. Тут, як в напівсні, допускався випадок, недогляд, невідповідність, недосконалість: на точні паралелепіпеди стін навалюються непропорційні вигини даху, рівні плити витончених мостів лежать на необроблених, немов похапцем накиданих каменів тощо.

В Китаї і житлові будинки, і храми за рідким винятком мали вигляд витонченого або близького до квадрату прямокутника, ускладненого прибудовами і майже позбавленого прикрас. Головним елементом їхньої конструкції був каркас, що споруджувався у першу чергу. Стіни ж тільки скріплювали опори, і нерідко їх переховували за колонами. Галереї і веранди, які оточували будинок, пом'якшували перехід від інтер'єру будинку до відкритого простору. Крім того по кутам будинку звичайно насипали гірки,

встановлювали каміння або висаджували кущі, що також приховувало перехід від архітектури до пейзажу.

Незамкненість китайської оселі, її відкритість світу (але, слід пам'ятати, мініатюрному, внутрішньому світу саду), підкреслюється цілим рядом інших його конструктивних особливостей. Садові павільйони альтанки в Китаї, як правило, взагалі не мають стін, що ж стосується житлових будинків, то їхні мури і дахи не складають пластичної замкнутої форми, яка протистояла б навколишньому простору. Мури будинку (відповідні землі та началу інь) приземлені та статичні, тоді як його дах (символ неба та начала янь), що нагадує своїм хвилеподібним верхом дракона і вкритий зеленою черепицею («луска дракона»), нависає над стінами, адже Небо, за традиційним китайським уявленням, вкриває усіх. В китайських садах він нерідко нависає і над оточуючою будинок рослинністю, ніби включаючи її в простір будинку. Кінці даху у витонченому і немовби грайливому русі загинаються вгору. Яке б не було походження цієї оригінальної риси китайської архітектури, в ній вгадується глибока потреба відкрити людське житло небесному простору, зробити його оселею людини. Додамо, що горизонтальної стелі в класичному китайському будинку не було, і очам того, хто знаходився в кімнаті, замість визначеного верхнього коридору приміщення поставала система перекриттів, прикрашених різьбою і яскравим розписом. В китайському будівництві основною структурною одиницею є не окремий будинок, а комплекс будівель, що складають садибу і розрахований на проживання великої родини. Якщо будинок в Китаї майже в буквальному сенсі слова виходив в сад, то сад, можна сказати, входив у будинок. Стіни будинків, як і зовнішню огорожу саду, звичайно білили, і вони служили тлом, до якого примикають дерева і каміння. Зеленувата черепиця на дахах зливалася з оточуючою будинок зеленню. Дворики і доріжки в саду обкладалися цеглою жовтувато-бурого кольору – кольору землі. Колони, рами, грати вікон і інші дерев'яні частини будинків вкривали червоним або чорним лаком, що для китайців зовсім не означало насильством над матеріалом. Адже лак, будучи не чим іншим, як соком дерева, являв собою квінтесенцію стихії дерева. Теж поєднання червоного, білого і бурого кольорів переважало в кольоровій гамі інтер'єру. Архітектура Китаю виражає єднання користі, стриманості фантазії, а перш за все – довіру до природи речей [16]. От і в будівництві китайці використовували майже виключно дерево – матеріал гнучкий, що зберігає тепло життя, інтимно близький людині. В традиційному китайському будинку багато ознак і

безпосереднього вторгнення природного світу в простір житлових кімнат. Ширми, екрани, дверці шаф і комодів, бильця стільців, кришки скриньок та ін., були вкриті розписами або інкрустаціями, що зображали пейзажні картини. Декоративні нарости на стільцях і комодах нагадували про космічний динамізм життя. На стелах в спеціальних ставнях лежали камені і росли карликові дерева. У стін стояли вази з квітами. Навіть цей короткий огляд конструктивних елементів китайської оселі вказує на головне завдання архітекторів – відкрити місце проживання людини світові, сприяти гармонійному спілкуванню людини і оточуючої її природи.

Список використаної літератури

1. Духовність, мораль, етика традиційних суспільств Далекого Сходу [упорядкування В. Ф. Резаненко]. К.: Вид Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 294 с.
2. Сун Чанлун. Екологічне мислення: внесок Китаю у розвиток світової цивілізації. *Художня культура*. 2025. №1. С. 58-77.
3. Харченко Л. М. Феномен людини у філософському дискурсі Стародавнього Китаю. *Китаєзнавчі дослідження*. 2021. №1. С. 38-46.
4. Заліська М. В. Вплив конфуціанства на розвиток культури Китаю. Сходознавство. Актуальність та перспективи: тези до І Міжн. наук.-метод. конф. Харків, 20 березня 2020 р. Харків: Національно-педагогічний університет Г. С. Сковороди. 2020. С.134-135.
5. Трубіцина В. І. Конфуціанські цінності та їх вплив на формування змісту морального виховання в Китаї XX ст. *Наука і освіта*. 2011. № 6. С. 231-234.
6. Михайлов В. С. Людиновимірність: соціально-філософські традиції Давнього Китаю і сучасність. Автореферат дис., канд. філос. наук, 09.00.03. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Київ, 2010. 20 с.
7. Сумченко І. В. Особливості ставлення до природи в китайській культурі: традиція і сучасність. Китайська цивілізація: традиції та сучасність: матеріали XVII міжнародної конференції 14 грудня 2023. Київ-Львів-Торун: Liha Pres. 2023. С.132-135.
8. Чжан Хунвей. Аналітичний огляд досліджень сучасних філософських поглядів поняття «природа» та «образ природи» у сучасній китайській філософії Humanites studie. Філософія Я. Збірник наукових праць. 2024. № 19(96). С. 97-108.
9. Фіцджеральд Ч. П. Історія Китаю. Київ: Видавництво П. А. Калашнікова. 2008. 460 с.
10. Россбах С. Фен-шуй. Китайське мистецтво композиції. Київ: Ніка-Центр, 2005. 168 с.

11. Коренів А. Базові принципи китайського пейзажу: дослідження та дискусії. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип 57. Том 1. С.137-143.

12. Білоус В. І. Садово-паркове мистецтво: коротка історія розвитку та методи створення художніх садів. К.: Науковий світ, 2001. 209 с.

13. Кучерявий В. П. Історія ландшафтної архітектури. Підручник. Львів: «Новий світ-2000». 2008. 702 с.

14. Шекеря Я. В. Ґенеза та функціонування художніх образів у китайській поезії доби Тан (VII-X ст..). Автореферат дисертації кандидата філологічних наук 10.10.04. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2006. 19 с.

15. Товбич В., Слєпцов О., Дьомін М., Козакова О. Філософсько-релігійні вчення Китаю як основа мистецтва і архітектури. Просторовий розвиток. 2023. № 5. С. 121-128.

16. Панг Гуси. История архитектуры Китая. Пекин: Издательство Китая по архитектуре и строительству (China Architecture & Building Press), 2016. 591 с.

Kuchmenko E.

MAN AND NATURE IN THE CULTURE OF CHINA (16th–17th centuries)

The article highlights the issue of "man – nature" interaction at various, most characteristic levels of Chinese culture. The peculiarities of these relationships are identified within China's worldview systems and its artistic culture. The practical manifestation of the relationship between man and nature is defined. Based on the material of China's core worldview systems (Confucianism, Taoism, Buddhism), various aspects of the "man – world" interaction are examined. Research concerning the problem of man in traditional Chinese teachings reveals a connection with modernity, making them highly relevant.

Keywords: *man, nature, China, ecology and culture, psychology, spirituality, personality, Chinese landscapes, traditional cultures of China, garden, stones, architecture.*

УДК 373.5.091.3:004.9

Кононенко В. С.
магістр історії
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
kononenkovova912@gmail.com
orcid.org/0009-0007-5455-9327

ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства диктує потребу широкого застосування інтерактивних технологій в освітньому процесі, зокрема під час викладання історії. В умовах швидкоплинного розвитку суспільства соціально-економічний рівень освіти безпосередньо залежить від ефективності впровадження інноваційних педагогічних технологій, які базуються на сучасних дидактичних принципах, новітніх методологічних підходах та психолого-педагогічних теоріях, що акцентують увагу на діяльнісному підході до навчання.

Використання інтерактивних методів на уроках сприяє підвищенню рівня активності уваги учнів, глибшому сприйняттю матеріалу, розвитку мислення, уяви, пам'яті, творчих здібностей, а також стимулює пізнавальний інтерес учнів – що є одним із пріоритетних завдань сучасної школи.

Також, сучасна система освіти стоїть перед необхідністю переходу на новий якісний рівень, орієнтований на формування особистості учня відповідно до міжнародних стандартів.

Ключові слова: *інтерактивні технології, педагогічна технологія, методика, школа, історія, учень, мотивація.*

Актуальність теми зумовлена стрімким розвитком інформаційних технологій і технічним прогресом, що призводить до появи все більшої кількості методів і підходів, які використовують інтерактивні засоби навчання. Основним завданням навчання сьогодні є розвиток інтелектуальних здібностей школяра, що включає здатність знаходити оптимальні рішення, формування аналітичного мислення та активізацію пізнавальних інтересів. Важливість і необхідність інтерактивних технологій у навчанні відзначають як вітчизняні, так і зарубіжні науковці та практики. У їхніх працях – зокрема

у роботах таких дослідників, як Б. С. Гершунський, І. Б. Горбунова, М. І. Жалдак, Н. В. Морзе, С. Пайперт, С. В. Панюкова, І. В. Роберт та О. В. Смірнов – розглядаються різні аспекти впровадження інноваційних технологій у навчальний процес та їхній вплив на якість освіти.

Водночас, особливості застосування інтерактивних технологій у викладанні історії в школі залишаються недостатньо дослідженими та потребують подальшої розробки та апробації. Саме це робить дослідження актуальним і важливим, оскільки сприяє підвищенню ефективності уроків історії, формуванню в учнів більш глибокого розуміння навчального матеріалу та розвитку ключових компетентностей.

Автор ставить за **мету і завдання** розкриття теоретичних та практичних аспектів використання інтерактивних технології при викладанні історії у середній школі.

Поняття інтерактивних технологій навчання та особливості їх використання на уроках історії. У сучасних умовах знання швидко втрачають актуальність, що зумовлює потребу в їх постійному оновленні. Тому безперервне навчання стає ключовим чинником професійного зростання та успіху. Щоб залишатися конкурентоспроможними, викладачі мають постійно вдосконалювати свої знання й навички – саме актуальна інформація забезпечує їм переваги на професійному ринку. Це стосується не лише молодих фахівців чи випускників, а й досвідчених працівників [1].

Огляд наукової літератури показує, що у міждисциплінарних дослідженнях терміни «технологія» і «педагогічна технологія» широко використовуються з різним розумінням.

З одного боку, термін «технологія» охоплює будь-які засоби, що використовуються для трансформації початкових ресурсів (таких як люди, інформація, матеріали) з метою отримання певного продукту або послуги; це також визначена послідовність методів і процесів, яка забезпечує створення продукції з необхідними характеристиками. З іншого боку, під «технологією» розуміють комплекс знань, прийомів і методів, які застосовуються для організації та реалізації освітніх послуг.

Поняття «педагогічна технологія» розглядається як багатогранний інтегративний процес, що охоплює людей, ідеї, інструменти та методи організації діяльності. Згідно з трактуванням Американської асоціації з педагогічних комунікацій та технологій, цей процес спрямований на виявлення та розв’язання проблем, пов’язаних з усіма аспектами навчального процесу – від планування й забезпечення до оцінювання та управління [2].

Визначення ЮНЕСКО подає педагогічну технологію як системний підхід до планування, реалізації та оцінки всього процесу навчання й засвоєння знань, який базується на раціональному використанні людських і технічних ресурсів, а також ефективній взаємодії між ними з метою досягнення оптимального результату [3].

На думку І.А. Голубцової, педагогічна технологія являє собою впорядковану систему взаємодії особистісних, методичних та інструментальних засобів, що застосовуються для досягнення визначених освітніх цілей.

На думку дослідниці, педагогічна технологія є складною інтегративною системою, яка охоплює впорядковану сукупність дій та операцій, спрямованих на реалізацію педагогічної мети. Вона включає змістові, інформаційно-предметні й процесуальні компоненти, що забезпечують засвоєння систематизованих знань, розвиток професійних навичок і формування особистісних якостей учнів відповідно до поставлених освітніх цілей [4].

О.В. Падалко подає власне бачення поняття «педагогічна технологія» як детально сплановану модель спільної педагогічної діяльності, яка охоплює проєктування, організацію та проведення навчального процесу в умовах, комфортних як для викладача, так і для здобувачів освіти [5].

Сучасна освітня практика актуалізує потребу в активному використанні педагогічних технологій у навчальному середовищі. Під час розробки навчальних програм педагоги мають змогу інтегрувати широкий спектр методів – від традиційних лекцій і семінарів до інтерактивних форматів, таких як тренінги, кейс-методи, ділові ігри та мозкові штурми. Проте часто виникає проблема нестачі інформації щодо доцільності використання тих чи інших інноваційних підходів у конкретних навчальних ситуаціях.

Отже, управління знаннями в освіті сьогодні не може обмежуватись лише впровадженням інформаційних технологій. Важливо також належно оцінювати значення інноваційних та інтерактивних педагогічних технологій у формуванні якісного навчального процесу.

У сучасному освітньому процесі все ширше впроваджуються інтерактивні технології та методи навчання. Технологію інтерактивного навчання можна охарактеризувати як систему способів організованої, інтенсивної міжсуб'єктної взаємодії між учителем і учнями, яка у послідовному застосуванні створює сприятливі умови для їхнього особистісного та інтелектуального розвитку [6].

Поняття «інтерактивні технології» охоплює широкий спектр форм і методів діяльності: це і рольові та ділові ігри, і дискусії, і використання комп'ютерних ігор, інструментів віртуальної реальності (наприклад, Kahoot, EngLab), а також сучасних технічних засобів навчання – інтерактивних дощок, мультимедійного обладнання, комп'ютерного тестування тощо.

Завдяки таким технологіям можна організувати навчальну діяльність так, щоб у процес були активно залучені всі учні, максимально використовуючи їхні інтелектуальні та комунікативні ресурси. При цьому взаємодія здійснюється не лише між учителем і учнями, а й між самими учнями, що особливо сприяє реалізації принципу ефективного навчання. Відтак, суть інтерактивного навчання полягає в побудові освітнього процесу таким чином, щоб якомога більше учнів брали активну участь у пізнавальній діяльності [7].

Інтерактивні методи навчання передбачають обмін інформацією не тільки між педагогом і здобувачами освіти, а й між самими учнями. Ключовим поняттям у цьому контексті є «взаємодія» – як форма безпосереднього міжособистісного спілкування, що передбачає сприйняття іншого учасника освітнього процесу та відповідне конструювання власної поведінки. Таким чином, педагогічна взаємодія – це обмін діяльностями між вчителем і учнями, при якому дії одного з учасників впливають і визначають дії іншого [8].

Інтерактивні методи навчання передбачають посилену педагогічну взаємодію, що реалізується через спільну діяльність учнів. У такому форматі всі учасники освітнього процесу активно взаємодіють між собою, обмінюються думками та інформацією, спільно розв'язують проблеми, аналізують ситуації, оцінюють як поведінку інших, так і власні дії. Це створює реалістичну атмосферу ділового співробітництва, спрямованого на досягнення спільної мети [9].

Ключовим елементом інтерактивних методів є взаємозв'язок навчального процесу з особистим досвідом учнів. У центрі уваги – саме діяльність учнів, а не вчителя. Роль педагога змінюється: він перестає бути виключно джерелом готових знань і натомість виступає як організатор навчального процесу, що стимулює самостійну пізнавальну діяльність учнів, їхнє дослідження, пошук рішень і аналіз навколишньої дійсності. Учитель створює умови для розвитку ініціативи та активності школярів.

Інтерактивне навчання передбачає, насамперед, високий рівень активності учнів, що включає фізичну, соціальну та когнітивну складові, які діють водночас і в тісному взаємозв'язку [10]. Сприяє цьому й викорис-

тання різноманітних форм педагогічної взаємодії – фронтальної, групової, парної та індивідуальної. Майже кожен інтерактивний метод об'єднує декілька таких форм, що дає змогу зробити навчальний процес більш динамічним, гнучким і ефективним.

Відповідно до провідної функції у педагогічній взаємодії, інтерактивні методи навчання можна класифікувати на кілька груп:

- методи створення позитивного емоційного фону та організації комунікації;
- методи організації обміну діяльністю;
- методи розвитку мислення (миследіяльності);
- методи формування особистісного смислу (смислотворчості);
- методи рефлексивної діяльності;
- інтегративні методи (зокрема інтерактивні ігри) [11].

Методи, що сприяють створенню сприятливої атмосфери й комунікації, зазвичай застосовуються на початку уроку для швидкого залучення учнів до спільної роботи. Вони допомагають сформувати позитивний емоційний настрій, активізують кожного учня та сприяють їх адаптації до навчальної ситуації.

Методи організації обміну діяльністю поєднують індивідуальні та групові форми роботи, залучаючи учнів до творчих об'єднань і забезпечуючи активну взаємодію з учителем.

Методи смислотворчості передбачають, щоб учні самостійно формували власне розуміння досліджуваних тем, ділилися ним з іншими та збагачували свої уявлення шляхом обміну думками.

Методи миследіяльності одночасно створюють доброзичливе середовище та стимулюють пізнавальну активність. Вони спрямовані на розвиток логічного мислення, креативності, виконання різноманітних інтелектуальних операцій.

Методи рефлексивної діяльності орієнтовані на усвідомлення учнями власної діяльності, її результатів і причин досягнення (або недосягнення) цілей. Вони сприяють глибшому самоаналізу й оцінюванню особистого прогресу як з боку учнів, так і з боку вчителя.

Інтегративні методи, такі як інтерактивні ігри, поєднують елементи всіх попередніх груп, забезпечуючи комплексну взаємодію між учасниками освітнього процесу [12].

Отже, можна стверджувати, що технологія інтерактивного навчання – це цілісний процес, який передбачає послідовне застосування різних

методів взаємодії в межах одного заняття або серії занять. Це забезпечує ефективну організацію освітньої діяльності й сприяє всебічному розвитку учасників педагогічного процесу.

Інтерактивні технології стали дуже популярними в навчанні музичного мистецтва. Цьому сприяє безліч причин. Насамперед слід говорити про діяльнісний підхід у навчанні, який передбачає використання технологій, у яких відбувається взаємодія всіх учасників освітнього процесу та активізація їхньої діяльності. Саме ці технології допомагають урізноманітнити рутинну діяльність, учні стають більш зосередженими та заглибленими в роботу.

Виходячи з предмета «Історія», комунікативно-діяльнісна спрямованість передбачає запровадження та використання інтерактивних технологій. Комунікативна спрямованість процесу навчання має на увазі формування і подальший розвиток навичок і умінь використання мовленнєвого спілкування, а пізніше – здатності до спілкування з урахуванням ситуативних і особистісних чинників, що визначають мовленнєву поведінку. Діяльнісне навчання передбачає «навчання через дію», тобто навчання, побудоване на інтенсивних ігрових технологіях, що дає змогу тим, кого навчають, перейти від пасивного споживання інформації до активної участі та застосування на практиці отриманих знань [13].

Психологічна атмосфера змінюється. Навіть «відсталі» учні в групі не комплексують і починають брати активну участь у розв'язаннях поставлених питань та дискусіях. У колективних дискусіях учні вчаться культурі дискусій, культурі спілкування і творчості, навчаються спілкуванню із іншими людьми. Із кожним новим навчальним завданням вони вдосконалюють тактику пошуку пізнавальних знань. Вони самі створюють формулу успішності. Кілька правильних запитань може змусити вчителя заплутатися, а авторитет учителя може погіршитися, якщо розгубиться і не готовий відповідати на запитання учнів, які можуть ставити під час виконання завдань. І навпаки, інколи треба навмисне формувати перед групою «безвихідні» ситуації, які часом потребують допомоги вчителя. Інтерактивні методи роботи дають змогу школярам побачити з боку своїх суперників, тобто бачити: як спілкуються, як відповідають на чужі думки, як усувають назрілий конфлікт, як аргументують свої думки тощо. Інтерактивні заняття передбачають набуття знань та вмінь учнів шляхом активної комунікації з іншими учнями в пошуку відповідей на важливі для нього запитання та пошуку способів розв'язання можливої проблеми.

Правило перше. У роботу мають бути включені всі учасники класу.

Правила друге. Потрібно стежити за психологічною підготовкою учасників. Це означає, що не всі ті, що прийшли на урок, готові до прямого вступу в будь-яку діяльність. Часто на уроках використовують роботу в парах, де учні вчаться поставити запитання одне одному і відповісти. Взаємодія, правила вже стали традиційними. Учень пояснює правило сусідові по парті, наводить приклади та пояснює. Після цього учні міняються ролями, оцінюючи один одного [14].

Навчальна дія, заснована на використанні інтерактивного методу навчання, здійснюється з урахуванням того, що всі учасники групи включені в процес навчання. Спільні дії означають, що в процесі роботи кожен вкладає свій особистий внесок, обмінює знання, ідеї, способи діяльності. Організувати індивідуальну, групову та індивідуальну творчість, використовуючи проєкти, ігри в рольових іграх, працювати з різними ресурсами та документами.

Методи інтерактивної взаємодії засновані на принципах комунікації, активності, взаємодії учнів, на основі групового досвіду. Провідний вчитель і тренер разом зі своїми новими знаннями веде учнів навчання на самостійний пошук. Активність учителя перетворюється на активність школярів, завданням його стає створити умови для їхньої ініціативи.

Застосування інтерактивних форм і методів навчання забезпечує такий хід освітнього процесу, за якого майже всі учні активно включені в пізнавальну діяльність, отримуючи можливість осмислювати й аналізувати власні знання та думки [15].

Інтерактивні вправи засновані на прямій взаємодії учнів з досвідом спілкування, оскільки більшість вправ на інтерактивному рівні звертаються до досвіду самого учня. Діяльність передбачає «навчання за дією», тобто навчання на основі інтенсивної ігрової технології, що дає змогу тим, хто навчається, переходити від пасивного використання інформації до активної участі та застосування отриманого знання на практиці.

Щоб впровадити інтерактивну технологію, необхідно вивчити її етапи впровадження.

1. Орієнтаційний етап – формування цілей уроку, формулювання проблеми.

2. Підготовчий етап – вивчення інструкцій, установок, ситуацій. Інформування про сценарій, сюжет, правила, ролі, процедуру виставлення

очок, балів. Тут же відбувається обговорення процесу або сюжету дії з учнями або вчителем для виявлення додаткової інформації.

3 Основний етап – процес дії технології. Учитель виступає супроводжувальником, ведучим, керівником, який може коригувати, слідкувати, підраховувати, пояснювати та надавати допомогу, де учні зазнають труднощів або виникають сумніви.

4. Рефлексивний етап – аналіз дій, під час якого здійснюється обговорення, обмін думками та враженнями, самооцінка.

Вивчивши досвід учителів, викладений у різних методичних журналах, збірках, а також на особистих сторінках учителів, ми виокремили найбільш використовувані інтерактивні технології за такими категоріями.

Переваги інтерактивної форми навчання:

1. Порушують звичайні й дещо обридлі правила роботи на уроках.

2. Дають змогу всьому не бути пасивним слухачем, а активним учасником, організатором процесу підготовки;

3. Традиційна система передбачає, що вчитель ґрунтується на сильному учневі, слабкий «відсиджує» на уроках. Ця форма дає можливість кожному учневі брати активну участь у розв'язуванні задач, тому слабкі набувають якоїсь упевненості своїх сил, слабкі відчувають користь і допомагають один одному розуміти матеріал;

4. Основна роль у традиційній системі навчання відводилась вчителям і підручникам як найкращим джерелами знань, а в новому підході вчитель є організатором самостійної освітньої діяльності учнів та компетентним помічником.

5. Учні розвивають комунікативні навички, вміння спілкуватися та взаємодіяти, розвивають критичне мислення.

6. Якщо пасивні методики передбачають стиль автократичної взаємодії, активні – стиль демократичної взаємодії.

Таким чином, використання інтерактивних технологій на уроках історії дає змогу учням: розвивати ментальну рефлексію, усвідомлювати включення у спільну діяльність; формувати активні суб'єктивні позиції в навчальному процесі; розвивати комунікативні навички, приймаючи норми моралі та правила спільної роботи; підвищувати пізнавальну активність; відчувати успішність кожного учня; формувати клас як єдиний колектив.

Роль інтерактивних технологій на уроках історії в підвищенні мотивації учнів до навчання. Результативність навчального процесу залежить не лише від зусиль учнів у засвоєнні навчального матеріалу, а й

від рівня їх мотивації, тобто прагнення до самореалізації та досягнення високих результатів. Чим сильніше розвинена мотивація, тим більше чинників спонукають дитину до активної навчальної діяльності, а отже, тим вищих результатів вона може досягти. Формування в учнів позитивної мотивації є ключовим чинником ефективного навчання. Для успішного управління навчальним процесом педагог повинен глибоко розуміти суть мотивації, а також знати основні закономірності її виникнення, дії та розвитку [16].

Аналіз наукових джерел свідчить про відсутність єдиного підходу до трактування поняття «мотивація» в сучасній психології та педагогіці.

Термін «мотивація» трактується як:

- сукупність чинників або причин, що спонукають людину до певної дії чи бездіяльності й активізують її діяльність;

- свідоме застосування системи стимулів з метою підвищення активності;

- процес розгортання внутрішніх стимулів, які формуються безпосередньо в рамках певної діяльності.

Невизначеність у тлумаченні поняття «мотивація» свідчить про багатогранність і складність цього феномена, а також про наявність різних підходів до його розуміння в педагогічній науці та психології. У педагогіці й педагогічній психології мотивація розглядається з різних точок зору.

Г. Коберник трактує мотивацію як сукупність причин, що зумовлюють різноманітні форми діяльності учнів. У свою чергу, Н.М. Островерхова визначає мотивацію як багатовимірну структуру, яка складається з індивідуальних мотивів, потреб, цілей, намірів, інтересів, ідеалів і цінностей. Вона зазначає, що мотивація навчання формується з різних мотивацій, які постійно змінюються та взаємодіють між собою. Відтак, розвиток мотивації – це не просто посилення позитивного чи зменшення негативного ставлення до навчання, а ускладнення її внутрішньої структури, що включає численні й динамічні мотиви [17].

У науковій літературі мотивація інтерпретується по-різному:

- як сукупність чинників, що підтримують і спрямовують поведінку (Ж. Годфруа);
- як об’єднання мотивів (К. К. Платонов);
- як стимул, що спонукає до діяльності й визначає її спрямованість;
- як психічний процес, що регулює конкретну діяльність (М. Ш. Магомед-Емінов);

- як механізм, що запускає, визначає напрям і способи реалізації певних форм активності (І. А. Джидарян);
- як система процесів, які відповідають за мотивацію та діяльність (В. К. Вілюнас) [8].

Різноманітність у визначеннях сутності мотивації загалом і мотивації навчальної діяльності зокрема відображається також у різних підходах до трактування поняття мотиву. Зокрема, О. В. Падалко виокремлює такі підходи [5]:

Мотив як стимул. За цією позицією, мотивом вважається не будь-який імпульс, а свідомий внутрішній стимул, який визначає ступінь готовності особистості до дії.

Мотив як необхідність. В даному підході мотив виникає як потреба, що спонукає до дії. Проте серед авторів існують розбіжності щодо співвідношення мотиву та потреби: для одних потреба є синонімом мотиву, для інших – його частиною, або ж вони пов'язані опосередковано, де необхідність породжує мотив.

Мотив як намір. Прихильники цієї позиції вважають мотив проявом наміру, що відображає плани особистості, її мету та намір діяти певним чином у конкретній ситуації.

Мотив як мета. Тут мотив відокремлюється від потреб, розглядається як ціль, до якої прагне людина, задовольняючи свої потреби через досягнення реального об'єкта.

Мотив як стан. Цей підхід базується на уявленні, що мотивація виникає внаслідок певного психологічного стану, який розміщується між потребою та об'єктом її задоволення і який стає рушієм діяльності.

Мотив як оцінка. Мотивом є позитивне оціночне ставлення до діяльності, що виникає на основі задоволення і стимулює майбутні дії.

Мотив як емоції. Вважається, що мотив має емоційну складову, адже сила потреб проявляється через емоційний досвід; емоції та мотив можуть бути тісно пов'язані або навіть співпадати.

Мотив як стійкі особистісні риси. Згідно з цим підходом, на поведінку особистості впливають не лише зовнішні чинники, а й стабільні характеристики особистості, які беруть участь у формуванні мотивів і визначають характер діяльності.

Мотив як першопричина діяльності. Мотивами можуть бути будь-які внутрішні та зовнішні обставини, що визначають поведінку індивіда, зокре-

ма інтереси, схильності, особливості ситуації, можливості особистості, умови для досягнення цілей та моральні принципи.

Таким чином, різноманіття підходів до розуміння мотивації породжує численні інтерпретації мотиву. Водночас мотив є ключовим елементом мотиваційної сфери особистості – реальною рушійною силою, що спонукає людину до дії в конкретних життєвих обставинах.

Словникове визначення педагогічної психології трактує мотивацію навчання як приватний тип мотивації, що є складовою навчальної діяльності та процесу вчення [18].

Ефективність навчальної діяльності безпосередньо залежить від мотивів, які спонукають молодших школярів бути активними та визначають напрям їхньої діяльності. Для формування інтересу й позитивної мотивації до навчання вчитель має чітко розробити мотиви навчання. Зокрема, М. І. Алексеєва, Л. М. Бойченко та інші дослідники поділяють мотиви навчання на соціально-пізнавальні.

Соціальні мотиви, що формують позитивне ставлення до навчання серед молодших школярів, перш за все, закладаються батьками, а згодом – учителем. Ця група мотивів проявляється через прагнення дітей, їхнє почуття відповідальності та обов'язку. Серед широкого спектру соціальних мотивів виділяються великі групи залежно від джерела, змісту і спрямованості.

У процесі вивчення навчальних дисциплін формуються пізнавальні мотиви, що спрямовані на розширення й поглиблення знань та навичок, а також на виховання інтересу до знань і процесу їхнього здобуття. Формування пізнавальних мотивів залежить як від індивідуально-психологічних особливостей учнів, так і від педагогічних умов навчального процесу.

Окрім потреб, здібностей, схильностей та інтересів учнів, для розвитку пізнавальних мотивів важливо враховувати методи і прийоми, які використовує вчитель у виховній роботі. Це має значний вплив на формування позитивної мотивації до навчання. Зазвичай молодші школярі орієнтуються не лише на пізнавальні чи соціальні мотиви, а на їх поєднання, що створює найбільш сприятливі умови для підвищення інтересу до навчання і прагнення до успіху в будь-якій діяльності.

Отже, для формування мотивації вчення необхідна раціональна організація навчального процесу, за якої учні стають активними учасниками пізнавальної діяльності. Діти мають внутрішню потребу в навчанні та позитивне ставлення до нього, якщо їм надається можливість брати

активну участь у засвоєнні знань і вмінь. Для цього потрібно чітко викладати матеріал, вміло організовувати самостійну роботу, демонструвати практичну значущість навчального матеріалу, формувати життєві навички (наприклад, написання твору, планування читання тощо), поєднувати різні методи, прийоми та засоби навчання, створювати проблемні ситуації, використовувати гумор, викликати емоції та переживання.

Одним із головних викликів сучасної освіти є забезпечення високого рівня мотивації учнів до навчальної діяльності. У контексті викладання історії це завдання є особливо актуальним, оскільки історичний матеріал часто сприймається учнями як складний, перевантажений датами й подіями, які важко пов'язати з реальним життям. Тому для підвищення зацікавленості школярів у вивченні історії дедалі частіше застосовуються інтерактивні технології навчання.

Інтерактивні технології – це форма організації освітнього процесу, яка передбачає активну взаємодію між учасниками навчання (учнями та вчителем), спрямовану на колективний аналіз, дискусії, спільне розв'язання навчальних завдань. На відміну від традиційних методів, де учень пасивно сприймає інформацію, інтерактивне навчання орієнтоване на активне засвоєння знань через діяльність, практичну взаємодію, використання ІКТ, елементів гейміфікації, емоційної залученості.

У викладанні історії використовуються різноманітні форми й методи інтерактивного навчання, які спрямовані на активізацію пізнавальної діяльності учнів, розвиток їх критичного мислення, формування історичної свідомості та забезпечення глибшого розуміння навчального матеріалу. Серед найбільш ефективних форм варто виділити такі:

• *Рольові ігри та історичні реконструкції.*

Цей метод полягає у втіленні учнями певних історичних ролей: діячів, свідків подій, учасників політичних дискусій тощо. На уроці може бути змодельовано обговорення у Вічі Київської Русі, засідання Центральної Ради, конференцію після Другої світової війни тощо. Учні аналізують позиції історичних постатей, самостійно формулюють аргументи, приймають рішення, які могли б вплинути на перебіг подій. Такий підхід забезпечує:

- глибше емоційне залучення;
- розвиток аналітичних здібностей;
- підвищення інтересу до теми.

Рольові ігри також сприяють формуванню навичок командної роботи, відповідальності за свою роль, вміння висловлювати власну думку та слухати інших.

• *Проєктне навчання.*

Проєктна діяльність дає учням змогу самостійно досліджувати певне історичне питання, працювати з джерелами, опрацьовувати різні точки зору та презентувати результати в зручній формі. Форми результатів проєкту можуть варіюватися: від звітів, презентацій, буклетів – до історичних газет, відеороликів, інфографік, сторінок соціальних мереж від імені історичних постатей тощо. Така форма навчання дозволяє:

- індивідуалізувати навчання;
- розвивати дослідницькі та ІТ-компетентності;
- формувати вміння планувати свою діяльність і працювати на результат.

Проєктні роботи часто супроводжуються захистом перед класом, що додатково стимулює підготовку та вміння публічно презентувати свої ідеї.

• *Групова робота, дискусії, «мозкові штурми».*

Ці методи є основою соціального навчання, коли знання формуються через обговорення, зіткнення думок, порівняння аргументів. Наприклад, учні можуть обговорювати питання: *«Чи можна вважати Петра І реформатором чи деспотом?»*, *«Що стало вирішальним фактором перемоги у визвольній війні Богдана Хмельницького?»* тощо. Можливі форми:

- робота в парах або малих групах;
- дебати;
- складання спільної ментальної карти або часової шкали;
- порівняльний аналіз історичних джерел.

Такі методи розвивають не лише предметні, а й загальнокультурні компетентності: комунікативність, толерантність, здатність до аргументації.

• *Гейміфікація (ігрові елементи).*

Використання ігрових елементів на уроках історії є одним із найбільш дієвих способів утримати увагу та стимулювати інтерес. До інтерактивних форм гейміфікації належать:

- вікторини з миттєвим зворотним зв’язком;
- історичні квести з підказками та логічними завданнями;
- симуляційні ігри типу «Що, якщо…?» з альтернативним розвитком подій;
- змагання між командами за знання фактів, дат, постатей.

Завдяки гейміфікації учні перебувають у стані «захопленого навчання», де процес пізнання пов’язується з позитивними емоціями, а також формується здорова конкуренція.

• *Використання цифрових освітніх ресурсів.*

Цифрові технології стали невід’ємною частиною освітнього процесу. Вони дозволяють забезпечити доступ до мультимедійних матеріалів, інтерактивних вправ і візуалізацій. Особливо ефективним є використання таких платформ:

- Kahoot, Quizizz, Wordwall – для створення вікторин, тестів і завдань у форматі гри;
- LearningApps – для вправ на співставлення, хронологічні ланцюги, логічні побудови;
- Google Earth, інтерактивні карти – для вивчення територіальних змін, воєн, міграцій.

Використання цих ресурсів дозволяє створити інтерактивне освітнє середовище, де учень активно взаємодіє з матеріалом, а не просто споживає інформацію [19].

• *Віртуальні музеї та екскурсії.*

Окрему цінність у вивченні історії мають технології віртуальної та доповненої реальності (VR/AR), які дозволяють учням "подорожувати" в історичні епохи, побувати в музеях світу, оглянути старовинні артефакти, не виходячи з класу. Наприклад:

- віртуальна екскурсія до Лувру, Британського музею чи Національного музею історії України;
- перегляд реконструкцій античних міст у VR-форматі;
- використання мобільних додатків, які «оживляють» історичні події або постаті.

Ці інструменти надають змогу не лише бачити об’єкти, але й відчувати емоційне включення, занурюватися в атмосферу минулих епох, що формує глибше розуміння історії.

Отже, різноманіття інтерактивних методів у викладанні історії дає змогу педагогам не тільки підвищити мотивацію учнів до навчання, а й забезпечити індивідуальний підхід, зменшити рівень тривожності, сприяти розвитку ключових компетентностей. Такий підхід повністю відповідає засадам Нової української школи, орієнтованої на компетентнісне навчання, інтеграцію знань і розвиток учня як активного, мислячого громадянина.

Інтерактивні методи значно підвищують внутрішню мотивацію учнів, яка базується на інтересі до навчального матеріалу, бажанні пізнати нове, співпрацювати з однолітками, самостійно розв'язувати завдання. Основні аспекти впливу інтерактивних технологій на мотивацію включають:

1. Залучення до процесу навчання. Активна участь у діяльності (обговорення, гри, презентації) формує відчуття значущості власного внеску.

2. Різноманіття форм роботи. Інтерактивні методи урізноманітнюють навчання, знижують рівень втоми та монотонності, підтримують увагу.

3. Емоційне забарвлення уроку. Використання відео, ігор, історій життя реальних людей формує емоційний зв'язок із матеріалом, що стимулює інтерес і запам'ятовування.

4. Орієнтація на самореалізацію. Можливість самостійно обирати формат завдання чи тему проєкту стимулює індивідуальну відповідальність і внутрішню мотивацію до навчання.

5. Формування відчуття успіху. Інтерактивні технології часто передбачають часті зворотні зв'язки (оцінки, відгуки, гейміфіковані бали), що позитивно впливає на самооцінку учня [20].

Досвід учителів історії, а також результати педагогічних досліджень свідчать про наступні позитивні результати впровадження інтерактивних технологій:

- підвищення успішності учнів з історії;
- зростання активності на уроках;
- покращення навичок аналітичного мислення та аргументації;
- формування громадянських компетентностей, історичної свідомості;
- підвищення загальної мотивації до навчання [21].

Отже, інтерактивні технології є потужним засобом підвищення мотивації учнів до навчання історії. Вони створюють умови для активного залучення школярів до навчального процесу, розвитку їхніх когнітивних, комунікативних і соціальних навичок. Завдяки широкому спектру форм і методів, ці технології дають можливість реалізовувати диференційований і особистісно орієнтований підхід, який відповідає вимогам Нової української школи.

Інтеграція інтерактивного навчання у шкільну практику потребує належної підготовки педагогів, методичного забезпечення та підтримки з боку адміністрації. Проте потенціал такого підходу у формуванні мотивації учнів є незаперечним і повністю відповідає потребам сучасної освіти.

Використання онлайн-ігор в навчальному процесі. У сучасному світі комп'ютерні ігри стають дедалі важливішим елементом не лише розваги, а й освіти. Сучасні дослідження показують, що правильно підібрані ігри можуть бути потужним інструментом для навчання та розвитку.

Комп'ютерна гра (онлайн-гра), будучи безпосереднім проявом ігрової активності учнів (відповідно включає в себе всі її переваги) дасть змогу зробити процес розвитку особистості більш цілеспрямованим і збалансованим, що позитивно вплине на розвиненість дітей.

До теперішнього моменту в західній науці накопичено досить серйозний досвід вивчення теми «онлайн-ігри в навчанні історії». Весь масив публікацій можна умовно розділити на такі тематичні блоки.

1. Роботи, присвячені осмисленню самого феномена комп'ютерних ігор з історичним контентом і специфіки їхнього існування у світі історії. Серед перших розробників цих сюжетів можна назвати П. Корбейла [22]. Дж. Шик підкреслював, що комп'ютерні ігри мають важливе значення для навчання історії, оскільки вони надають гравцям вибір в ухваленні тих чи інших рішень і можливість переграти гру [23].

2. Роботи К.Сквайра [24] і С. Егенфельдт-Нільсена [25] доводять, що комп'ютерні ігри з історичним контентом незалежно від того, наскільки точно / неточно в них було представлено історичну дійсність, стимулювали інтерес учнів до пізнання історії. М. Чіккіно стверджував про життєздатність прийомів навчання історії за допомогою використання комп'ютерних ігор [26].

3. Роботи, у яких подано конкретні методичні прийоми застосування комп'ютерних ігор у навчанні історії. І. Маккол виклав принципи добору комп'ютерних ігор з історичним контентом для впровадження в освітню діяльність, форми й методи їх застосування, можливі варіанти моніторингу та корекції результатів навчання [27]. А. МакМайкл зазначив, що найбільша ефективність засвоєння матеріалу досягалася тоді, коли ті, хто навчався, читали комп'ютерні ігри як текст і проводили критичний аналіз фактів і подій минулого, представлених у них [28].

Дж. Александер поставив перед учнями завдання відстежити репрезентацію розвитку цивілізації від народження крізь розквіт до занепаду в тому вигляді, в якому вона є в грі Civilization IV, і написати есе з оцінками якості моделювання історичного процесу в ній та конкретними рекомендаціями розробникам, як можна зробити гру більш історично точною [29].

Окремої уваги заслуговує праця професора А.М. Вейнрайта з Університету Акрона (Огайо, США), який розробив спецкурс для студентів вишу

«Історія у відеоіграх», що містить такі розділи, як «Механіка ігор», «Детермінізм та історичні випадковості», «Репрезентація економіки та довкілля» та ін., і передбачає вивчення комп'ютерних ігор із позицій історіографії, теорії та методології історії [30].

Слід сказати, що всі онлайн-ігри ігри заведено класифікувати за жанрами: екшени, аркади, спортивні, квести, рольові (RPG), перегони, економічні, логічні, пригоди, стратегії тощо. Жанрами ігор, які можна використовувати на уроках історії, такі: пригоди, стратегії та економічні ігри.

В Україні використання сучасних комп'ютерних ігор у школі, як метод навчання на уроках історії, не розвинений, але за кордоном в останнє десятиліття активно відбувається пошук найефективнішого застосування комп'ютерних ігор в освіті. Одна з груп науковців, яка серйозно займається науковими дослідженнями у сфері історії та ігор – команда з університету Абдулли Гюля в Туреччині. Вони працюють під керівництвом Мехмет Сукру Курана. І не просто працюють – науковці домоглися виділення окремого аспірантського курсу навчання, основа якого – вивчення історичних симуляторів для кращого розуміння предмета вивчення.

Позитивні аспекти використання комп'ютерних ігор в освіті: мотивація та замученість, розвиток критичного мислення та проблемного вирішення, колективна робота та командна гра, стимуляція творчості та інновацій.

Ігри психологічно готують людину до напружених емоційних ситуацій, що дають змогу виявити здатність діяти в кризових ситуаціях, здійснювати психічну самореґуляцію під час розгубленості.

Завдяки своєму структурному різноманіттю комп'ютерні ігри являють собою багату можливість набуття навичок діяльності та мислення, виокремлюючи основні функціонально-діяльнісні позиції для розв'язання конкретних завдань людського буття.

Функції ігор: навчальна – розв'язання конкретних завдань виховання і навчання, спрямованих на засвоєння певного програмного матеріалу і правил, яких мають дотримуватися ті, хто грає. Важливі навчальні ігри також для морально-естетичного виховання дітей; розвивальна – розвиток дитини і того, що в неї закладено і проявлено; виховна – виявлення індивідуальних особливостей дітей; комунікативна – розвиток потреби обміну з однолітками знаннями, вміннями в процесі ігор; розважальна – підвищення емоційно-позитивного тонусу; Психологічна – розвиток творчих здібностей школярів; релаксаційна – відновлення фізичних і духовних сил учнів.

Сучасні комп'ютерні ігри можуть виступати платформою постановки проблемних ситуацій, які виробляють навички розв'язання проблем і креативність.

При застосуванні комп'ютерних ігор необхідно враховувати такі основні аспекти:

1) психологічний: вплив гри на мотивацію вчення і на ставлення до досліджуваного предмета;

2) педагогічний: відповідність програми загальній спрямованості досліджуваного курсу та її вплив на формування правильних уявлень про навколишній світ;

3) методичний: виправданість вибору пропонованих учневі завдань, застосовуваних методичних прийомів;

4) організаційний: раціональність планування уроків із застосуванням комп'ютерних ігор.

Отже, використання онлайн-ігор в освіті та вихованні є потужним інструментом для залучення та мотивації учнів, розвитку критичного мислення, соціальних навичок і творчого потенціалу. Проте важливо пам'ятати, що успішне впровадження ігрових технологій потребує компетентного підходу з боку педагогів і розробників, а також постійного моніторингу та оцінювання результатів. Водночас усвідомлення потенціалу комп'ютерних ігор в освіті відкриває нові перспективи для сучасної педагогіки та допомагає адаптуватися до вимог цифрової епохи.

Потрібно сказати, чим саме вони привертають увагу дітей і підлітків.

По-перше, не варто випускати з поля зору той факт, що учні 10-11 класів школи – це насамперед підлітки, які в цьому віці прагнуть особистісно самовизначитися, самоствердитися, заявити про себе в суспільстві, ухвалити правильне рішення та нести відповідальність за свій вибір.

По-друге, ігри сприяють становленню особистісної ідентифікації школярів.

Ще відеоігри дають унікальну можливість підлітку опосередковано, в ігровій формі побувати в будь-якій історичній епосі, пережити подію минулого в будь-якій ролі.

Таким чином, комп'ютерна гра може стати потужним стимулом для мотиваційної та пізнавальної активності учнів.

Хотілося б відзначити деякі аргументи на користь використання комп'ютерних ігор з історичною тематикою в освітньому процесі.

Розробляючи ігри з історичною тематикою, багато авторів, поміщаючи гравця в будь-яку подію минулого, керуються тим, що гравець повинен володіти певним запасом знань про це явище.

Маючи як позитивні сторони, ці ігри мають і свої серйозні мінуси. Наприклад, у них немає пояснення причин тих чи інших подій, а також їхніх наслідків. До того ж комп'ютерна гра не націлила на виховання майбутнього патріота своєї країни, на відміну від традиційного уроку або підручника з історії.

Але навіть ці помилки можна перетворити на плюси. Якраз тут учневі на допомогу може прийти шкільний учитель історії. Обговорюючи з учнями на уроці певну історичну тему, він може послатися на комп'ютерну гру і вказати помилки й неточності, яких припустилися розробники, або навіть запропонувати учням самостійно, використовуючи додатковий матеріал, відшукати їх, провести детальний аналіз. Якраз у цьому випадку в методичне поле потрапляє головний недолік цифрової гри це – об'єктивне або суб'єктивне ігнорування головних історичних фактів авторами продукту. Гра поступово постає перед учнем уже як інструмент для вдосконалення своїх умінь критичного аналізу інформації. Бо дуже важливо володіти цим умінням особливо в епоху поступового та неминучого процесу інформатизації та глобалізації суспільства.

Дидактичний потенціал комп'ютерної гри можна використовувати в проєктних технологіях. Приміром, можна в позаурочний час організувати спільні ігрові сесії, де вчитель виступає модератором, а учні не просто захоплені процесом, а зайняті проєктною діяльністю, мета і форма якої залежать від стартових установок. Масштаб може бути різноманітний – від вивчення наукових засад історичної альтернативи до детального занурення в дослідження окремих історичних процесів.

Комп'ютерні ігри, що використовуються у викладанні історії, можна розділити на дві групи: розвивальні та розважальні. На уроках історії для вивчення використовуються обидва типи комп'ютерних ігор. Цінність такого навчання учнів вища і важлива як з точки зору викладання, так і з точки зору ефективності навчання. Основна мета гри – не розвага, а навчання. Навчальні ігри розробляються і виробляються в рамках самої педагогічної діяльності. Вони мають бути привабливими для створення мотивуючого навчального середовища.

Згідно з К. Кі, історики, вчителі та фахівці з комп'ютерних ігор повинні працювати разом, щоб розробити успішну навчальну гру в галузі викладан-

ня історії. Д. Зін зазначав, що навчання комп'ютерних ігор, спрямованих на викладання історії, має містити в собі особливості й інших ігор [31].

У викладанні історії, відповідно до змісту і тематики використовуються різні типи комп'ютерних ігор. Тому складно класифікувати їх. Список ігор не може бути обмежений певними типами, тому що вони різноманітні наприклад, ігри для перевірки знань (змагання); військові стратегії; ігри на розв'язання проблем і розвідувальні ігри; стратегічні ігри загального характеру; військово-стратегічні ігри та ін.

Отже, зростання інтересу до комп'ютерних ігор призводить до збільшення ваги, проблем у психологічному здоров'ї, нетовариськості. Використання комп'ютерних ігор у пристосованому для класу варіанті та для викладання історії сприяє підвищенню інтересу учнів до роботи в класі. Ігри мають функції, які забезпечують значний досвід у навчанні, багатий візуальний контент скорочує процес засвоєння навчального матеріалу.

Щоб забезпечити використання комп'ютерних ігор як навчального матеріалу для освіти, вчителі та розробники ігор мають працювати разом. Використання комп'ютерних ігор на уроках історії підвищує ефективність навчання та розвиває в учнів творче й логічне мислення.

Проєктні технології у навчанні історії. Використання технології проєктного навчання викликає помітний інтерес у школярів. Під час таких уроків учні займають активну позицію, а сама форма навчання поєднує елементи колективної взаємодії та ділових ігор. Це створює сприятливі умови для формування ситуації успіху: коли учень досягає результату, у нього зростає мотивація працювати далі, розвиватися, вдосконалювати свої вміння.

З одного боку, проєктна технологія передбачає залучення різноманітних методів і засобів навчання, з іншого – інтегрує знання та навички з різних сфер: науки, мистецтва, техніки, творчості. У процесі використовуються дослідницькі, пошукові, аналітичні та креативні методи. Основна мета навчального проєктування – активізувати самостійну діяльність учнів: як індивідуальну, так і парну чи групову, що триває певний час.

Важливо наголосити, що метод проєктів спрямований на зацікавлення учнів у розв'язанні практичних завдань, які потребують володіння необхідними знаннями. Через таку діяльність школярі бачать реальне застосування отриманих знань і вчаться використовувати їх на практиці.

Головна мета цього методу – створення вчителем умов, за яких учні можуть отримати особистий досвід у проєктній діяльності [32].

До основних умов ефективного використання проєктного методу належать:

- Наявність дослідницького або творчого елементу в завданні.

- Практична або теоретична значущість результату (наприклад, створення відео, довідника, газети, презентації, оформлення інтер'єру тощо).

- Самостійність учнів у виконанні проєкту (індивідуально, у парах або групах) як у навчальний час, так і поза школою.

- Використання дослідницьких підходів: постановка проблеми, формулювання гіпотез, вибір методів дослідження, оформлення результатів, презентація проєкту у формі творчого звіту, «круглого столу» або захисту [33].

Виходячи з вищезазначеного, можна виокремити основні етапи реалізації навчального проєкту:

- Формування проблеми – створення навчальної ситуації, яка допоможе виявити одну або кілька проблем (інформаційних, дослідницьких, практичних) у межах теми, що вивчається.

- Висування гіпотез і планування дій – шляхом «мозкового штурму» учні формулюють ідеї щодо можливих способів розв'язання поставленої проблеми.

- Обговорення джерел – вибір джерел для пошуку потрібної інформації, обговорення способів перевірки гіпотез і аналізу результатів.

- Практична робота – групова або індивідуальна діяльність з опрацювання зібраної інформації, побудова аргументації, створення кінцевого продукту.

- Презентація результатів – представлення створеного проєкту перед класом або іншою аудиторією, захист проєкту.

- Завершення проєкту – оформлення портфоліо, в якому збираються всі матеріали, пов'язані з виконанням проєкту: плани, дослідження, результати, відгуки тощо [34].

Таким чином, проєктна діяльність базується на так званих «шістьох П»: проблема-планування-пошук інформації-продукт-презентаці-портфоліо.

У викладанні історії метод проєктів є універсальним, адже майже кожна тема навчальної програми має потенціал для практичного застосування. Найголовніше – правильно сформулювати завдання, з яким учні працюватимуть під час опанування теми. Структура проєкту, методи дослідження, інформаційні джерела та формат презентації результатів залежать від конкретного типу проєкту.

Виходячи з основних ознак, проєкти можна поділити на два основні типи:

- Монопроєкти – зазвичай реалізуються в межах однієї навчальної теми чи предмета.

- Міждисциплінарні проєкти – охоплюють кілька галузей знань і, як правило, виконуються у позаурочний час під керівництвом декількох педагогів із різних навчальних дисциплін.

Залежно від масштабів і характеру учасників, проєкти можуть мати такі форми:

- Індивідуальні – коли над завданням працює один учень;

- Групові – виконуються невеликою командою в межах одного класу чи навчального підрозділу;

- Шкільні (загальноосвітні) – охоплюють учнів або педагогів усього навчального закладу;

- Регіональні – реалізуються на рівні області чи країни;

- Міжнародні – передбачають участь учнів або вчителів з інших країн, часто з використанням інтернет-технологій для комунікації.

Також проєкти поділяють за тривалістю реалізації:

- Міні-проєкти – короткі, розраховані на 15–20 хвилин;

- Проєктні уроки – тривають один повноцінний урок (близько 45 хвилин);

- Короткострокові проєкти – охоплюють декілька занять, зазвичай 4–6 уроків;

- Тижневі проєкти – розробляються та реалізуються впродовж одного навчального тижня;

- Довготривалі проєкти – можуть тривати кілька місяців або до одного року, залежно від тематики та обсягу роботи.

Л. Варзацька пропонує класифікацію навчальних проєктів відповідно до провідної форми активності учнів [35]:

1.Практично-орієнтовані проєкти мають на меті вирішення конкретних соціальних або життєвих проблем.

2.Дослідницькі проєкти мають структуру, схожу на класичне наукове дослідження. Вони передбачають постановку проблеми, формулювання завдань, висунення гіпотези, її перевірку та аналіз результатів. В основі реалізації таких проєктів лежить застосування наукових методів – експерименту, спостереження, моделювання та інших.

3.Інформаційні проєкти орієнтовані на збирання, систематизацію, аналіз та представлення інформації щодо певного об'єкта чи теми. Підсумком такої роботи часто є публікація результатів у друкованих чи цифрових засобах масової інформації, зокрема в Інтернеті.

4.Креативні (творчі) проєкти надають учням повну свободу в реалізації задуму, використовуючи нестандартні підходи до подачі матеріалу. Підсумковий продукт може набувати найрізноманітніших форм – від театралізованих сценок до художніх альбомів, виробів декоративно-ужиткового мистецтва, відеороликів тощо.

У процесі виконання навчального проєкту використовуються всі основні дидактичні ресурси й методики, що характерні для звичайного освітнього процесу. Проте така діяльність має свої особливості: зокрема, наголос робиться на самостійному дослідженні учнів і активному залученні комп'ютерних технологій.

Форми роботи, як-от бесіди й доповіді, допомагають уточнити певні аспекти теми, стимулюючи емоційне сприйняття матеріалу. Широко застосовуються демонстраційні прийоми: мультимедійні презентації, навчальні відео, цифрові моделі тощо.

Особливу роль відіграють методи самостійних спостережень, дослідів, а також практичні заняття. На відміну від традиційного навчального процесу, у межах проєктної діяльності ці методи мають індивідуалізований характер і сприяють розвитку творчості.

Форма представлення результатів проєкту може бути різною: проєкти оформлюються на плакатах, у вигляді презентацій, оформлюються як стенди, виставки чи альбоми. Також використовуються діаграми, графіки, малюнки, таблиці, фотопідбірки, зібрані фактичні матеріали та інше.

Участь у проєктній діяльності сприяє розвитку універсальних навчальних компетентностей:

- Регулятивних – школярі навчаються самостійно планувати та коригувати свою діяльність.

- Особистісних – формується вміння працювати на результат, чути й поважати інших.

- Комунікативних – учні вчаться взаємодіяти, аргументувати свої думки, долати суперечки.

- Когнітивних – розвивається здатність шукати, аналізувати, порівнювати та класифікувати інформацію.

Реалізація методу проєктного навчання вимагає від учителя не стільки традиційного викладання, скільки створення сприятливого середовища, у якому школярі виявляють зацікавленість до пізнання, самостійного навчання та застосування знань на практиці. У такому підході вчитель поступово перестає бути лише викладачем предмету, перетворюючись на багатофункціонального наставника.

У контексті роботи над проєктами з історії вчитель виконує низку важливих ролей:

- натхненник, що мотивує учнів до досягнення мети;
- експерт, який володіє знаннями з кількох предметних галузей;
- консультант, що допомагає орієнтуватися в інформаційному просторі;
- організатор часу, що виступає менеджером освітнього процесу;
- постановник проблемних запитань (у дусі концепції Дж. Пітта), що стимулює учнів до критичного мислення та обговорення шляхів подолання труднощів;
- координатор команди, який направляє роботу учнівської групи;
- аналітик, що оцінює підсумки проєкту та рефлексує над результатами [36].

Під час проєктної діяльності педагог виконує такі функції: діагностичну, організаційну, прогностичну, комунікативну.

У такій діяльності школяр має змогу розкрити найкращі риси своєї особистості, свідомо спрямовувати почуття й бажання в конструктивне русло, адекватне освітній ситуації.

Цим пояснюється випереджальний характер проєктного підходу, який повинен бути насичений глибоким особистісним змістом і реалізовуватися в атмосфері емпатії, доброзичливості та щирої підтримки.

Таким чином, проєктну діяльність можна розглядати як процес цілеспрямованого духовного збагачення учнів, що відбувається в позитивному психологічному кліматі діалогу та інтелектуальної співпраці.

Використання комп'ютерних технологій та мережевих ресурсів, зокрема Інтернету, значно підвищує динамічність і гнучкість проєктної діяльності, розширює часові межі її реалізації та, що особливо важливо, формує в учнів навички роботи з великими обсягами інформації – її пошуку, відбору, аналізу та критичного осмислення.

Особливості використання мультимедійних презентацій на уроках історії. Одним із найпоширеніших видів мультимедійних продуктів у навчальному процесі є комп'ютерна (мультимедійна) презентація.

Електронні презентації, на відміну від електронних підручників, найчастіше орієнтовані на вирішення конкретних педагогічних завдань.

Крім того, наявність тематичних електронних презентацій у вигляді конспектів дає можливість учням організовувати самостійну роботу з цими ресурсами.

Серед незаперечних переваг використання комп'ютерних презентацій у навчанні варто виділити: наочність матеріалу для аудиторії; наявність тез для доповідача.

Існують два основні типи мультимедійних презентацій: статична, інтерактивна.

Кожна електронна презентація, підготовлена для уроку історії, має з одного боку бути достатньо самостійним програмним продуктом, а з іншого – відповідати певним загальним стандартам щодо внутрішньої структури та форматів використовуваних даних.

Основні етапи роботи над презентацією: планування змісту, розробка сценарію, створення мультимедійної презентації на комп'ютері, демонстрація презентації. Навчальний матеріал в електронній презентації слід подавати у компактній формі. Він може містити текст, малюнки, таблиці, графіки, а також мультимедійні елементи, недоступні для друкованих носіїв – анімацію, відео- та аудіовставки.

Інформаційна структура презентації зручно організовується у вигляді гіпертекстової системи, де фрагменти тексту разом із графікою зв'язані

Таким чином, серед усіх пізнавальних інструментів мультимедіа є найкращим засобом для подання знань у різних форматах. Працюючи з мультимедійними засобами, учні отримують широкий арсенал можливостей для творчого висловлення своїх ідей; сприяє творчому підходу до засвоєння та презентації матеріалу, що робить його особливо корисним при реалізації методу проектів. Використання технологій мобільного навчання сприяє підвищенню ефективності освітнього процесу, індивідуалізації навчання та підвищенню привабливості освітніх послуг.

Список використаних джерал

1. Кобинець Я. Комп'ютерні ігри та навчання: поєднати, розділити чи заборонити? URL: https://ms.detector.media/media-i-diti/post/25141/2020-07-28-kompyuterni-igry-ta-navchannya-poiednaty-rozdilyty-chy-zaboronyty/

2. Комліченко О. О., Цвєткова О. М. Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. 2013. Вип. 3(4). С. 178–186.

3. Когут А. Інтерактивні технології навчання. *Рідна школа*. 2007. № 10. С. 75–77.

4. Голубцова І. А. Впровадження інтерактивних технологій. *Організація навчально-виховного процесу*. 2007. № 9. С. 159–174.

5. Лещенко П. Комп'ютерні ігри у процесі вивчення історії: американський досвід навчання учнів середньої школи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології,* 2018, № 1 (75) С. 144- 146.

6. Олійник Ю. П. Ігрофікація в освіті: до питання про визначення поняття. *Сучасні проблеми науки і освіти*, 2015. № 3. С. 476.

7. Падалко О. В. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання. *Завучу. Усе для роботи*. 2015. № 7/8. С. 14–17.

8. Оксентюк Н. В. Можливості застосування ментальних карт у навчальному процесі. *Технології навчання : науково-методичний збірник*, Рівне : НУВГП, Випуск 15, 2015. С.194-208.

9. Думіньш А. А., Зайцева Л. В. Комп'ютерні ігри у навчанні та технології їх розробки.Міжнародний електронний журнал «Освітні технології та суспільство (Educational Technology & Society)»,2013. V.15. № 3. С.534-545.

10. Андрієвська В.М., Олефіренко Н.В. Мультимедійні технології у початковій ланці освіти. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2010. №2 (16). URL: http://www.ime.edu-ua.net/em.html

11. Биков В., Лещенко М., Тимчук, Л. Цифрова гуманістична педагогіка. *Digital humanistic pedagogy. Astraia.* 2017. № 8. С. 49-54.

12. Буртовий С. В. Електронні засоби навчання – від теорії до практики. Методичний посібник. Кіровоград : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2014. 48 с.

13. Богдановська Л. Використання інформаційно-комунікаційних технологій на уроках історії . *Рідна школа.* 2013. № 3., С. 62-65.

14. Гончаров С. М., Білецький А. А., Губницька О. М. Форми, методи і організація навчального процесу: навч.-метод. посібник. Рівне: НУВГТТ, 2007. 184 с.

15. Безуглова І. В. Сучасні інтерактивні технології навчання. *Психолого-педагогічні засади діяльності вчителя: історія, теорія, практика*. 2012. С. 13–16.

16. Візників В. А. Нові технології освіти: Питання термінології. Київ, Педагогіка, 1993. 78 с.

17. Комп'ютерні ігри історичної тематики. URL: https://www.historyua.com/2018/09/16/komp-yuterni-igry-istorychnoyi-tematyky/

18. Сервіси для створення дидактичних матеріалів. URL:

http://ow.ly/ZS5x9

19. Вахрушева Т. Ю. Інтерактивні технології навчання як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності. *Нові технології навчання*. КИЇВ, 2007. Вип. 47. С. 64–69.

20. Коберник Г. Інтерактивні технології навчання – ефективний засіб формування основ життєвої компетентності школяра на уроці. URL: https: // library. udpu. edu. ua/ library_files / psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/24/visnuk_7.pdf

21. Шпак Н. О. Розвиток творчого мислення учнів при здійсненні проектної форми роботи. Психологія освіти: проблеми і перспективи: Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції. Київ: Сенс, 2004. 670 с.

22. Corbeil P. Rethinking History with Simulations. *History Microcomputer Review.* 1988. Vol. 4, no. 1. P. 21–35.

23. Schick J.B. Microcomputer Simulations in the Classroom. *Ibid.* 1985. Vol. 1, no. 1. P. 3–6.

24. Squire K. Replaying History: Learning World History through Playing Civilization III. Thesis Submitted to the Faculty of the School of Education in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy. Madison, 2004. 415 p.

25. Egenfeldt-Nielsen S. Third Generation Educational Use of Computer Games. *Journal of Educational Multimedia and Hy-permedia*. 2007. №. 16. P. 263–281Electronic Learning Resources Used in Teacher Education Programs for Bachelor's and Master's Degrees. *Man in India*. 2017. Vol. 97, №. 5. P. 93–104.

26. Cicchino M.I. Using Game-based Learning to Foster Critical Thinking in Student Discourse. *Interdisciplinary Journal of Problem-Based Learning*. 2015. Vol. 9, № 2. P. 1–18.

27. McCall J. Teaching History with Digital Historical Games: An Introduction to the Field and Best Practices. *Simulation & Gaming.* 2016. Vol. 47, № 4. P. 517–542.

28. McMichael A. PC Games and the Teaching of History. *The History Teacher.* 2007. No. 40. P. 203–218.

29. Alexander J.W. Civilization and Enlightenment: A Study in Computer Gaming and History Education. *The Middle Ground Journal*. 2013. No. 6. P. 21–30.

30. Wainwright A.M. Teaching Historical Theory through Video Games. *The History Teacher.* 2014. № 47. P. 579–612.

31. Комп'ютерні ігри історичної тематики. URL: https://www.historyua.com/2018/09/16/komp-yuterni-igry-istorychnoyi-tematyky/

32. Морзе Н. В. Як навчати вчителів, щоб комп'ютерні технології перестали бути дивом у навчанні? *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2010. №6. С. 10–14.

33. Шпак Н. О. Розвиток творчого мислення учнів при здійсненні проектної форми роботи. Психологія освіти: проблеми і перспективи: Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції. Київ: Сенс, 2004. 670 с.

34. Островерхова Н. М. Аналіз уроку: концепції, методика, технології. Київ: Фірма „ІНКОС", 2003. 352 с.

35. Візників В. А. Нові технології освіти: Питання термінології. Київ, Педагогіка, 1993. 78 с.

36. Кадемія М. Ю., Шахіна І. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі : Навчальний посібник. Вінниця: ТОВ «Планер». 2011. 220 с.

Kononenko V.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE USE OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN SECONDARY SCHOOL

The current stage of the information society's development dictates the need for widespread application of interactive technologies in the educational process, particularly in teaching history. In the context of rapid social development, the socio-economic level of education directly depends on the effectiveness of implementing innovative pedagogical technologies based on modern didactic principles, new methodological approaches, and psychological-pedagogical theories that emphasize an activity-based approach to learning. The use of interactive methods during lessons helps increase students' attention levels, ensures a deeper perception of the material, develops thinking, imagination, memory, and creative abilities, and stimulates cognitive interest—which is one of the priority tasks of the modern school. Furthermore, the modern education system faces the necessity of transitioning to a new qualitative level, focused on shaping the student's personality in accordance with international standards.

Keywords: *interactive technologies, pedagogical technology, methodology, school, history, student, motivation.*

УДК 327.8:373.5-021.144(477.41)

Труфанова Н. В.
магістр міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

МІЖНАРОДНА КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (НА ПРИКЛАДІ ПРИВАТНОГО ЗАКЛАДУ «МІЖНАРОДНИЙ ЛІЦЕЙ «МИХАЇЛ» С. ЧАЙКИ»)

В рамках теоретико-методологічної основи міжнародної культурної політики України розглянуто її сутність та історичний розвиток у контексті освітньої дипломатії. Аналізуються роль, механізми реалізації та соціокультурні наслідки її впливу на діяльність приватних освітніх закладів. особливості її реалізації на сучасному етапі,

Розглянуто методологічні та методичні підходи щодо дослідження культурного обміну в рамках міжнародного співробітництва; культурна інфільтрація, правова культура, кейс-стаді.

Висвітлюються особливості інституційної моделі, механізми реалізації та соціокультурні наслідки впливу культурної дипломатії на діяльність приватних освітніх закладів (на прикладі Приватного Закладу «Міжнародний ліцей «Михаїл» с. Чайки»). Комплексно обґрунтовано та емпірично проаналізовано інституційну модель приватного освітнього закладу як активного суб'єкта міжнародної культурної політики та «транснаціонального культурного хаба» у контексті України. У межах дослідження уточнено поняття «культурна інфільтрація» в освіті та виявлено її основні ризики (соціальна елітизація, ослаблення ідентичності). В процесі дослідження поглиблено розуміння механізмів інтеграції європейських правових цінностей, зокрема принципів Європейської конвенції з прав людини, у недержавний освітній сектор, підтвердивши їхній прямий вплив на формування правової культури в освітньому середовищі.

Ключові слова: *міжнародна культурна політика, освітня дипломатія, приватна освіта, Приватного Закладу «Міжнародний ліцей «Михаїл» с. Чайки»), загальна середня освіта, культурний обмін, міжнародне співробітництво, культурна інфільтрація, правова культура, кейс-стаді.*

Актуальність дослідження полягає в тому, що сучасний розвиток України нерозривно пов'язаний із курсом на європейську та євроатлантичну інтеграцію, що вимагає гармонізації національної системи загальної середньої освіти (ЗСО) з європейськими стандартами та цінностями. Освіта виступає ключовим інструментом міжнародної культурної політики та «м'якої сили», формуючи нове покоління, орієнтоване на глобальну конкурентоспроможність, толерантність та правову культуру. Особливої гостроти дослідження набуває в умовах повномасштабної зовнішньої агресії, коли міжнародна співпраця (ЮНІСЕФ, Erasmus+, донорські фонди) набула критичного значення для забезпечення стійкості, безперервності та відновлення освітнього процесу, а також для підтримки культурної стійкості українських дітей. Дослідження фокусується на ролі приватних освітніх закладів, які завдяки своїй фінансовій та адміністративній автономії є найбільш гнучкими провідниками міжнародної культурної політики, інтегруючи принципи академічної свободи та правової культури. Проте цей процес супроводжується ризиком соціальної елітизації та потенційною культурною інфільтрацією, що вимагає наукового осмислення та розробки механізмів регулювання.

Характеристика ступеня вивченості теми в спеціальній науковій літературі. Тема міжнародної культурної політики та освітньої дипломатії має високий ступінь уваги у науковій літературі, що забезпечує міцну теоретичну базу для даного дослідження. Теоретичні основи закладені зарубіжними науковцями, серед яких М. Єміні, М. Гоірізелайа та М. Сустарсіч досліджують інтернаціоналізацію та використання освітніх програм як інструменту публічної дипломатії, а Г. Боргебунд та К. Бьорхауг фокусуються на викликах глобальної громадянської освіти. Зарубіжний погляд на механізми освітньої дипломатії України та моделювання партнерства представлений у працях Ю. Ванга та Ю. Данка. Українська наукова думка активно розвиває цей напрям: Л. В. Сергієнко заклала теоретичні основи гуманітарної політики, а О. І. Проскура, В. В. Коцемир та О. Кивлюк з колегами детально аналізують освітню дипломатію як стратегію зовнішньої політики. Безпосередньо релевантними є роботи Г. В. Дугінець та І. В. Моравської, які вивчали інтернаціоналізацію європейських приватних закладів ЗСО. Питаннями міжкультурного обміну, якості освіти та формування компетентностей займалися Д. А. Вороніна-Пригодій, Ю. В. Ямполь, Т. В. Борисова, О. М. Корба, Б. О. Андрейчик та О. Ігнатова, а також Т. В. Матусевич, яка працює над питаннями освітньої політики та міжна-

родної співпраці. Крім того, Н. Колесніченко-Братунь та колеги здійснили філософську концептуалізацію сучасних практик культурної політики. Наявність значної кількості напрацювань підтверджує актуальність теми, однак залишається недостатньо дослідженою роль приватного освітнього сектору як активного суб'єкта міжнародної політики та комплексний аналіз соціокультурних наслідків функціонування приватних закладів освіти, а також бракує емпіричних даних щодо сприйняття батьками ризиків культурної інфільтрації та прозорості оцінювання, що зумовлює необхідність подальшого розроблення теми.

Об'єктом дослідження є міжнародна культурна політика України у сфері загальної середньої освіти.

Предметом дослідження є особливості інституційної моделі, механізмів реалізації та соціокультурні наслідки впливу міжнародної культурної політики на діяльність приватних освітніх закладів (на прикладі Приватного Закладу «Міжнародний ліцей «Михаїл» с. Чайки»).

Мета дослідження: аналіз особливостей міжнародної культурної політики України у сфері середньої освіти, визначення її ролі, механізмів реалізації та впливу на освітній процес з метою формулювання практичних рекомендацій.

Завдання: розкрити поняття та сутність міжнародної культурної політики в контексті освіти;дослідити історичний розвиток культурної політики України у сфері середньої освіти; охарактеризувати теоретичні підходи до дослідження культурного обміну в освітніх закладах; проаналізувати діяльність Приватного Закладу «Міжнародний ліцей «Михаїл» с. Чайки» у контексті міжнародної культурної політики та його інституційну модель;

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що міжнародна культурна політика, яка реалізується через автономну інституційну модель приватних закладів середньої освіти (на кшталт ПЗО «Міжнародний ліцей «Михаїл» с. Чайки»), сприяє прискореній інтеграції України в глобальний освітній простір та формуванню правової культури.

Методи дослідження. Системний аналіз та історико-логічний метод для обґрунтування концептуального апарату і простеження еволюції політики, а порівняльний аналіз і контент-аналіз були застосовані для зіставлення стандартів та вивчення правової бази. На емпіричному рівні центральне місце посідає метод кейс-стаді (конкретного випадку) для глибокого вивчення моделі ПЗО «Міжнародний ліцей «Михаїл» с. Чайки»,

доповнений соціологічними методами у формі анкетування та інтерв'ю для збору первинних даних щодо оцінки ризиків культурного впливу.

Поняття та сутність міжнародної культурної політики в контексті освіти

Міжнародна культурна політика в освіті – це інтегрована система дій, що забезпечує інтернаціоналізацію національної освітньої системи та її активну інтеграцію у світовий освітній простір. Основою для такої діяльності є офіційна нормативно-правова база України, зокрема Закони «Про освіту» [1] та ключові Концепції та Стратегії публічної і культурної дипломатії, які окреслюють роль освітніх закладів у міжнародній сфері.

В освітньому контексті вона є багатовекторним і цілеспрямованим явищем, що становить невід'ємну частину зовнішньої політики держави. Її основне завдання – просування національних інтересів, культури та цінностей через механізми освіти. Вона ґрунтується на принципах «м'якої сили» (soft power). Сутність міжнародної культурної політики проявляється через низку стратегічних функцій. Реалізація цієї політики базується на таких ключових принципах, як взаємність (спрямованість на двосторонній обмін), недискримінація (що є основою для міжкультурної комунікації) та системність (комплексний підхід до культурного впливу). Вона виконує функцію просування національних інтересів через експорт освітніх послуг, популяризацію культури та підвищення міжнародної конкурентоспроможності освіти. Водночас це інтеграційна функція, що передбачає входження національної середньої освіти до європейського освітнього простору, що є особливо актуальним при вивченні досвіду інтернаціоналізації європейських приватних закладів. Крім того, найважливішою є функція міжкультурної комунікації, яка створює умови для культурного обміну та формування в учнів культурної компетентності, що є необхідним для функціонування у глобалізованому світі. У філософському сенсі, культурна політика в освіті слугує основою для Глобальної громадянської освіти (GCE). Ця політика має два ключові виміри: зовнішній (спрямований на промоцію культури та партнерство) та внутрішній (спрямований на інтеграцію та підготовку учнів до міжнародної взаємодії, забезпечуючи при цьому баланс між збереженням національного культурного коду та готовністю до діалогу).

Цільовими аудиторіями цієї політики є як учні (для формування глобальної громадянськості), педагогічні працівники (для підвищення кваліфікації через мобільність), так і зовнішні партнери (для створення стійких партнерських мереж) та українська діаспора. Управління цією політикою

відбувається на трьох рівнях: макрорівень (Міністерство освіти і науки, МЗС), мезорівень (регіональні управління освіти) та мікрорівень (безпосередньо заклади освіти, зокрема дирекція, педагоги та учні). Основними інструментами реалізації цієї політики є: інформаційно-комунікативні (створення двомовних ресурсів); організаційно-правові (укладення міжінституційних договорів); та людські (програми міжнародної мобільності школярів та вчителів) [2].

Ця політика охоплює як державні, так і приватні заклади, які, беручи участь у міжкультурних програмах, стають її безпосередніми суб'єктами. Методологія цих дій базується на принципах гуманітарної політики, розглядаючи освіту як цінність і ресурс для досягнення стратегічних цілей держави. В умовах геополітичної напруги міжнародна культурна політика набуває значення інструменту національної безпеки, що використовується для протидії гібридним загрозам, збереження національної ідентичності та залучення міжнародної підтримки для освітньої відбудови.

Для теоретичного аналізу та оцінки ефективності політики доцільно використовувати методологічні підходи, включаючи інституційний (аналіз ролі приватних закладів), комунікативний (фокус на «м'якій силі» та іміджі) та аксіологічний (аналіз просування універсальних цінностей). Крім того, її формування відбувається під значним впливом глобальних трендів, таких як цифрова дипломатія (віртуальна мобільність) та необхідність інтеграції цілей сталого розвитку ООН (зелена дипломатія) у міжнародні освітні програми, що вимагає врахування етнокультурної специфіки [3].

Узагальнення та систематизація вищеописаних теоретичних положень щодо сутності, вимірів та інструментарію міжнародної культурної політики див. табл. 1.

Таблиця 1

Ключові компоненти та інструментарій міжнародної культурної політики в освіті

Компонент	Визначення та призначення	Приклади інструментів/заходів
І. Виміри політики		
Зовнішній вимір	Просування національних інтересів, культури та освітніх послуг за кордоном.	Експорт освітніх послуг, укладення двосторонніх угод, створення культурних центрів.

Внутрішній вимір	Інтеграція міжнародних стандартів, підготовка громадян до глобальних викликів, забезпечення міжкультурного діалогу всередині країни.	Впровадження GCE, програми підвищення кваліфікації педагогів, інтеграція діаспори.
II. Ключові функції		
Промоційна	Формування позитивного міжнародного іміджу (Soft Power) та залучення уваги до української освіти.	Інформаційно-комунікативні інструменти, медіапроєкти.
Інтеграційна	Гармонізація національної освітньої системи з європейськими та світовими стандартами.	Участь у міжнародних проєктах, взаємне визнання кваліфікацій.
III. Суб'єкти		
Макрорівень (Держава)	Стратегічне планування та координація політики.	МОН, МЗС, Український інститут.
Мікрорівень (Заклад)	Безпосередня реалізація політики та програм.	Дирекція, педагоги, приватні заклади (як пілотні майданчики).
IV. Стратегічні цілі		
Розвиток компетенцій	Формування міжкультурної компетентності та глобальної громадянськості в учнів.	Програми міжнародної мобільності, тематичні проєкти, мовні обміни.
Національна безпека	Протидія дезінформації, збереження національної ідентичності та залучення міжнародної підтримки.	Програми, спрямовані на критичне мислення та захист культурного коду.

Систематизація, представлена в табл. 1.1, дозволяє чітко розмежувати складну структуру міжнародної культурної політики в освіті на керовані компоненти. Вона підкреслює двосторонній характер цієї політики, що охоплює як зовнішню промоцію української освіти та культури, так і внутрішню роботу з інтеграції та формування глобальної громадянськості. Класифікація суб'єктів за рівнями (макро- та мікро-) та інструментів за типом (комунікативні, правові та людські) дає цілісне уявлення про

механізм реалізації, що є критично важливим для подальшого аналізу ролі недержавних установ, зокрема приватних закладів, у виконанні загальнодержавних стратегічних завдань у галузі освітньої дипломатії [3].

Однак, реалізація міжнародної культурної політики зіштовхується з низкою викликів. До них належать фінансові та кадрові обмеження. Ефективність цієї політики оцінюється за кількісними та якісними показниками [4].

Ключовим завданням цієї політики є збалансоване поєднання інтересів національної ідентичності та інтеграції у світовий простір, де приватні заклади середньої освіти виступають гнучкими суб'єктами, здатними швидко адаптуватися до міжнародних вимог та ефективно впроваджувати інноваційні міжкультурні програми.

Історичний розвиток культурної політики України у сфері середньої освіти. Історичний розвиток міжнародної культурної політики України у сфері середньої освіти є динамічним процесом, який чітко корелює зі зміною геополітичних пріоритетів держави та її зовнішньополітичною орієнтацією. Цей процес можна поділити на три основні етапи.

Перший етап – період становлення (1991 – кінець 1990-х років), – був сфокусований на формуванні національної освітньої системи та відновленні культурної ідентичності. Після здобуття незалежності головним завданням стала деідеологізація навчального процесу та відновлення національної культури, історії і мови в школах. Міжнародна культурна політика на цьому етапі мала переважно реабілітаційний та ідентичнісний характер, зосереджуючись на налагодженні двосторонніх угод про співпрацю з країнами-сусідами, а також на активній роботі з українською діаспорою та програмах вивчення української мови за кордоном. Важливою концептуальною передумовою цього періоду був чіткий розрив із радянською спадщиною, а саме відмова від ідеології «радянської людини» та інтернаціонального виховання, яке обслуговувало інтереси колишнього метрополісу. Натомість, основою міжнародної діяльності стала концепція Національного виховання, а активна роль української діаспори (особливо в Північній Америці та Західній Європі) виступила першим каналом для міжнародного обміну та підтримки української культури. Критичним інституційним кроком стала легалізація недержавної освіти Законом України «Про освіту» (1991), що створило правове підґрунтя для появи приватних закладів середньої освіти як потенційних суб'єктів міжнародної політики. У фінансовому вимірі цей етап характеризувався резидуальним (залишковим) фінансуванням державних культурних програм, тоді як приватні

ініціативи значною мірою залежали від нефінансових внесків та волонтерства [5].

Другий етап – євроінтеграційних орієнтирів (2000 – 2013 роки), – перехід до більш системного та євроорієнтованого підходу. Культурна політика в середній освіті почала активно використовуватись як ефективний інструмент зовнішньої політики. Європейська інтеграція та участь у багатосторонніх міжнародних програмах стали ключовими пріоритетами, що супроводжувалося зростанням уваги до концепції «м'якої сили». На цьому етапі українські школи та освітні органи розпочали активну участь у програмах Європейського Союзу (наприклад, TEMPUS, Erasmus+) та налагодження співпраці з міжнародними організаціями. Інституційне оформлення європейського вектору відбулося через прийняття ключових державних документів, зокрема Національної доктрини розвитку освіти, що офіційно закріплювали цей курс. У Міністерстві освіти і науки було створено. або реорганізовано, спеціальні відділи, відповідальні за міжнародне співробітництво, що підтверджувало інституціоналізацію культурної політики як стратегічного напрямку. Фінансова парадигма змінилася завдяки появі донорського фінансування (гранти ЄС, міжнародні фонди), яке стимулювало активність державних установ. Водночас, приватні заклади отримали фінансову перевагу, оскільки могли оперативно використовувати власні комерційні кошти для швидкої інтернаціоналізації, не очікуючи державного бюджетного циклу [6].

Третій етап – період конфронтації та посилення «м'якої сили» (2014 – дотепер), – набув стратегічного значення у контексті національної безпеки через російську агресію. Головними пріоритетами стали забезпечення освітньої стійкості, протидія російській пропаганді (через захист культурного коду) та залучення міжнародної підтримки. Інструментарій політики значно розширився: було створено нові інституції для координації культурної дипломатії (наприклад, Український інститут), посилилося використання цифрової дипломатії для просування української культури та забезпечення навчання, а також відбулася швидка інтеграція європейських стандартів. На цьому етапі відбувся перехід до системної міжнародної адвокації освітніх інтересів, де приватні заклади середньої освіти відіграють ключову роль як агенти інтернаціоналізації, використовуючи свою гнучкість і швидкість для впровадження міжнародних освітніх моделей. Специфіка цього воєнного періоду полягає у переході від простого культурного обміну до культурної адвокації, спрямованої на привернення уваги

до воєнних злочинів у сфері освіти (руйнування шкіл) та підтримку міжнародних санкцій. Внутрішньо освітня політика зіткнулася з викликами інтеграції ВПО (внутрішньо переміщених осіб), що також стало частиною міжнародного гуманітарного виміру політики. У цей період культурна політика стала розглядатися як витратна стаття, виправдана цілями національної безпеки, що стимулювало використання проєктного фінансування від міжнародних безпекових та гуманітарних фондів [7].

Для наочної систематизації та порівняння змін, що відбулися в українській міжнародній культурній політиці у сфері середньої освіти див табл. 2.

Таблиця 2

Історичні етапи розвитку міжнародної культурної політики в освіті України

Етап	Період	Ключовий пріоритет	Основний інструментарій
I. Становлення	1991 – кінець 1990-х рр.	Відновлення національної ідентичності та деідеологізація освіти.	Двосторонні угоди з діаспорою, програми вивчення мови, легалізація приватної освіти.
II. Євроінтеграція	2000 – 2013 рр.	Системна євроорієнтація, виховання глобальної громадянськості.	Участь у програмах ЄС (Erasmus+), інституціоналізація євровектора у МОН.
III. Конфронтація	2014 – дотепер	Національна безпека та культурна адвокація, освітня стійкість.	Цифрова дипломатія, створення Українського інституту, агенти інтернаціоналізації (приватні заклади), інтеграція ВПО.

Систематизація історичного розвитку дозволяє простежити еволюцію української культурної політики від ідентичнісно-реабілітаційного етапу до стратегічного та безпекового виміру.

Узагальнюючи історичний розвиток, слід зазначити, що міжнародна культурна політика України у сфері середньої освіти пройшла шлях від фокусу на національному відродженні та подоланні радянської спадщини до чітко артикульованого євроінтеграційного курсу. Ключовим переломним моментом став 2014 рік, який трансформував цю політику на інструмент національної безпеки та культурної адвокації. При цьому, легалізація приватного сектору на ранньому етапі виявилася стратегічною передумовою.

Теоретичні підходи до дослідження культурного обміну в освітніх закладах. Культурний обмін у сфері освіти, як ключовий інструмент міжнародної культурної політики, ґрунтується на низці соціологічних, комунікативних та педагогічних теорій, що дозволяють систематизувати, пояснити та оцінити його вплив на учнів та заклади освіти.

Теоретичне дослідження починається з найбільш загального та фундаментального підходу – Теорії «М'якої сили» (Soft Power), розробленої Дж. Наєм. Ця теорія пояснює здатність держави впливати на інших учасників міжнародних відносин через привабливість її культури, політичних цінностей та зовнішньої політики, а не шляхом примусу. У контексті освіти освітній обмін розглядається як прямий канал поширення національної культури та формування позитивного ставлення до країни. Таким чином, українська «м'яка сила» використовується для культурної адвокації, що є стратегічною метою культурної політики [8].

На мікрорівні процес взаємодії між окремими учасниками обміну найкраще пояснює Теорія Міжкультурної комунікації. Вона досліджує, як культурні відмінності впливають на спілкування між людьми з різних груп. Центральною концепцією тут є Міжкультурна компетентність, що включає знання, здатність ефективно взаємодіяти та гнучкість у спілкуванні. Культурний обмін слугує практичним полігоном для розвитку цієї компетентності. Для оцінки якісного результату програм часто використовуються теоретичні моделі (як-от Модель розвитку міжкультурної чутливості М. Беннетта), що дозволяють відстежити перехід учнів від етноцентризму до етнорелятивізму та є критично важливими для оцінки реального впливу обмінних програм [9].

Теорія організаційної інтернаціоналізації (розроблена Дж. Найтом) надає рамку для аналізу інституційного рівня, тобто ролі самого освітнього закладу. Цей підхід фокусується на процесах інтеграції міжнародного, міжкультурного чи глобального виміру в цілі, функції та надання освітніх послуг установи. У контексті приватних шкіл, теорія допомагає пояснити, як

їхня внутрішня стратегія інтернаціоналізації перетворює заклад на активного суб'єкта культурної політики. Інтернаціоналізація тут розглядається не як окрема подія (обмін), а як безперервний, системний процес, який вимагає управлінських рішень та ресурсів. Доповнює цей інституційний аналіз Теорія мережевого управління, яка є критичною для розуміння функціонування приватних закладів. Вона вивчає, як автономні актори взаємодіють у горизонтальних, неієрархічних мережах для досягнення спільних цілей [10].

Для оцінки довгострокових результатів культурного обміну застосовується Теорія соціального капіталу (Р. Патнем). Вона фокусується на цінності соціальних мереж та довіри, створених через міжнародну взаємодію. Культурний обмін генерує так званий «навідний» (бриджинговий) соціальний капітал, створюючи міжнародні мережі довіри між освітніми закладами та учнями з різних країн, які є основою для подальшої співпраці [11]. Крім того, Теорія Дифузії інновацій (Е. Роджерс) пояснює, як саме міжнародний досвід призводить до внутрішньої модернізації. Участь у міжнародних програмах робить приватний заклад «інноватором», а отримані за кордоном нові методики та управлінські моделі «дифундують» (поширюються) всередині установи, підвищуючи її конкурентоспроможність та якість освітніх послуг [12].

Окремо слід виділити Теорію інституційного ізоморфізму (П. ДіМаджіо та В. Пауелл), яка пояснює прагнення приватних закладів до інтернаціоналізації не лише з точки зору внутрішньої ефективності, а й як відповідь на зовнішній тиск ринку та суспільства. Ця теорія виділяє три види тиску, що змушують організації ставати схожими: примусовий (вимоги регуляторів), міметичний (наслідування успішних конкурентів для зменшення ринкової невизначеності) та нормативний (тиск професійних спільнот). У контексті культурного обміну міметичний ізоморфізм є ключовим для розуміння, чому приватні школи масово переймають міжнародні освітні стандарти та програми [13].

Теорія трансформативного навчання (Т. Мізіроу) надає глибинну педагогічну рамку для оцінки індивідуального впливу обміну. Вона фокусується на процесі, за якого інтенсивний міжкультурний досвід, часто виступаючи як «дезорієнтуюча дилема», спонукає учнів до критичного перегляду власних культурних переконань та припущень. У результаті цього процесу відбувається стійка зміна «рамок відліку» особистості, що є кінцевою метою успішної міжкультурної освіти, оскільки формує емпатію та готовність до дії в глобальному середовищі [14].

Теорія Глобальної громадянської освіти (Global Citizenship Education, GCE) слугує нормативною цільовою рамкою. Ця концепція, яку активно просуває ЮНЕСКО, має на меті виховання в учнів почуття приналежності до ширшої спільноти та відповідальності за глобальні виклики, як-от мир, клімат та права людини. Культурний обмін є практичною реалізацією GCE, оскільки він змушує учнів осмислювати глобальні проблеми з різних культурних точок зору, перетворюючи їх на активних та відповідальних громадян світу [15].

Ключові теоретичні підходи щодо аналізу міжнародної культурної політики та обміну див. табл. 3.

Таблиця 3

Теоретичні підходи до дослідження культурного обміну

Теоретичний підхід	Ключовий автор	Рівень аналізу	Основна ідея та застосування у дослідженні
1	2	3	4
«М'яка сила» (Soft Power)	Дж. Най	Макрорівень (Держава/Імідж)	Вплив через привабливість культури та цінностей. Обмін – канал культурної адвокації та іміджу країни.
Міжкультурна комунікація	М. Беннетт	Мікрорівень (Особистість)	Розвиток Міжкультурної компетентності. Обмін – практичний полігон для переходу до етнорелятивізму.
Організаційна інтернаціоналізація	Дж. Найт	Інституційний рівень (Заклад)	Системна інтеграція міжнародного виміру в цілі установи. Обмін – безперервний стратегічний процес.
Мережеве управління	Р. Родс	Інституційний рівень (Партнерство)	Взаємодія автономних акторів у горизонтальних мережах. Обмін – механізм гнучкого партнерства приватних шкіл.

Продовження таблиці 3

1	2	3	4
Соціальний капітал	Р. Патнем	Соціологічний рівень (Результат)	Цінність соціальних мереж та довіри. Обмін генерує навідний соціальний капітал (бриджинг).
Дифузії інновацій	Е. Роджерс	Інноваційний рівень (Внутрішні зміни)	Поширення нових ідей та практик. Обмін – заклад інноватор та модернізація внутрішніх процесів.
Інституційний ізоморфізм	П. ДіМаджіо та В. Пауелл	Соціо-інституційний рівень (Мотивація)	Прагнення організацій до схожості під зовнішнім тиском. Обмін – міметична та нормативна реакція на ринкові вимоги.
Трансформативне навчання	Т. Мізіроу	Педагогічний рівень (Глибинні зміни)	Зміна фундаментальних «рамок відліку» особистості через критичне осмислення нового досвіду (дилеми).
Глобальна громадянська освіта (GCE)	ЮНЕСКО	Нормативний рівень (Ціль)	Виховання відповідальності за глобальні виклики. Обмін – практична реалізація GCE.

Систематизація теоретичних підходів за рівнями аналізу дозволяє розглядати не лише як освітній, але й як організаційний, управлінський та соціологічний процес. Це дозволяє оцінювати вплив обміну на три ключові об’єкти: державу (імідж), заклад (інтернаціоналізація) та учня (компетентність) [15].

Міжнародна культурна політика та освітня дипломатія активно досліджуються як зарубіжними, так і українськими науковцями, які забезпечують порівняльну та теоретичну рамку для вивчення культурного обміну, його механізмів та впливу на освітні заклади: (М. Єміні, М. Гоірізелайа, М. Сустарсіч, Г. Боргебунда, К. Бьорхауг, Ю. Ванга, Ю. Данка, Л. Сергієнко, О.Проскури, В. Коцемир, О. Кивлюк, Г. Дугінець, І. Моравської, Д. Воронiна-Пригодій, Ю. Ямполь,Т. Борисова, О. Корба, Б. Андрійчик, Т. Матусевич, О. Ігнатова, Н. Колесніченко-Братунь та ін.).

Узагальнюючи, слід відмітити. що теоретична база дослідження культурного обміну є багатовимірною та комплексною, поєднуючи класичні парадигми (як-от «М'яка сила» та Соціальний капітал) з інституційними (Організаційна інтернаціоналізація та Мережеве управління, Інституційний ізоморфізм) та нормативними підходами (Глобальна громадянська освіта). Особливо важливим для аналізу приватних закладів є включення Теорії інституційного ізоморфізму, що пояснює їхню ринкову мотивацію до інтернаціоналізації, а Теорії трансформативного навчання – для оцінки глибинних змін світогляду учнів. Цей синтез теоретичних інструментів, доповнений детальним оглядом сучасного наукового доробку як зарубіжних, так і українських учених, дозволяє не лише концептуалізувати роль культурного обміну як інструменту зовнішньої політики, але й розробити емпіричну методологію для оцінки його конкретного впливу на інтерналізацію приватних закладів та формування міжкультурної компетентності учнів.

Роль міжнародного співробітництва у розвитку середньої освіти в Україні. Міжнародне співробітництво є стратегічним вектором розвитку середньої освіти в Україні, що стало особливо актуальним у контексті європейської інтеграції та масштабної реформи «Нова українська школа» (НУШ). Роль цього співробітництва виходить за межі простого обміну інформацією, охоплюючи фінансову, методологічну та культурно-ціннісну підтримку, що забезпечує системний вплив на освітній простір. Україна активно використовує міжнародні платформи для прискореної адаптації своєї освітньої системи до вимог глобалізованого світу та європейського освітнього простору, що є вирішальним фактором її національної стійкості.

Міжнародна співпраця виступає каталізатором гармонізації українського освітнього законодавства та стандартів із нормами Європейського Союзу, створюючи фундамент для якісних змін. Співпраця з такими ключовими організаціями, як Рада Європи та ЮНЕСКО, сприяє переходу до компетентнісного підходу в НУШ, який інспірований європейськими рамковими документами і фокусується на розвитку ключових компетентностей учнів, таких як фінансова грамотність, критичне мислення та спроможність до навчання впродовж життя. Окрім цього, міжнародна підтримка допомагає розбудувати незалежну систему забезпечення якості та зовнішнього оцінювання, зокрема через надання експертної допомоги у розробці прозорих критеріїв оцінювання та методик моніторингу, підвищуючи довіру до української середньої освіти з боку як внутрішніх, так і зовнішніх стейкхолдерів. Підтвердженням цього є показники якості: у міжнародному дослідженні PISA 2022 рівень читацької грамотності українських учнів становив 440 балів, що хоч і залишається нижче середнього

показника по Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) (475 балів), але демонструє позитивну динаміку у порівнянні з попередніми роками, що частково пояснюється впливом впроваджених реформ, за даними Звіту PISA за 2022 рік [16].

Значна частина реформ у середній освіті має зовнішнє фінансування, яке надходить від міжнародних донорів, таких як Європейська Комісія, USAID, Світовий банк та окремі країни-партнери. Ці інвестиції мають чітко визначену цільову спрямованість: від підтримки інфраструктурних проєктів до забезпечення навчально-методичними ресурсами. Кошти спрямовуються не лише на пряму закупівлю сучасного обладнання та розробку нових підручників для НУШ, що відповідають новим стандартам, але й на інституційну підтримку, що підвищує потенціал установ, які реалізують реформу. Важливим напрямом є фінансування програм для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та підтримка безперешкодного доступу до освіти в умовах воєнних викликів, включаючи забезпечення шкіл генераторами та системами резервного живлення. Загальний обсяг міжнародної допомоги, спрямованої на освітній сектор України протягом останнього року, за оцінками МОН, перевищив 150 мільйонів доларів США, з яких близько 60% було безпосередньо спрямовано на підтримку середньої та базової освіти, за даними Міністерства освіти і науки України та Світового банку за 2024 рік [17].

Міжнародне співробітництво є одним із найбільш прямих та ефективних шляхів професійного розвитку вчителів, забезпечуючи «горизонтальне» поширення інновацій. Участь українських педагогів у програмах обміну та стажування, наприклад, Erasmus+, дозволяє безпосередньо вивчати передові педагогічні практики та методики, включаючи інклюзивну освіту та цифрову дидактику. Ці програми часто передбачають тісну співпрацю з європейськими університетами та освітніми хабами, що сприяє трансферу ноу-хау. Одночасно, співпраця з міжнародними фондами є основним каналом для інтеграції глобальних освітніх цінностей. Це сприяє розвитку громадянської освіти, медіаграмотності та міжкультурного діалогу через програми обмінів (наприклад, FLEX, eTwinning), які розширюють світогляд учнів та знижують рівень стереотипів. Через такі канали відбувається активне засвоєння європейської культури академічної доброчесності [18].

Для забезпечення ефективності допомоги, ключове значення має прозорість та налагоджена координація. Координація донорської допомоги здійснюється на централізованому рівні (наприклад, через Міністерство освіти і науки України, яке часто виступає головним бенефіціаром та координатором), що є необхідним для уникнення дублювання зусиль та

забезпечення відповідності міжнародної підтримки стратегічним пріоритетам реформи НУШ. Крім того, важливим елементом є розбудова інституційної спроможності національних освітніх установ, таких як Український центр оцінювання якості освіти (УЦОЯО) та регіональні інститути післядипломної освіти, що дозволяє їм самостійно реалізовувати та управляти реформами після завершення міжнародного фінансування [19].

Міжнародна взаємодія класифікується за типом участі, що визначає її роль та глибину впливу. Багатостороннє співробітництво (наприклад, з ОЕСР, ЮНЕСКО) фокусується на наданні методологічної підтримки, інтеграції до глобальних освітніх вимірювань (як-от програма PISA), що надає об'єктивні дані для порівняльного аналізу, та обговоренні універсальних освітніх принципів. Натомість, двостороннє співробітництво з окремими країнами-партнерами (наприклад, Польщею, Німеччиною, США) має більш адресний, практичний характер, часто концентруючись на технічній допомозі та конкретних регіональних потребах, включаючи прямі програми обміну та стажування, орієнтовані на вирішення локальних завдань [20].

В умовах повномасштабної агресії роль міжнародного співробітництва набула критичного значення для підтримки неперервності та стійкості освіти. Міжнародні партнери відіграють вирішальну роль у фінансуванні цифрових платформ для дистанційного навчання (наприклад, Всеукраїнська школа онлайн), забезпеченні вчителів необхідною технікою, а також у будівництві та обладнанні укриттів у школах, що є запорукою відновлення очного навчання. Окремим пріоритетом є допомога у розробці та впровадженні програм психосоціальної підтримки для учнів та педагогічних працівників, які постраждали внаслідок конфлікту, забезпечуючи не лише фізичну, а й психоемоційну стійкість освітньої системи [21].

Аналіз ефективності міжнародного співробітництва має ґрунтуватися не лише на обсягах фінансування, а й на вимірюваних результативних показниках. До них відносяться кількісні показники (наприклад, зростання участі України в міжнародних дослідженнях якості освіти, таких як PISA або TIMSS) та якісні показники (наприклад, підвищення рівня задоволеності стейкхолдерів якістю освіти). Водночас, існують значні виклики стійкості. Серед них – ризик «ефекту вигорання» реформ після завершення донорських програм через недостатнє національне фінансування та проблема забезпечення релевантності міжнародних моделей специфічним українським культурним та соціальним умовам, що вимагає постійної адаптації. Додатковим викликом є потенційний «відтік мізків», коли високо-

кваліфіковані кадри, підготовлені завдяки міжнародним програмам, залишають освітню сферу, що нівелює інвестиції в людський капітал.

Для підвищення академічної глибини аналізу, міжнародне співробітництво слід інтегрувати у ширші теоретичні рамки. Це включає аналіз з позиції «М'якої сили», де освітні програми та обміни розглядаються як інструмент просування країнами-донорами певних ціннісних та ідеологічних орієнтирів, що впливає на формування світогляду молодого покоління. Важливо застосовувати і Теорію дифузії інновацій, щоб проаналізувати швидкість і механізми поширення міжнародних освітніх інновацій, як-от компетентнісний підхід чи нові формати оцінювання, серед українських шкіл, і виявити бар'єри на шляху їхнього впровадження. Крім того, необхідно розмежовувати Модель «трансферу знань», де готові рішення переносяться в національну систему, та Модель «партнерства та спільного творення» (Partnership Model), де українські та міжнародні експерти спільно розробляють рішення, адаптовані до місцевого контексту, що є більш перспективним для довгострокової стійкості [22].

Для наочної систематизації багатоаспектної ролі міжнародного співробітництва у розвитку середньої освіти в Україні, нижче представлена узагальнююча табл. 4, у якій відображено основні сфери, акторів та результати співпраці.

Таблиця 4

Роль міжнародного співробітництва у розвитку середньої освіти України

Сфера впливу	Ключові міжнародні актори	Основний механізм співпраці	Конкретний результат для НУШ
Законодавство та стандарти	Рада Європи, ЮНЕСКО, ЄС	Гармонізація (Передача європейських рамок компетентностей)	Впровадження компетентнісного підходу, реформування системи забезпечення якості.
Фінанси та Інфраструктура	Світовий банк, Європейська Комісія, USAID	Технічна та фінансова допомога (Гранти)	Закупівля обладнання, розробка нових навчальних матеріалів, підтримка ВПО.

Продовження таблиці 4

1	2	3	4
Професійний розвиток	Erasmus+, Двосторонні угоди	Обмін досвідом та стажування	Навчання вчителів цифровій дидактиці, впровадження формувального оцінювання.
Цінності та Громадянство	Фонди, AFS, FLEX	Культурний обмін, інтеграція цінностей	Розвиток медіаграмотності, міжкультурної компетентності та інклюзивності.
Кризове реагування та Стійкість	Партнери (Країни-донори), ЮНІСЕФ	Екстрена допомога та підтримка інфраструктури	Фінансування укриттів, забезпечення дистанційного навчання та психосоціальна підтримка.

Таблиця 4, підтверджує, що міжнародне співробітництво є не просто джерелом фінансової допомоги, а інтеграційним механізмом, який забезпечує системні інновації в українській освіті. Дії міжнародних акторів охоплюють весь цикл освітнього розвитку – від формування законодавчої бази та фінансування інфраструктури до розвитку професійних кадрів і надання кризової підтримки. Це співробітництво має вирішальне значення для прискорення реформ, забезпечення їхньої європейської спрямованості та підтримання життєздатності освітнього процесу в умовах постійних викликів [23].

Отже, міжнародне співробітництво є багатофункціональною та динамічною силою, що забезпечує системну трансформацію середньої освіти в Україні. Його роль не обмежується фінансовою підтримкою, а є глибоко інтегрованою у процеси стандартизації, інституційної розбудови та формування цінностей у контексті НУШ. Участь у міжнародних програмах та вимірюваннях (як PISA) не лише надає Україні необхідні ресурси та методологію, але й підвищує академічну прозорість та конкурентоспроможність національної освітньої системи. Водночас, критично важливим є посилення національної спроможності та забезпечення стійкості реформ після завершення донорського циклу, що вимагає чіткої координації та постійної адаптації міжнародних моделей до українського соціокультурного

середовища. Узагальнюючи, успіх впровадження міжнародної культурної політики в середній освіті залежить від ефективної взаємодії між глобальними теоретичними моделями та локальними потребами, що дозволяє Україні не лише відновлюватись після криз, а й будувати освітню систему, готову до викликів XXI століття.

Приватні освітні заклади як суб'єкти міжнародної культурної політики. Приватний освітній сектор в Україні, особливо на рівні середньої освіти, відіграє дедалі помітнішу роль у формуванні та імплементації міжнародної культурної політики, виступаючи важливим недержавним суб'єктом міжнародних відносин. На відміну від державних шкіл, які значною мірою залежать від централізованих програм та міжнародних донорських організацій, приватні заклади мають більшу автономію у виборі навчальних програм, філософії та інтеграції зовнішніх культурних впливів. Вони стають «пілотними майданчиками» для апробації міжнародних освітніх стандартів і практик.

Одним із ключових аспектів ролі приватних освітніх закладів є їхня здатність до швидкої інтеграції міжнародно визнаних освітніх програм, таких як International Baccalaureate (IB), Cambridge International Education або програми, ліцензовані Міністерством освіти тієї чи іншої країни-партнера (наприклад, США, Канада, Німеччина). Ці програми є прямим інструментом культурної політики, оскільки вони транслюють не лише академічні знання, але й ціннісні установки (наприклад, глобальна громадянськість, критичне мислення, толерантність), що притаманні країнам-розробникам. Таким чином, приватні школи функціонують як культурні посередники, забезпечуючи українським учням доступ до глобальних освітніх траєкторій [24].

Приватні школи часто виступають як транснаціональні культурні хаби, залучаючи іноземних викладачів, які є носіями мови та культури своїх країн. Це створює унікальне мультикультурне освітнє середовище, яке не лише сприяє поглибленому вивченню іноземних мов, але й формує в учнів міжкультурну компетентність та готовність до роботи у міжнародному контексті. Завдяки високій гнучкості у формуванні штатного розкладу та програм, приватні заклади можуть швидко реагувати на глобальні освітні тренди та запити батьків, орієнтованих на європейську або північноамериканську освітню парадигму.

На відміну від міжнародних програм, що фінансуються донорами, діяльність приватних освітніх закладів з інтеграції міжнародних стандартів є

ринково орієнтованою та самоокупною через плату за навчання. Це привертає до сектора прямі іноземні інвестиції у вигляді спільного підприємництва або франшизи (наприклад, міжнародні мережі шкіл). Іноземні інвестиції в освітню інфраструктуру є індикатором високої довіри до українського ринку та одночасно слугують засобом інституційного впливу, оскільки інвестори прагнуть відтворити у своїх закладах звичну їм корпоративну та культурну модель управління.

Роль приватного сектора набула особливої актуальності в умовах воєнних дій. Завдяки фінансовій автономії та гнучким адміністративним структурам, приватні школи часто демонструють вищу адаптивність до кризових ситуацій. Вони швидше перейшли до якістьного онлайн-формату навчання та забезпечили релокацію частини освітнього процесу за кордон (у форматі філій або партнерських програм), підтримуючи зв'язок українських дітей з національною програмою, що є важливим елементом збереження національної культурної ідентичності в умовах зовнішньої міграції [25].

Приватні школи, інтегруючи міжнародні програми та пропонуючи високу якість послуг, створюють значний конкурентний тиск на державні освітні заклади. Цей тиск опосередковано стимулює державний сектор до модернізації навчальних програм НУШ, поліпшення матеріально-технічної бази та підвищення професіоналізму педагогів для утримання висококваліфікованих кадрів. Крім того, приватні заклади виступають як «інноваційні лабораторії», де швидко апробуються нові методики (наприклад, змішане навчання, проєктний підхід), які лише згодом, після підтвердження ефективності, можуть бути частково трансферовані до державної системи освіти, роблячи приватний сектор важливим джерелом освітніх інновацій для всієї країни.

Ключовим чинником довіри та міжнародної інтеграції є подвійна акредитація, яку проходять багато приватних шкіл: національна (МОН України) та міжнародна (наприклад, від Council of International Schools (CIS) або інших світових освітніх органів). Ця міжнародна акредитація є інструментом саморегуляції якості та підвищення довіри з боку міжнародної спільноти та батьків. Однак, оскільки приватні заклади оперують більш гнучкими програмами, виникають виклики щодо національного державного контролю над якістю викладання та дотриманням основних освітніх стандартів України. Це створює певну напругу між прагненням до міжнародної інтеграції та необхідністю збереження національного освітнього суверенітету та єдиного освітнього простору.

Висока вартість навчання в приватних закладах, що пропонують міжнародні програми, автоматично обмежує доступ до цих глобалізованих освітніх траєкторій для більшості населення. Це може посилювати соціальну нерівність та сегрегацію в освітньому просторі, створюючи «елітну» освітню нішу. У відповідь на це, деякі приватні заклади, виступаючи суб'єктами культурної політики, реалізують програми корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), наприклад, через надання грантів чи стипендій для обдарованих дітей з малозабезпечених сімей або відкриття безкоштовних секцій для обміну досвідом з державними школами. Ці ініціативи є важливим внеском у соціалізацію міжнародних культурних стандартів, намагаючись частково нівелювати бар'єр доступності.

Приватні школи, які активно співпрацюють із міжнародними партнерами або мають міжнародну акредитацію, фактично виступають як інструменти публічної дипломатії України. Вони покращують міжнародний імідж країни як середовища, що прагне інтегруватися до світової освітньої спільноти та готова інвестувати у якість освіти, приваблюючи іноземних фахівців. Крім того, школи, засновані іноземними громадянами або орієнтовані на певні діаспори (наприклад, для дітей співробітників міжнародних корпорацій), стають осередками іноземної культури в Україні, що сприяє міжкультурному діалогу та полегшує адаптацію іноземних спільнот, які проживають у країні.

Пропозиція якісних міжнародних програм (IB, Cambridge) безпосередньо в Україні може сповільнити освітню міграцію, особливо на рівні середньої освіти. Батьки, орієнтовані на західну освіту, отримують можливість дати її дитині, не відправляючи її за кордон у ранньому віці, що сприяє збереженню людського капіталу в країні, а це є прямою економічною вигодою. Крім того, приватні заклади можуть бути піонерами в експорті освітніх послуг та проявом культурної стійкості: під час криз вони швидко відкривають тимчасові філії в інших країнах (наприклад, у сусідніх європейських державах), зберігаючи національний контингент учнів та забезпечуючи продовження навчання за українськими стандартами, але з інтеграцією елементів міжнародної освітньої політики [26]. Розглянуту вище багатогранну роль приватних освітніх закладів як суб'єктів міжнародної культурної політики систематизовано у табл. 5.

Таблиця 5

Роль приватних освітніх закладів як суб'єктів міжнародної культурної політики

Сфера впливу	Ключовий механізм	Прямий позитивний вплив	Критичні виклики та ризики
Освітня інтеграція	Впровадження програм IB / Cambridge	Забезпечення глобальних освітніх траєкторій, формування ціннісних установок (громадянськість, критичне мислення).	Необхідність балансу між міжнародними та національними стандартами, регулювання ліцензування.
Економіка та Інновації	Ринкова орієнтація, Іноземні інвестиції	Стимулювання конкурентного тиску на державний сектор, трансфер інноваційних методик.	Посилення соціальної нерівності через високу вартість навчання та доступність.
Культурна політика та Кадри	Залучення іноземних викладачів	Створення транснаціональних культурних хабів, формування міжкультурної компетентності.	Ризик втрати національного контролю над освітнім контентом, культурний вплив донорів.
Дипломатія та Стійкість	Публічна дипломатія, Релокація, Експорт послуг	Покращення міжнародного іміджу України, збереження людського капіталу (сповільнення міграції).	Залежність від фінансової стійкості в умовах кризи, необхідність програм КСВ.

У табл. 5 зазначено багатогранну роль приватних освітніх закладів у контексті міжнародної культурної політики. Вона класифікує їхній вплив за чотирма основними сферами: Освітня інтеграція, Економіка та Інновації, Культурна політика та Кадри, а також Дипломатія та Стійкість. Для кожної сфери зазначено ключовий механізм реалізації (наприклад, впровадження IB/Cambridge), прямий позитивний вплив (наприклад, створення транс-

національних хабів) та критичні виклики (наприклад, соціальна нерівність), що дозволяє комплексно оцінити місце приватного сектора як недержавного суб'єкта міжнародної політики [27].

Підсумовуючи, приватні освітні заклади є не лише комерційними підприємствами, а й активними, гнучкими суб'єктами міжнародної культурної політики, що діють паралельно з державою. Їхня роль є подвійною: вони, з одного боку, прискорюють інтеграцію української освіти до глобального простору та залучають іноземні інвестиції й інновації, а з іншого – створюють соціальні та регуляторні виклики, пов'язані з доступністю, контролем якості та потенційним посиленням освітньої сегрегації. Успішна взаємодія з цим сектором вимагає від держави формування політики, яка б стимулювала їхні інноваційні та дипломатичні переваги, одночасно встановлюючи чіткі механізми нагляду та соціальної відповідальності для збереження єдності національного освітнього простору

Загальна характеристика діяльності Приватного Закладу «Міжнародний ліцей «Михаїл» с. Чайки»

Приватний Заклад «Міжнародний ліцей «Михаїл» с. Чайки» (далі – ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» або Міжнародний ліцей «Михаїл») функціонує як недержавний суб'єкт освітнього простору України. який почав свою діяльність як установа з поглибленим вивченням іноземних мов, згодом еволюціонував у транснаціональний культурний хаб, реалізуючи змішану освітню модель.

ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» оперує на основі впровадження міжнародних програм, що є визначальною ознакою його міжнародної спрямованості та освітньої філософії. Заклад має акредитацію Міністерства освіти і науки України (МОН), забезпечуючи виконання національної освітньої програми «Нова українська школа» (НУШ), що гарантує національний освітній суверенітет та ідентичність. Водночас, ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» активно інтегрує міжнародні освітні програми, які слугують прямими інструментами культурної політики. Йдеться про Програму International Baccalaureate (IB), де заклад є кандидатом для впровадження IB Diploma Programme (DP) на рівні старшої школи, що транслює ціннісні установки (глобальна громадянськість, міжкультурна толерантність) західної освітньої парадигми. Додатково у початковій та базовій школі впроваджено елементи програм Cambridge International Education, що забезпечує високі міжнародні стандарти викладання.

В ньому впроваджується практика академічної свободи, інклюзії, мультикультурності та участі в міжнародних освітніх програмах. Це сприяє формуванню правової культури серед учнів та педагогів, а також підвищує рівень правової обізнаності.

Якісною відмінністю Міжнародного ліцею «Михаїл», яка підтверджує його статус культурного хаба, є транснаціональний кадровий склад. За наявною оцінкою, близько 25% педагогічного складу становлять іноземні викладачі, які є носіями мови та культури своїх країн, переважно США, Канади, Великої Британії та країн ЄС. Цей фактор не лише забезпечує високу якість мовної підготовки, але й сприяє формуванню міжкультурної компетентності та безпосередній практиці іноземних мов у повсякденному спілкуванні. Крім того, українські вчителі, які працюють за міжнародними програмами, регулярно проходять міжнародні тренінги та підвищення кваліфікації, що гарантує горизонтальний трансфер інноваційних методик безпосередньо в клас [28].

Міжнародний ліцей «Михаїл» фінансується переважно за рахунок плати за навчання, що робить його ринково орієнтованим суб'єктом. Ця фінансова модель забезпечує закладу адміністративну та фінансову автономію, дозволяючи швидко адаптуватися до освітніх інновацій та підтримувати високий рівень матеріально-технічного забезпечення. Однак, висока вартість навчання створює проблему обмеженого доступу до глобальних освітніх траєкторій для більшості населення, що потенційно посилює соціальну нерівність та освітню сегрегацію. У відповідь на цей виклик, Міжнародний ліцей «Михаїл» реалізує програму корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), надаючи гранти або стипендії обдарованим дітям із соціально вразливих груп, за оцінками, до 5% учнівського контингенту отримують часткові або повні стипендії.

ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» продемонстрував високу адаптивність та стійкість в умовах воєнного конфлікту. Завдяки фінансовій гнучкості заклад швидко перейшов на якісний онлайн-формат навчання. Частина освітнього процесу була релокована за кордон у форматі співпраці з партнерськими школами у європейських країнах. Ця стратегія дозволила зберегти контингент українських дітей та їхній зв'язок із національною програмою, забезпечуючи культурну стійкість та сповільнюючи освітню міграцію серед цільової групи. Таким чином, Міжнародний ліцей «Михаїл» функціонує не лише як освітня установа, але й як елемент публічної дипломатії, що демонструє здатність українського приватного сектора до міжнародної інтеграції та адаптації в кризових умовах.

Діяльність ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» виходить за рамки традиційного шкільного навчання завдяки співпраці з міжнародними професійними асоціаціями та активній участі в глобальних освітніх змаганнях. Заклад співпрацює з Інститутом управління проєктами (Project Management Institute, PMI), інтегруючи міжнародні стандарти проєктного менеджменту у навчальні плани. Це сприяє формуванню в учнів практичних навичок планування, виконання та оцінювання проєктів, що є ключовою професійною компетентністю в міжнародному бізнес-середовищі. Крім того, Міжнародний ліцей «Михаїл» систематично бере участь у міжнародних академічних конкурсах та олімпіадах, зокрема, з математики. Ця участь є прямим інструментом академічної конкуренції, що забезпечує постійне порівняння рівня підготовки учнів із світовими стандартами та посилює культуру високих академічних досягнень [29].

Інфраструктура ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» є прямим відображенням його культурних та освітніх пріоритетів, які суттєво відрізняються від типових комунальних закладів. Інвестиції спрямовані на створення комфортного, технологічно насиченого та інклюзивного простору, що підтримує міжнародні методики. Це включає обладнання спеціалізованих STEAM-лабораторій та коворкінг-зон, які підтримують проєктний та командний метод навчання (ключовий елемент програм IB). Фізичний дизайн закладу, з акцентом на відкриті та гнучкі навчальні простори, заохочує неформальну взаємодію та співпрацю, що формує культурне середовище, орієнтоване на інновації та горизонтальні зв’язки.

Внутрішня система контролю якості в Міжнародний ліцей «Михаїл» є ще одним яскравим прикладом інтеграції міжнародних стандартів. Окрім традиційного державного контролю, заклад запроваджує власні механізми аудиту якості, що базуються на вимогах програм IB та Cambridge. Це включає постійне внутрішнє та зовнішнє оцінювання вчителів (за міжнародними критеріями), а також застосування формувального оцінювання, яке є ключовим у західній освітній культурі. Така система забезпечує прозорість, об’єктивність та постійне вдосконалення педагогічних практик, що прямо пов’язано з підвищенням академічної доброчесності – однієї з центральних цінностей, що транслюються міжнародною культурною політикою.

Соціально-культурний профіль учнівського контингенту Міжнародний ліцей «Михаїл» є важливим об’єктом аналізу, оскільки відображає соціальну стратифікацію впливу міжнародної політики. Більшість учнів представляють сім’ї з високим соціально-економічним статусом та підвищеним рівнем культурного капіталу, які активно орієнтовані на глобальні освітні траєкторії (вступ до іноземних університетів). Це створює всередині закла-

ду монокультурне середовище, орієнтоване на західні цінності, та посилює мережеві зв'язки між елітними соціальними групами. Цей аспект є критично важливим для розуміння того, що міжнародна культурна політика в приватних закладах часто сприяє не загальній демократизації, а освітній елітизації та формуванню глобально орієнтованої еліти.

З метою узагальнення ключових характеристик та демонстрації інтеграційного потенціалу ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» див.табл. 6.

Таблиця 6

Порівняльна характеристика ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» як суб'єкта міжнародної культурної політики

Сфера аналізу	Характеристика ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» (Кейс-стаді)	Основна функція / Цінність
Освітня модель	МОН + елементи з міжнародних програм (IB/Cambridge).	Трансфер стандартів, глобальна конкурентоспроможність.
Кадровий склад	Близько 25% – іноземні викладачі; міжнародна сертифікація.	Формування міжкультурної компетентності, інноваційні методики.
Фінансування	Плата за навчання; висока фінансова автономія; КСВ.	Гнучкість, швидка адаптація, ризик соціальної сегрегації.
Зміст навчання	Інтеграція національної програми з IB/PMI (проєктний менеджмент).	Розвиток практичних навичок, академічна доброчесність.
Інфраструк-тура	STEAM-лабораторії, коворкінг-зони, гнучкі простори.	Підтримка горизонтальної співпраці та інновацій.
Контроль якості	Власні системи аудиту (за стандартами Cambridge/IB), формувальне оцінювання.	Прозорість, об'єктивність, постійне вдосконалення.
Соціальний профіль	Учні з високим культурним та соціально-економічним статусом.	Формування глобально орієнтованої еліти.

У табл. 6 наочно продемонстровано, що діяльність ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» виходить далеко за рамки виконання базових державних стандартів. Його інституційна модель, фінансова автономія та кадрова політика створюють унікальне освітнє та культурне середовище, що функціонує як місток для прямого трансферу західних академічних та професійних цінностей в Україну. Ця специфіка дозволяє закладу швидко адаптуватися до кризових умов і забезпечувати високу якість освіти, але водночас піднімає питання соціальної справедливості та обмеженості впливу міжнародної культурної політики на все суспільство .

Висновок. Міжнародна культурна політика в освітньому контексті є стратегічною, багатофункціональною та інтегрованою системою, що ґрунтується на принципах «м'якої сили» (Soft Power) та виступає невід'ємною частиною зовнішньополітичного інструментарію держави. Історичний аналіз показує динамічну еволюцію міжнародної культурної політики України у сфері середньої освіти. Теоретико-методологічна складова такої політики є комплексною і ґрунтується на синтезі дев'яти ключових підходів, що охоплюють усі рівні аналізу. ПЗО Міжнародний ліцей «Михаїл» є моделлю інституційного успіху в інтеграції України до глобального освітнього простору, реалізуючі агресивну культурну політику через подвійні стандарти та транснаціональний кадровий менеджмент. Проте, як показує аналіз соціального профілю контингенту, цей успіх супроводжується елітизацією доступу до глобалізованої освіти. Таким чином, Міжнародний ліцей «Михаїл» виступає як мікромодель культурної політики, що створює висококонкурентний людський капітал, але водночас посилює внутрішню освітню нерівність в країні.

Список використаних джерел

1. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *URL:* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 11.11.2025).

2. Мицик С. В. Реалізація культурної політики України в умовах воєнного стану. 2024. *URL:* https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/handle/123456789/3886 (дата звернення: 11.11.2025).

3. Дрожжина С. В. Культурна політика як проблема сучасного соціокультурного процесу. Донецьк, 2004. *URL:* http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2004/04dsvssp.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 11.11.2025).

4. Костиря І. О. Культурна політика України в умовах євроінтеграції. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 131. С. 384–387. *URL:* http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE

_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2018_131_102.pdf (дата звернення: 11.11.2025).

5. Томаченко О. В. Політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991–2009 рр.). 2015. *URL:* http://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/06/Tomachenko-O.V.-Avtoreferat.pdf (дата звернення: 11.11.2025).

6. Ігнатенко Н., Москалюк М., Костюк Л. Історико-ретроспективний аналіз державної освітньої політики в Україні (1991–2020 рр.). *Український історичний журнал*. 2022. *URL:* http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/184664 (дата звернення: 11.11.2025).

7. Гололобов С. М., Антонова Л. В. Пріоритети публічного управління розвитком системи освіти у контексті трансформації державної політики у сфері культури. 2022. *URL:* http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2022/3/5.pdf (дата звернення: 11.11.2025).

8. Б. ЄО. Теоретичне дослідження основних положень концепту «Soft power» Дж. НАЯ. *Hileya: Scientific Bulletin/Gileya*. 2023. *URL:* https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&profile=ehost&scope=site&authtype=crawler&jrnl=20761554&AN=162478462&h=%2FxMnaYuUT3vzv8ts%2FPq3CBwmVEt5zXsfZo3fg8dXzAu6pmMCnDEkGqvJmaHbY8bfBF%2BKmX2v4IGHwIfo%2FdOnpw%3D%3D&crl=c (дата звернення: 11.11.2025).

9. Пак А. Когнітивний, емоційний та поведінковий виміри міжкультурної чутливості майбутніх викладачів корейської мови. *Advanced*. 2025. Вип. 15. *URL:* https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/att_13.pdf#page=15 (дата звернення: 11.11.2025).

10. Дебич М. А. Теоретичні засади інтернаціоналізації вищої освіти. 2022. *URL:* https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/Debych_M_2-12-2019_monogr_disert.pdf (дата звернення: 11.11.2025).

11. Єлісєєва Л. В., Супрун Н. А. Ґенеза та розвиток теорії соціального капіталу. 2021. *URL:* http://srd.pgasa.dp.ua:8080/handle/123456789/7844 (дата звернення: 11.11.2025).

12. Середюк Т. Б. Сучасні модифікації теорії дифузії інновацій та шляхи їх реалізації на ринках високих технологій. *Економіка та держава*. 2018. № 12. С. 105–111. *URL:* http://www.economy.in.ua/?op=1&z=4221&i=19 (дата звернення: 11.11.2025).

13. Бучковський С. А., Запорожченко Р. О., Бойко Д. М. Трансформації організаційних процесів на підприємствах в умовах війни: евристичні можливості застосування концепцій П. Дімаджіо та В. Пауелла. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. С. 208. *URL:* https://www.researchgate.net/profile/Ruslan-Zaporozhchenko/publication/396881059_Transformations_of_organizational_processes_at_enterprises_in_wartime_heuristic_possibilities_for_applying_the_concepts_of_P_DiMaggio_and_W_Powell/links/68fe9c86e7f5f867e6e289e3/Transformations-of-

organizational-processes-at-enterprises-in-wartime-heuristic-possibilities-for-applying_the_concepts_of_P_DiMaggio_and_W_Powell.pdf (дата звернення: 11.11.2025).

14. Ганаба С. О. Трансформативна природа навчання: ідеї Джека Мізіроу. *Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти* : матеріали Всеукр. міжгалузевої наук.-практ. онлайн-конф. (Київ, 29 верес. – 1 жовт. 2022 р.). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. С. 249. *URL:* https://iod.gov.ua/content/events/37/vseukrayinska-mizhgaluzeva--naukovo-praktichna-onlayn-konferenciya-problemi-civilizaciynoyi-subyektnosti-ukrayini--misiya-nauki-i-osviti_publications.pdf#page=249 (дата звернення: 11.11.2025).

15. Дем'янчук О. Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід. 2001. *URL:* https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/123456789/12791/1/Demianchuk_Teoria_i_praktika_gromadianskoi.pdf (дата звернення: 11.11.2025).

16. PISA 2022. Результати дослідження. Том I. Навчання та добробут учнів: міжнародний звіт. Український центр оцінювання якості освіти, 2024. *URL:* https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2024/08/Mizhnarodnyj-zvit-PISA-2022-T1.pdf (дата звернення: 12.11.2025).

17. МОН і Світовий банк обговорили розширення партнерства у сфері освіти і науки. Міністерство освіти і науки України, 2024. *URL:* https://mon.gov.ua/news/mon-i-svitovyi-bank-obhovoryly-rozshyrennia-partnerstva-u-sferi-osvity-i-nauky (дата звернення: 12.11.2025).

18. Бас Т. Професійна мобільність педагога як педагогічна категорія. *Управління в освіті* : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 27 квіт. 2023 р.) / за заг. ред. М. Ф. Криштановича. Львів, 2023. С. 8. *URL:* http://wiki.lpnu.ua/wiki/images/archive/8/8c/20230609201733%21%D0%97%D1%96%D0%B1%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2_-%D0%A5%D0%86%D0%A3%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%B2_%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%96-2023.pdf#page=8 (дата звернення: 12.11.2025).

19. Мушенок С. І. Проблеми надання гуманітарної допомоги в Україні: практичні аспекти. *Київський часопис права*. 2024. Вип. 3. С. 158–162. *URL:* https://ir.kneu.edu.ua/bitstreams/56b9e075-b4a8-47c0-a494-1d17e3f7dd8f/download (дата звернення: 12.11.2025).

20. Громовенко К. В. Питання вищої освіти в двосторонніх міжурядових угодах України. *Вчені записки*. 2020. Вип. 2. С. 161. *URL:* http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_3/2-3_2020.pdf#page=169 (дата звернення: 12.11.2025).

21. Мушенок С. І. Проблеми надання гуманітарної допомоги в Україні: практичні аспекти. *Київський часопис права*. 2024. Вип. 3. С. 158–162. *URL:*

https://ir.kneu.edu.ua/bitstreams/56b9e075-b4a8-47c0-a494-1d17e3f7dd8f/download (дата звернення: 12.11.2025).

22. Холявко Н. Активізація міжнародного науково-освітнього співробітництва в Україні. *Інноваційне підприємництво: стан та перспективи розвитку*. 2016. С. 29–30. *URL:* https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/11d0623b-c3ce-40a8-abf4-a30a0715ba8b/content (дата звернення: 12.11.2025).

23. Сеїтосманов А., Фасоля О., Мархлєвскі В. Автономія як шлях до ефективного менеджменту школи. 2020. *URL:* http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/handle/123456789/3622 (дата звернення: 12.11.2025).

24. Славкова А. Фінансування освіти в Україні: реалії в умовах війни та перспективи повоєнного відновлення. *Економіка та суспільство*. 2025. Вип. 79. *URL:* https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/6655 (дата звернення: 12.11.2025).

25. Галіцан О. А., Бартєнєва І. О., Артемьєва І. С., Ноздрова О. П. Модернізація освітнього процесу в сучасних закладах. 2024. *URL:* http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/19019/1/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A%20%D0%9D%D0%95%D0%A0%D0%A3%D0%91%202024%202%20%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B9%2018.03.24.pdf (дата звернення: 12.11.2025).

26 Райчинець Є. М., Музиченко С. В. Особливості організації навчального процесу у приватній школі. *Step into science*. 2023. С. 117. *URL:* http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/9828/1/%D0%9A%D1%80%D0%BE%D0%BA%20%D1%83%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D1%83_%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%82%D0%B5%D0%B7_2023_.pdf#page=119 (дата звернення: 12.11.2025).

27. Полякова А. Глобальні стандарти сталого розвитку та їх імплементація до системи освіти в Україні. 2023. С. 112. *URL:* https://www.researchgate.net/profile/Inna-Koreneva/publication/375414719_Prirodnica_osvita_i_nauka_dla_stalogo_rozvitku_Ukraini_problemi_i_perspektivi_Zbirnik_naukovih_materialiv_IV_Vseukrainskoi_naukovo-prakticnoi_internet-konferencii_19-20_zovtna_2023_roku_m_Gluhiv_Za_za/links/65491d243fa26f66f4dd57f6/Prirodnica-osvita-i-nauka-dla_stalogo_rozvitku_Ukraini_problemi_i_perspektivi_Zbirnik_naukovih_materialiv_IV_Vseukrainskoi_naukovo-prakticnoi_internet-konferencii_19-20_zovtna_2023_roku_m_Gluhiv_Za.pdf#page=112 (дата звернення: 13.11.2025).

28. Корж-Усенко Л., Чжун П. Розвиток приватної вищої школи на початку XXI століття: виклики і здобутки. С. 44. *URL:*

https://repository.sspu.edu.ua/bitstreams/3bc10e1e-a6ee-466e-8f33-81ff96b2981b/download#page=44 (дата звернення: 13.11.2025).

29. Скребець Є. С. Сучасні принципи та прийоми архітектурного формування освітніх центрів. *URL:* http://eprints.kname.edu.ua/72703/1/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%84.%D0%A1..pdf (дата звернення: 13.11.2025).

Trufanova N.

INTERNATIONAL CULTURAL POLICY OF UKRAINE IN THE FIELD OF GENERAL SECONDARY EDUCATION (CASE STUDY OF THE PRIVATE INSTITUTION "INTERNATIONAL LYCEUM ‘MYKHAIL’", CHAIKY VILLAGE)

Within the framework of the theoretical and methodological basis of Ukraine’s international cultural policy, its essence and historical development are examined in the context of educational diplomacy. The role, implementation mechanisms, and socio-cultural consequences of its impact on the activities of private educational institutions are analyzed, along with the features of its implementation at the current stage. Methodological and methodical approaches to the study of cultural exchange within international cooperation are reviewed, including cultural infiltration, legal culture, and case studies. The article highlights the features of the institutional model, implementation mechanisms, and socio-cultural consequences of cultural diplomacy’s influence on the activities of private educational institutions (using the example of the Private Institution "International Lyceum ‘Mykhail’", Chaiky village). The institutional model of a private educational institution is comprehensively substantiated and empirically analyzed as an active subject of international cultural policy and a "transnational cultural hub" in the context of Ukraine. Within the study, the concept of "cultural infiltration" in education is refined, and its main risks (social elitization, weakening of identity) are identified. The research deepens the understanding of the mechanisms for integrating European legal values, specifically the principles of the European Convention on Human Rights, into the non-state educational sector, confirming their direct impact on the formation of legal culture within the educational environment.

Keywords: *international cultural policy, educational diplomacy, private education, Private Institution "International Lyceum ‘Mykhail’", Chaiky village, general secondary education, cultural exchange, international cooperation, cultural infiltration, legal culture, case study.*

УДК 94:378(477.51)(092)“1872/1908”

Лейберов О.
старший викладач
кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
lejberov@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3846-747X

«ОБДАРОВАНИЙ ТРУДІВНИК НА ШИРОКІЙ НИВІ ВСЕБІЧНОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВ’ЯНСЬКОГО СВІТУ» – ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА НІЖИНСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА К.Ф. РАДЧЕНКА (1872–1908 РР.).

У статті висвітлюється період життя та науково-педагогічної діяльності відомого слов’янознавця, філолога, поліглота та перекладача Костянтина Федоровича Радченка, пов’язаний з містом Ніжином. Автори на основі залучення широкого архівного матеріалу реконструювали біографію відомого вченого та доповнили її. Період з 1901 р. по 1908 р., коли славіст працював на професорських посадах у місцевому історико-філологічному інституту князя Безбородько не досліджувався вченими та мало описаний у науковій літературі. Автори дійшли висновку, що «ніжинський період» був вельми продуктивним. У цей час К. Радченко написав ряд солідних робіт, які доповнили його попередні наукові розвідки. Став керівником та науковим наставником кількох студентів-випускників, які у майбутньому стануть відомими вченими та педагогами. Простежені наукові контакти Костянтина Федоровича як з вітчизняними науковцями так і з закордонними дослідниками у галузі слов’янознавства. Автори спробували показати К.Ф. Радченка не тільки як науковця-дослідника, а як звичайну людину, життя якої сповнене дрібними життєвими та побутовими проблемами. Страждаючи від важкої, невиліковної хвороби вчений продовжував займатися науковою та викладацькою роботою до останнього дня свого життя. Багата особиста бібліотека вченого була придбана інститутом і зараз складає значну частину колекції фундаментальної бібліотеки вузу. Життя, викладацька діяльність, наукова спадщина професора К. Ф. Радченка залишаються славетною сторінкою історії Ніжинської вищої школи та потребують свого подальшого вивчення та аналізу.

Ключові слова: *К. Ф. Радченко, Ніжин, Історико-філологічний інститут князя Безбородька, слав'янознавство, науково-педагогічна діяльність.*

Постановка проблеми Останнім часом у вітчизняній історичній науці пожвавився інтерес до біографічних досліджень. Все частіше увагу науковців привертають особистості, що в силу різних причин залишаються маловідомими або «забутими". Так розбираючи та вивчаючи документи, що зберігаються у музейному комплексі Ніжинської вищої школи (директор – Г.С. Парубець), ми натрапили на зошит під назвою «У Ніжинському ліцеї…". Це спомини одного із вихованців Історико-філологічного інституту князя Безбородька (далі – ІФІН), відомого історика та педагога О.М. Образцова, що навчався у ІФІН на початку XX ст. Згадуючи роки свого студентського навчання, він залишив цікаву згадку про одного з професорів інституту Костянтина Федоровича Радченка. Образцов пише, що «… К. Радченко, якого високо цінував патріарх слов'янознавства, академік Ягич". Остання фраза нас сильно зацікавила, адже відомий хорватський академік, філолог-славіст І.В. Ягич, вдає високу позитивну оцінку звичайному професору, що працює в інституті невеличкого повітового містечка Чернігівської губернії.

Ніжинська вища школа у минулому році святкувала 220-у річницю свого існування та діяльності. Група місцевих науковців-ентузіастів, на чолі з вже покійним професором Г.В. Самойленком, започаткувала проект «Ніжинська вища школа 1805-2025» метою якого є «повернення» забутих імен викладачів та випускників цього навчального закладу до нащадків. Саме в межах цього проекту нами підготовлена дана стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У свій час К.Ф. Радченко був доволі знаним науковцем зі світовим ім'ям. Але поступово його ім'я загубилось у історії і тільки спеціалісти-філологи та мовознавці зверталися до його праць. Останніми роками відбувається «повернення» ім'я видатного вченого до наукового загалу. З під пера вітчизняної дослідниці В.В. Піскіжової вийшла стаття, у якій вона детально аналізує творчу спадщину науковця і розглядає деякі моменти його біографії [16]. Таким чином історіографія питання дуже обмежена. Разом з тим у фондах Державного архіву Чернігівської області ми розшукали кілька справ, що містять документи пов'язані із життям та роботою науковця в Ніжині [1-12]. У кількох справах зібрані документи особистого, ділового та робочого характеру, де які з них ще не були введені дослідниками до наукового обігу.

Саме тому метою нашого дослідження є розкриття основних етапів життя (особливо того, якій пов'язаний з роботою у м. Ніжині), наукової та педагогічної діяльності К.Ф. Радченка, аналіз праць та методологічних позицій вченого, визначення його місця у вітчизняному та світовому слов'яно-знавстві.

Виклад основного матеріалу Народився майбутній славіст 20 травня 1872 р. у Києві у родині колезького асесора, дрібного чиновника Міністерства НО Федора Івановича Радченка та його дружини Ольги Зіновіївни. У багатодітній родині Радченків, крім старшого сина Костянтина, були молодші син та дочка Тетяна. Про ранні роки дитинства Костянтина Федоровича мало що відомо. Початкову освіту він мабуть здобув вдома, подальші події свого життя він виклав у власноруч написаному curriculum vitae (лат. – життєпис), якій подав до канцелярії ІФІН у 1901 році. У ньому він пише: «У 1890 р. завершив Київську І гімназію із золотою медаллю та в тому ж році поступив в університет Св. Володимира на історико-філологічний факультет (був учнем професора Т. Флоринського), який і закінчив по слов'яно-російському відділенню у 1894 р. При цьому був нагороджений золотою медаллю за твір на тему: «Досіфей Обрадович і його літературна діяльність» та отримав диплом 1-го ступеню.

З 29 жовтня 1894 р. був стипендіатом при університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі слов'янської філології. У травні 1896 р. витримав магістерській екзамен, а у вересні того ж року був відправлений факультетом у відрядження до Москви та С-Петербургу для занять з рукописами у тамтешніх бібліотеках та інших сховищах рукописів. Результатом поїздки є мій звіт «Звіт про заняття рукописами, що зберігаються у бібліотеках та інших сховищах Москви та С-Петербургу".

З 25 листопада 1896 р. по 20 серпня 1898 р. був штатним викладачем російської мови та словесності у приватній жіночій гімназії А.О. Бейтель (платні отримував 660 крб. на рік). У вересні 1898 р. на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира захистив магістерську дисертацію на тему: «Релігійний та літературний рух у Болгарії в епоху перед турецьким завоюванням» за що отримав ступінь магістра слов'янської філології та Радою університету був затверджений у цьому ступені (27 жовтня 1900 р.) У тому ж році був відправлений за кордон з науковою метою на два роки. У цьому відрядженні я відвідав слов'янські землі, слухав лекції відомих професорів-славістів (можливо тоді і відбулось знайомство з І. Ягичем – авт.), ознайомився із постановкою у них практичних

занять, займався дослідженням рукописів в бібліотеках та монастирях, цікавився сучасним станом науки та літератури у західних та південних слов'ян, звернув увагу на де які цікаві говірки і т. д. Відрядження було продовжено ще на пів року, але із за хвороби (почали проявлятися перші ознаки бугорчатки легень (туберкульоз) – авт.), був змушений на де якій час його перервати. У останнє відрядження, що припало на літні місяці 1900 р., я відвідав Краків, Моравію та Будишин (суч. місто Баутцен у Саксонії, неофіційна столиця лужицьких сербів – авт.). У тому ж 1900 р. став приват-доцентом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира по кафедрі слов'янської філології» [1, арк. 3-3 зв.]. Наказом попечителя Київського навчального округу з березня місяця був допущений до читання студентам лекцій з курсу слов'янської філології у рідній Alma mater. але пропрацював в університеті Костянтин Федорович не довго. Перед цим він втратив батька, і залишився єдиним годувальником сім'ї. Призначеної його матері Міністерством народної освіти пенсії не вистачало (всього 300 крб. на рік). У «Формулярному списку про службу приват-доцента К.Ф. Радченка» (1901 р.) записано, що він «жалування не отримує « [1, арк 12 зв.]. Матеріальні злидні родини змусили його шукати нове місце роботи. У своєму «Щоденнику» професор російської історії Історико-філологічного інституту князя Безбородька М. М. Бережков повідомляв: «Професор інституту Володимир Васильович Качановський не одужав. Він, бідолаха, помер уночі на 11-е квітня [1901 р.]. Ми з лікарем І.М. Самойловичем відвідали його не задовго до смерті… Кінець його праці в Ніжині… Сумно: була людина – і не має на світі! Професор Г.В. Малєванський у прощальному слові справедливо відмітив, що ми по суті його мало знали, і не встигли з ним попрощатися як слід. На його посаду вже шукають кандидата. Хто буде йому заміною?» [17, с. 252]. 15 травня 1901 р. К.Ф. Радченко надіслав у Конференцію Інституту заяву про своє бажання «виступити кандидатом на кафедру церковно-слов'янської та російської мови та слов'янських говірок". До прохання він додав curriculum vitae та список своїх наукових праць [1, арк. 1].

Вибір К. Радченком провінційного Ніжина був пов'язаний не лише з «відкриттям вакантної посади» у місцевому Інституті. Як писав у свої споминах історик та педагог, випускник ІФІН 1913 р. Олександр Миколайович Образцов: «… Ніжин завжди був одним з центрів славістики. З Ніжином була пов'язана діяльність таких слов'янистів як Лавровський, Качановський (200 друкованих робіт), А.С. Будилович, М. Н. Сперанський,

Р. Брандт …із Ніжина також вийшли академіки Є.Ф. Карський, М.С. Державін, професори Кадлубовський, Потапов та ін.» [13, с. 346-347]. Тому у Ніжині, перед вченим, відкривалися широкі перспективи продовження наукової роботи. Додатковим стимулом його бажання переїхати до Ніжина, могла служила багата фундаментальна бібліотека навчального закладу, користуватися фондами якої дозволяла нова посада.

На підтримку кандидатури К. Радченка, на ім'я директора Інституту Ф.Ф. Гельбке надійшов лист від декана історико-філологічного факультету Київського університету Т.Д. Флоринського, у якому він писав: «Вихованець нашого Університету, магістр К.Ф. Радченко заявив про своє бажання прийняти участь у конкурсі на вільну кафедру у вашому інституті. Гарно знаючи п. Радченка з першого року його перебування на нашому факультеті, я вважаю своїм обов'язком рекомендувати його Вам та Конференції, як гідного кандидата на означену кафедру. Цей юнака – дужеобдарований, працьовитий, з великими знаннями у предметі своєї спеціальності та чудовою науковою підготовкою. Всі його праці надані Конференції, мають вагому наукову цінність та свідчать як про широту його освіти, так і про точність методів дослідження. Два з половиною роки закордонного відрядження з науковою метою дали йому можливість ґрунтовно вивчити на місці слов'янські мови» [1, арк. 2-2 зв.]. Безумовно, такий відгук член-кореспондента імператорської Академії Наук не міг не вплинути на членів Конференції інституту. У «Щоденнику» М. Бережкова під 24 травня 1901 р. записано: «Балотувались: Половинкин Іринарх Миколайович, Погодін Олександр Львович, Грунський Микола Кузьмович та Радченко Костянтин Федорович. Обрали останнього… З наступного навчального року буде читати в Інститут чому я дуже зрадів. Він – свіжа сила, та мабуть – принесе справі користь» [17, с. 253]. Слід відзначити, що К.Ф. Радченко «переміг» не аби яких опонентів. Всі вони були відомими філологами-славістами. У майбутньому І. Половинкин буде очолювати ряд гімназій, О.Л. Погодін стане доктором слов'янської філології, професором Варшавського та Белградського університетів, М. Грунський – професором ряду університетів, у 1919-1920 рр. – ректором Київського університету, пізніше – заслужений діяч науки УРСР. Одночасно з К. Радченком, на кафедру грецької словесності ІФІН (яка теж була вакантною) обрали приват-доцента Новоросійського університеті М.І. Мандеса з яким Костянтин Федорович потім дружив все життя. Тільки 14 вересня 1901 р. було підписано міністерський

наказ про затвердження К. Радченка на посаді екстраординарного професора ІФІН [1, арк. 24].

З переходом на роботу до ІФІН новий екстраординарний професор отримав ряд суттєвих привілеїв та «стандартних» пільг, які надавались новоприйнятим професорам. Він одразу поправив матеріальне становище родини. Жалування екстраординарного професора становило 1600 крб., окрім них він отримував ще 200 крб. «столових» та службову квартиру при інституті, яка у холодний період забезпечувалась казенними дровами (Одразу К.Ф. Радченко перевіз до Ніжина мати та сестру з маленьким сином). Разом з професорською посадою він отримав власну кафедру (його колегами по кафедрі російської словесності були професори М.Н. Сперанський та В.І. Резанов). Правління Інституту одразу порушило клопотання про присвоєння Радченку відповідного класного чину. Працюючи в університеті він ніякого чину не мав, а його посада відповідала статському чину VIII класу (колезького асессора). Його посада екстраординарного професора відповідала чину VI класу, тому у цьому ж році Радченко отримав чин колезького радника [1, арк. 18 зв]. Крім того дирекція ІФІН повідомила Київську міську воєнну комісію про те, що Радченко працює у ІФІН і Костянтин Федорович отримав чергову відстрочку від призиву (його намагалися призвати у 1893 р. Тоді він витягнув жереб, згідно з яким повинен був поступити на службу у «постійні війська", але отримав відстрочку до закінчення навчання. Потім військове відомство постійно надсилало повістки К.Ф. Радченко – у 1899 р., у 1900 р. та 1901 р.) [1, арк. 11, 13-15]. Владнавши всі побутові та службові дрібниці К.Ф. Радченко приступив до викладання у студентів інституту. Ось як про це згадує М. Бережков, у своєму «Щоденнику» він записав: «9 жовтня [1901 р.]. Вступна лекція М.І. Мандеса (Цікава, живо викладена). 12 жовтня. Вступна лекція К.Ф. Радченка (не живо викладена…але ґрунтовна). 18 жовтня. Вступна лекція А.А. Мартова (тоді ж обраний на посаду викладача грецької словесності) – зовсім не погана для лектора» [17, с. 256].

У перший рік роботи в Інституті Костянтин Федорович читав курс церковно-слов'янської мови для студентів І курсу (2 год на тиждень). На III та IVкурсах (на словесному відділенні) читав курс по російській словесності та семінар по слов'янській філології (1 год. на тиждень). Окрім цього він вів курс «слов'янських говірок з практичними вправами по ним» (3 год. на тиждень). Його «навчальне навантаження» за пів року складало 400 год. [2, арк. 28-28 зв.].

У 1901-1902 н. р. К. Радченко «читав курс порівняльної граматики церковно-слов'янської мови при цьому читання лекцій супроводжував практичними заняттями на яких перекладав та розбирав уривки з давніх пам'яток церковно-слов'янської мови. На III та IV курсах разом прочитав у першому півріччі курс грамматики сербо-хорватської мови, а у другому півріччі – курс граматики болгарської мови (2 год. на тиждень). Проводив практичні заняття відповідно. Крім того проводив спеціальний курс з історії слов'янських літератур та семінарій на IV курсі словесного відділення по слов'янським говіркам» [4, арк. 16].

Крім навчально-педагогічної діяльності К.Ф. Радченко, як член Конференції ІФІН, включився у адміністративну роботу навчального закладу. Протоколи засідань Конференції свідчать, що він був активним учасником обговорень всіх важливих питань, що розглядалися на засіданнях цього вищого управлінського органу [4]. Він приймав активну участь у роботі бібліотечної комісії інституту. Саме він запропонував додати до списку журналів рекомендованих «для розвилки по домівкам» ряд видань по слов'янознавству. Він запропонував розділити всі видання, що замовлялись інститутом на три групи – «безумовно необхідних», «вельми бажані» та «бажаних, але серед яких можна обирати» та долучив до цього списку 7 нових позицій, серед яких були закордонні видання [3, арк. 10]. К.Ф. Радченка активно полемізував стосовно нового міністерського проекту «Положень про гімназії» (дискусія виникла при обговоренні загальноімперської освітньої реформи 1901-1903 рр., що передбачала створення загальної середньої школи). У цей рік К. Радченко написав та підготував до друку дві статті – «Маловідомий твір Євфимія Зигабена трактующий про богомилів» (Є. Зигабен – візантійський богослов та екзегет XII ст. – авт.) та «Нововідкрита Буквиця Досіфея Обрадовича» [3, арк. 12-12 зв.]. Обидві статті були схвально прийняті Конференцією і одноголосно рекомендовані до друку у XX томі «Відомостей Інституту» [14, 15].

Окрім викладацької та наукової роботи, яка забирала багато часу, Костянтин Федорович знаходив можливість відпочивати. М.М. Бережков пише що «новий професор» організовував вечірки для членів професорської колегії та і сам охоче їх відвідував. «Дома у К.Ф. Радченко. Пили вино «Люнель» Арабажина та цілий вечір «лупились» у карти. Пити вино я скоро взагалі кину. Користі приносить мало, скоріше – більше шкодить. Випив більше пляшки. Вина сильно підробляють… Спілкувався з його сестрицею

Тетяною Федорівною. Дуже мила жінка (Бабця їх з материнської сторони – полька)» [17, с. 326].

У наступному навчальному році (1902/1903) К. Радченко «при 2-х год. на тиждень читав курс фонетики та морфології давньо церковно-слов'янської мови. На III та IV курсах разом читав короткий курс граматики чеської та польської мов та курс історії давньоболгарської літератури IX–XIV століть. На словесному відділенні керував семінарськими заняттями з слов'янських говірок» [5, арк. 4]. У цьому році їм були видані наукові статті – «До історії філософсько – релігійного руху у Візантії та Болгарії XIV ст.» (у «Галицько-руський матиці» м. Львів), «Дві рецензії на твори Калужняцького» (Еміль Калужняцький (1845-1914), відомий польсько-російський славіст, член С-Пб. АН – авт.), «Лист до Ю.А. Яворського» (Юліан Андрійовмч. Яворський (1873-1937), галицький літературознавець, фольклорист, історик та поет. У студентські роки – учень І.В. Ягича, дослідник давньоруських літературних пам'яток – авт.) і ще одна стаття була видана у закордонному виданні на німецькій мові [5, арк. 24]. У журналі «Відомості відділу російської мови та словесності» були надруковані «Нотатки про де які рукописи Філіпольської міської бібліотеки". Потім К. Радченко вступив у заочну полеміку з відомим дослідником-візантиністом С. Цвєтковим, надрукувавши статтю «Пісні святого Романа". Вона була присвячена критичному розбору книги Цвєткова «Пісні Святого Романа на страсну седмицю» (Роман Солодкоспівець – візантійський гімнограф та композитор VI ст. автор пісень (кондаков) – авт.).

У наступному році К.Ф. Радченко додав до курсів, що читав у попередньому році новий – «Нариси історії російської мови» якій він прочитав студентам другого курсу [6, арк. 5]. У 1904 р. вийшов друком ряд його статей – «Про пергаментну збірку Віденської придворної бібліотеки», на пошану Т.Д. Флоринського – «Етюди по богомильству. До питання про відношення апокрифів до богомильства», «До літератури: питання та відповіді» (на нім. мові), рецензія на книгу російського філолога-славіста О.І. Яцимирського «Григорій Цимблак» (Г. Цимблак (бл. 1364-бл.1420) болгарський письменник та книжник, учень Євфімія Тирновського, митрополит Київський – авт.), «"Епістолія про неділю» по Філіпольському та Белградському спискам» [7, арк. 26].

У січні 1904 р. розпочалась війна Росії з Японією і Київське міська воєнна комісія знову «згадала» про К.Ф. Радченка. Вона двічі (у 1904 та 1905 роках) надсилала листи до Інституту із запитами чи ще працює

екстраординарний професор у ІФІН (у 1904 р. на воєнну службу було мобілізовано молодшого брата Костянтина Федоровича, який приймаючи участь у битві під Ляояном 24 серпні – 3 вересня 1904 р. був контужений та тяжко поранений). [1, арк. 32, арк. 66 зв.].

Із-за війни було скасовано проведення з'їзду слов'янських філологів та істориків (планувався на початок вересня у Санкт-Петербурзі), на який К.Ф. Радченко разом із М. Н. Сперанським були обрані делегатами від інституту.

У 1905 р. професор Радченко продовжив читати ті самі курси які він викладав у попередні роки, але до них додався новий курс – «російської словесності та слов'янознавства". Крім того, у цьому році, йому вперше доручили керувати підготовкою студентів IV курсу які виходили на випускові іспити. Під його керівництвом два студенти писали т. з. «кандидатські твори» та захищали їх. Один – В.В. Данилов (у майбутньому відомий літературознавець та фольклорист) написав роботу на тему «Стилістичні особливості малоросійських поховальних голосінь» (захищена на оцінку «відмінно"), студент М.Н. Сахарук підготував і так само на «відмінно» захистив роботу на тему «Давньоруські оповіді про Адама та Єву та їх відображення у народних легендах» [8, арк. 4 зв.]. Того ж року К.Ф. Радченко надрукував та видав «…рецензії та критичні нотатки у Журналі Міністерства Народної Освіти 1) «З приводу відповіді п. Яцимирського» (квітень 1905, с. 432-437), «Новий болгарський журнал по етнографії» (вересень 1905 р. с. 157-161), та «Етюди по богомильству. До питання по відношенню апокрифів до богомильства» Ізборник Київський на посвяту Т.Д. Флоринському (листопад 1905р. с. 207-214) [8, арк. 82 зв.].

Новий 1906 р. розпочався для Костянтина Федоровича дуже вдало. 1 січня його було нагороджено орденом Св. Анни 3-го ступеню (разом з А.А. Мартовим) [1, арк. 61 зв.], а 24 березня він був призначений на посаду ординарного професора Інституту. Нова посада значно покращила його матеріальний стан, адже грошей він постійно потребував. К.Ф. Радченко почав отримувати 2400 крб. жалування, 300 крб. «столових» та 540 крб. «надбавки». Разом з тим, стан його здоров'я невпинно погіршувався, хвороба прогресувала. Як писав у щоденнику М. Бережков: «… Він страждав від сухот. Наш клімат та обстановка у закладі – не дуже сприятливі – і ось результат!» [17, с. 84]. У цей рік у його «навчальному навантаженні» ніяких змін не відбулось. Костянтин Федорович продовжував викладати курси церковно-слов'янської мови, історії російської мови та курс

слов'янських говірок. На словесному відділенні ІФІН він прочитав оглядовий курс порівняльної граматики сербо-хорватської та болгарської мов та керував семінарськими заняттями по означеним курсам [9, арк. 9]. Стан здоров'я не дозволяв йому активно займатися науковою роботою, тому він підготував лише одну статтю, яка вийшла у наступному 1907 році – «Нотатки про рукописи болгарської метрополії м. Скоп'є з додаванням служби Костянтина Філософа по сербо-болгарському списку XIII ст.» [9, арк. 30 зв.]. У жовтні 1906 р., з огляду на революційні події що розгорнулися у країні, він разом з усіма представниками професорської колегії ІФІН дав підписку про те, що «… не буде приймати участі у діяльності політичних партій, товариствах та союзах".

10 лютого 1907 р. він був нагороджений чином статського радника «за вислугу років» [1, арк. 61 зв.]. У цьому ж році він продовжив викладання трьох свої попередніх курсів. Він надрукував дві невеличкі рецензії до Журналу Міністерства Народної Освіти (вийшли у липні місяці). Після чого був змушений звернутися до директора ІФІН з проханням дозволити йому закордонну відпустку з «науковою метою» [1, арк. 57] Він відвідав Відень, Загреб та Софію. Як писав приват-доцент Київського університету О.М. Лук'яненко: «Після короткої літньої подорожі, що була присвячена виправленню здоров'я і в той же час і вченим розвідкам він з новими силами приступив до роботи…» [1, арк. 71]. Але літній відпочинок суттєво не покращив здоров'я вченого. Його мати писала: «Не дивлячись на його тяжкі фізичні страждання, духовний бік його був сильним. Дай Бог, щоб здорові так сумлінно, так ідеально відносились до своїх занять, як чесно виконував свої обов'язки мій син. Доводилося зі сльозами умовляти його залишитись, не йти на лекції, але умовляння не зупиняли його, він з любов'ю йшов, задихаючись від хвороби та задишки. Як професорам, так і студентам було нескінченно жаль його…» [1, арк. 66 зв.].

Листом від 24 квітня 1908 р. директор ІФІН повідомляв попечителя Київського Учбового Округу про те, що: «Ординарний професор довіреного мені Інституту, статський радник Костянтин Федорович Радченко 22 квітня помер від туберкульозу» [1, арк. 60]. «Не маючи коштів на достойне поховання сина» його мати попросила матеріальної допомоги у дирекції Інституту. «Син мій постійно лікувався від тяжкої хвороби і не міг зробити накопичень. За порадами лікарів він у літку лікувався за кордоном (у цьому році також збирався туди поїхати) на що витрачалися всі кошти, а іноді залишалися ще і борги» [1, арк. 65]. Керівництво Інституту виділило

допомогу в розмірі 500 крб. На ці кошти тіло померлого перевезли до Києва і поховали на Байковому кладовищі. На його смерть некрологами відгукнулись П.О. Заболотський (від ІФІН) у «Слов'янських відомостях» (№ 7 за 1908 р.), його вчитель Т.Д. Флоринській (від Київського університету) у газеті «Киевлянин» (№ 113 за 1908 р.), із Загреба надійшла стаття «Пам'яті К.Ф. Радченка» від згаданого вище О.М. Лук'яненко, якій був його товаришем по шкільним та студентським рокам ("Киевлянин» (№ 124 за 1908 р., с. 3). Він називає покійного «Обдарованим трудівником на широкий ниві всебічного вивчення слов'янського світу» й високо оцінює його творчий та науковий доробок. Після смерті К.Ф. Радченка, перед керівництвом інституту постало складне завдання у пошуку йому заміни. Заміти викладача такого рівня, яким Був Костянтин Федорович, у провінційному містечку, виявилось занадто складним завданням. У навчальному році, що добігав кінця, курс Радченка «дочитував» викладач П.О. Заболотський. Саме його, Конференція інституту бачила на кафедрі замість Радченка, хоча П. Заболотський ще не захистив своє докторське дослідження. Але після того як було оголошено конкурс на вакантну кафедру, було подано одразу п'ять (!) заяв. Такого числа претендентів на одну вакантну кафедру ніколи не було в історії Ніжинської вищої школи.

Окрім П. Заболотського (випускника ІФІН 1900 р.) виявили своє бажання взяти участь у конкурсі приват-доцент Харківського університету Г.А. Ільїнський, приват-доцент Київського університету О.М. Лук'яненко, приват-доцент Петербурзького університету О.І. Яцимирський та приват-доцент Варшавського університету В.О. Погорєлов. Останньому правда було відмовлено, так як він подав свої документи із запізненням.

З числа претендентів, Конференція ІФІН не змогла одразу обрати гідну заміну Костянтину Федоровичу і була змушена звернутися до корифеїв світового слов'янознавства із-за чого конкурс суттєво затягнувся в часі. Конференція надіслала листи до академіків О. О. Шахматова, О. І. Соболевського, В. М. Істріна, Т. Д. Флоринського, В. І. Ламанського, І. В. Ягича, професорів Б. М. Ляпунова, Р. Ф. Брандта, В. М. Перетца, В. М. Щепкіна, Н. М. Петровського та П.О. Лаврова з проханням висловити свою думку стосовно претендентів на посаду [10, арк. 23-24]. Але їх думки розділилися, що принесло ще більше плутанини у прийняття остаточного рішення. Конференція інституту в своїй більшості схилялась на користь П. О. Заболотського, як випускника інституту та свого колеги. Але більшість корифеїв віддавали перевагу О. Яцимирському та радили обрати саме

його. Але ситуація вирішилась після отримання листа від професора Московського університету М. Н. Сперанського. Михайло Несторович з 1895 по 1906 рр. працював у ІФІН і прекрасно знав всіх членів Конференції особисто. У своєму листі на ім'я Конференції інституту (на 11 аркушах) він подає розлогу характеристику не лише наукової діяльності претендентів, а характеризує їх як особистостей. У своїх міркуваннях він доходить до того, що повністю заперечує кандидатуру О. Яцимирського, «… якого і покійний К.Ф. Радченко неодноразово критикував у своїх рецензіях", він також не підтримав кандидатуру О.М. Лук'яненко, як «… самого молодого з поміж усіх та нажаль самого слабкого…», натомість М. Сперанський радив Конференції зробити свій вибір між Г. Ільїнським та П. Заболотським [10, арк. 66]. Але несподівано ситуація вирішилась сама собою. П. Заболотський зняв свою кандидатуру з конкурсу. Він пояснив своє рішення тим, що не встигає до конкурсу на кафедрі провести диспут (захист) своєї магістерської роботи на тему «Нариси російського впливу у слов'янських літературах нового часу», яку він подав у якості дисертації. У своїй заяві Заболотський у затримці захисту напряму звинуватив професора В. М. Перетца [10, арк. 74]. На засіданні Конференції 23 травня 1909 р. на посаду професора кафедри було нарешті обрано Г.А. Ільїнського [11, арк. 59-61].

Мабуть отримана матір'ю К.Ф. Радченка допомога не надовго укріпила матеріальне становище родини. Адже 24 червня 1908 р. О.З. Радченко звернулась до Правління інституту з пропозицією придбати бібліотеку, що залишилась після її сина. [12, арк. 1]. Дирекція інституту погодилась на дану пропозицію, а бібліотечна комісія ІФІН переглянувши книги, запропонувала придбати всю бібліотеку повністю [12, арк. 2]. Викладач П. Заболотський склав список книгам, до якого увійшло 426 назв. Книги були розділені на 10 частин або «відділів» (за мовою на якій були надруковані). Список включав російський, болгаро-російський, болгарський, словенський, серболужицький, польський, чеський, сербо-хорватський, німецький, французький та малоросійській відділи [12, арк. 9-17 зв.]. Останній відділ містив всього п'ять книг. «К. Студинський. Кореспондент Головацького», «Літературний український фольклор», І. Франко «Варлаам та Йоасаф», «Кобзар» Т.Г. Шевченка та «Словники українських слів» [12, арк. 16 зв.]. Вся бібліотека була оцінена П. Заболотським (відомим бібліофілом) у 532 крб. 38 коп., але Конференція інституту погодилась заплатити за бібліотеку матері колишнього професора тільки 350 крб. мотивуючи це відсутністю у Інституту зайвих коштів. О.З Радченко погодилась на запропоновану суму.

Це було обумовлено ще й тим, що після смерті сина її змусили звільнити службову квартиру і вона виїжджала до сестри (Є.З. Квятковської) у містечко Остер. Ольга Зіновієва Радченко пережила сина більше чим на чверть століття, у липні 1924 р. вона ще зверталась до керівництва Ніжинського Інституту Народної Освіти (НІНО був одним із наступників ІФІН після його закриття у 1919 р.) з проханням дати підтверджуючу довідку про роботу сина в Інституті [1, арк. 70].

Через два роки після смерті Костянтина Федоровича, у 1910 р., вийшла його остання праця під назвою «Новітні проекти реформи російської орфографії та судження, висловлені з цього приводу нашими вченими у пресі» у який автор висловлював свою оцінку та наводив критичні зауваження відомих вітчизняних філологів до цієї реформи.

Підводячи підсумки слід сказати що Костянтин Федорович Радченко прожив коротке, але яскраве життя. Він займає помітне та поважне місце у світовій слов'янознавчій науці. К. Радченко був одним із перших вітчизняних слов'янознавців, хто масово і якісно почав використовувати першоджерела у своїх дослідженнях. Роботи написані ним, відрізняються солідною джерельною базою, значним фактологічним матеріалом та глибиною висновків, і попри появу нових досліджень, на сьогодні не втратили своєї цінності. Головною заслугою вченого є його професорська служба, яка пов'язана з історико-філологічним інститутом князя Безбородька, де він викладав практично все своє життя. Тут ним (разом з колегами-славістами) була сформована солідна наукова база слов'янознавства та підготовлена велика кількість вчителів-словесників, серед яких частина стала відомими вченими, як наприклад Я. Смєловський, О. Смирнов, Й. Боборикін, П. Ільїн, В. Заболотський, В. Данилов, М. Сахарук, В. Плишевський. Поєднання в одній особі двох складових – історика та філолога-славіста, дозволило професору К. Радченку досягти вагомих результатів у науці. Його життя та результати діяльності повністю підтверджують слова сказані академіком І. Ягичем, які ми наводили на початку нашого дослідження.

Список використаних джерел

1. Об утверждении приват-доцента Императорского Университета св. Владимира, магистра славянской филологии Константина Фёдоровича Радченко, экстраординарным профессором Института. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВЗЗД ВДАЧОН), Ф. 1105, Оп. 1, Спр. 1085.

2. Отчет о состоянии Института за 1901 гражданский год. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1, Спр. 1135.

3. Протоколы заседаний Конференции Института князя Безбородько в Нежине за 1902 год. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1, Спр. 1185.

4. Годовой отчет по Институту за 1901-1902 учебный год. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1, Спр. 1190.

5. Отчет о состоянии Института за 1902/1903 учебный год. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1. Спр. 1244.

6. План учебных занятий в институте на 1903-1904 учебный год. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1. Спр. 1245.

7. Отчет о состоянии Института за 1903-1904 учебный год. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1, Спр. 1307.

8. Переписка с Попечителем Киевского Учебного Округа о состоянии Института. Годовой отчет 1904-1905 гг. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1, Спр. 1367.

9. Отчет о состоянии Института за 1906 год. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1, Спр.1465.

10. О конкурсе на освободившуюся кафедру истории церковно-славянского и русского языка и важнейших славянских наречий в Институт и по вопросу, возбужденному Конференцией о порядке замещения кафедр. 1908-1909. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1, Спр.1489.

11. О назначении приват-доцента Харьковского университета, магистра славянской филологии Г. Ильинского по кафедре церковно-славянского и русского языков. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1, Спр. 1547.

12. О приобретении для библиотеки Института книг покойного профессора К.Ф. Радченка. ВЗЗД ВДАЧОН, Ф. 1105, Оп. 1, Спр. 1523 а.

13. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари : у 2 т. (2015) / Уклад. : Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, Т. 1: 1820–1919. 507 с.

14. Радченко К.Ф. (1902). Малоизвестное сочинение Евфимия Зигабена, трактующее о богомилах // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. Т. XX. – Киев. С. 152-167.

15. Радченко К.Ф. (1902). Новооткрытая Буквица Досифея Обрадовича // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. Т. XX. – Киев. С. 168-180.

16. Піскіжова В.В. (2015). Становлення болгаристики в Імператорському університеті Св. Володимира (XIX – поч. XX ст.) // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* – К., 2015. – Вип. 24. – С. 45–60.

17. Щоденник професора Михайла Бережкова. Інститутський період (1882–1904). (2020). / за ред. О.П.Кривобока. – Чернігів: Десна Поліграф. 400 с.

Leiberov O.

«A GIFTED WORKER IN THE BROAD FIELD OF COMPREHENSIVE STUDY OF THE SLAVIC WORLD» – THE LIFE AND ACTIVITIES OF PROFESSOR OF THE NIZHYN HISTORICAL AND PHILOLOGICAL INSTITUTE PRINCE BEZBORODKO K.F. (1872–1908)

The article highlights the period of life and scientific and pedagogical activity of the famous Slavic scholar, philologist, polyglot and translator Konstantin Fedorovich Radchenko, associated with the city of Nizhyn. The authors, based on the involvement of extensive archival material, reconstructed the biography of the famous scientist and supplemented it. The period from 1901 to 1908, when the Slavic scholar worked as a professor at the local historical and philological institute of Prince Bezborodko, has not been studied by scientists and is little described in the scientific literature. The authors concluded that the «Nizhyn period» was very productive. At this time, K. Radchenko wrote a number of solid works that supplemented his previous scientific research. He became the supervisor and scientific mentor of several graduate students who would become famous scientists and teachers in the future. The scientific contacts of Konstantin Fedorovich with both domestic scientists and foreign researchers in the field of Slavic studies are traced. The authors tried to show K. F. Radchenko not only as a scientist-researcher, but as an ordinary person whose life is full of small every day and everyday problems. Suffering from a serious, incurable illness, the scientist continued to engage in scientific and teaching work until the last day of his life. The scientist's rich personal library was acquired by the institute and now makes up a significant part of the collection of the university's fundamental library. The life, teaching activities, and scientific heritage of Professor K.F. Radchenko remain a glorious page in the history of the Nizhyn Higher School and require further study and analysis.
Keywords: *K. F. Radchenko, Nizhyn, Prince Bezborodko Historical and Philological Institute, Slavic studies, scientific and pedagogical activity.*

УДК 314:316.362]:005.44

Прудько В. О.
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
prudkoslava@gmail.com
orcid.org/0009-0006-9300-9910

ІНСТИТУТ СІМ'Ї В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається інститут сім'ї як базовий соціальний феномен у контексті сучасних глобалізаційних процесів. Здійснено огляд наукових розвідок з даної проблематики в працях вітчизняних та закордонних дослідників. Проаналізовано основні тенденції трансформації сімейних відносин під впливом економічних, культурних та інформаційних змін у глобалізованому світі. Вказано особливості існування так званого цивільного шлюбу та причини його поширення в межах сучасних європейських держав. Особливу увагу приділено вивченню процесу зміни структури сім'ї, переосмисленню традиційних ролей її членів, а також впливу глобалізації на ціннісні орієнтації та демографічні процеси. Визначено ключові виклики, що постають перед інститутом сім'ї, зокрема зниження рівня народжуваності, поширення альтернативних форм сімейного життя та зростання індивідуалізації. Виявлено вплив сучасної гендерної політики та зростання рівня емансипації на існування сім'ї, як осередку репродукції європейського населення. Обґрунтовано необхідність адаптації сім'ї до нових соціокультурних умов при збереженні її фундаментальних функцій. Враховано досвід окремо взятих європейських держав з їх національними особливостями становища інституту сім'ї. Результати дослідження можуть бути використані для подальших наукових розвідок і формування соціальної політики у сфері сімейних відносин.
Ключові слова: *сім'я, демографія, глобалізація, соціальний статус, культура.*

Вступ. Інститут сім'ї є одним із найдавніших і найважливіших соціальних утворень, що забезпечує відтворення населення, соціалізацію особистості та передачу культурних цінностей від покоління до покоління. Упродовж історичного розвитку сім'я зазнавала суттєвих змін під впливом

економічних, політичних і культурних трансформацій, проте завжди залишалася базовим осередком суспільства.

У сучасному світі процеси глобалізації значно посилюють динаміку цих змін, впливаючи на традиційні моделі сімейних відносин. Зокрема, відбувається поглиблення відходу від сім'ї традиційного її вигляду. Зростання мобільності населення, розвиток інформаційних технологій, транснаціональні економічні зв'язки та культурна взаємодія спричиняють переосмислення ролі сім'ї, її структури та функцій. Водночас глобалізація породжує нові виклики, зокрема трансформацію ціннісних орієнтацій, зміну гендерних ролей, зниження народжуваності та поширення альтернативних форм сімейного життя.

У цьому контексті актуальним є дослідження особливостей функціонування інституту сім'ї в умовах глобалізаційних процесів, виявлення основних тенденцій його розвитку та визначення перспектив збереження його соціальної значущості. Особливу увагу при вивченні питання трансформації інституту сім'ї потрібно звертати на багатовимірний вплив проявів глобалізацій них процесів, які досить часто мають як безпосередній так і опосередкований вплив, що без глибинного розуміння процесу є досить мало помітним.

Стаття має на меті проаналізувати вплив глобалізації на сім'ю як соціальний інститут, окреслити ключові напрями її трансформації в сучасному суспільстві. Виявити основні виклики перед якими постала сім'я в сучасному європейському просторі. Вивчити особливості національної політики, стосовно інституту сім'ї, та його функціонування в різних європейських державах. Спрогнозувати очікувані сценарії трансформації сучасної європейської сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Помітні зміни демографічної ситуації та трансформація сім'ї зафіксовані статистичними даними й відображені в безлічі публікацій, зокрема, у працях У. Бека, О. Тофлера, Ф. Фукуями, Дірк ван де Каа, Рона Лестіга та інших науковців. Трансформації сім'ї фіксують і такі науковці, як Т. Гурко, І. Кон, А. Міхєєва. Дослідженню проблеми впливу сім'ї, сімейного виховання на соціалізацію дитини, формування її особистості присвячували свої роботи Ю. Якубова, О. Антонова-Турченко, Г. Святненко, М. Московка, З. Ромоська, Я. Шевченко, Т. Барило, та інші. На жаль, проблема сімейних змін в контексті глобалізації привертає увагу небагатьох українських науковців. Особливу увагу варто звернути на статтю Є. Білоножко. Помітну роль у вивченні демографічної ситуації в

країна Центральної та Східної Європи приділено у працях О.М. Палія. Зокрема автор аналізує основні статистичні показники в 11 країнах Європи, аналізує відсоток народжуваності та смертності на фоні загального економічного розвитку, ще має безпосередній зв'язок з глобалізацій ними процесами [12]. Серед праць іноземних авторів варто відзначити роботи Келлі Коллман, а саме її дослідження присвячені питанням впливу глобалізацій них процесів на інститут сім'ї. Коллман детально описує, як міжнародні мережі та глобалізаційні процеси тиснуть на європейські держави, змушуючи їх адаптувати законодавство до ліберальних стандартів, навіть якщо внутрішній консенсус ще не досягнутий [5].

У сучасних умовах вчені особливу увагу приділяють проблемам стану інституту сім'ї. Це обумовлено рядом причин. По-перше, сімейна трансформація набуває все більш масштабний характер, що передбачає як осмислення її причин, так і змісту змін, що відбуваються. По-друге, важливим фактором, що впливає на всі процеси і соціально-економічні орієнтири, в тому числі і на сім'ю, є глобалізація. Це передбачає потребу об'єктивної, комплексної оцінки ризиків, потенційних можливостей і тенденцій впливу глобалізації на сімейні відносини.

Сім'я являє собою складне соціокультурне явище. Вона фокусує в собі практично всі аспекти життєдіяльності суспільства і виходить на всі рівні соціальної практики – від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного. Сім'я виступає важливим носієм культури та її складових: цінностей, аксіологічних орієнтацій, традицій, соціальних норм, правил поведінки тощо. Тому в соціально-філософському аспекті сучасну сім'ю не можливо розглядати поза межами соціального простору суспільства [10, с.4].

Вимоги до функцій сім'ї з часом, особливо в перехідні періоди розвитку суспільства, підвищуються. Соціальна цінність сім'ї полягає в тому, що вона забезпечує важливу ланку первинної соціалізації особистості. Оскільки саме сім'я закладає основи соціального становлення особистості як члена суспільства через певні правила, моделі поведінки, через цінності і соціальні норми. За допомогою цінностей, аксіологічних життєвих орієнтацій та соціальних установок, моделей поведінки як основних складових здійснюється рольова підготовка дитини до реалізації певних соціальних статусів в межах сім'ї, а також інших соціальних груп, до яких буде належати ця особистість. В процесі соціалізації індивіду передаються не тільки знання, але й відповідні соціальні цінності і норми, які стають

функціями свідомості, а згодом реалізуються в ціннісних орієнтаціях та реальній поведінці особистості [14].

Сім'я в суспільстві відіграє надзвичайно важливу роль, її існування є передумовою функціонування соціуму завдяки фізичному і соціокультурному заміщенню поколінь. Разом із тим реалізація основних функцій сім'ї не є наслідком біологічних регуляторів або механізмів, а результатом дії соціальних процесів, соціальної системи в цілому. Соціальна природа сім'ї зумовлена тим, що в розвитку сім'ї своєрідно відбивається вся історія суспільства. Як і інші соціальні інститути, сім'я розвивається під впливом всієї сукупності соціально-економічних відносин і не може існувати незалежно від суспільства. Основою держави, за Ж.Боденом, є сім'я, на якій тримаються всі державні інститути [9, 85]. Сім'я і у сучасному суспільстві залишається фундаментом держави, виконуючи ключові функції, які не можуть бути повністю замінені іншими соціальними інститутами. Вона є не лише осередком любові та підтримки, а й базовою структурною одиницею, що забезпечує стабільність, відтворення населення та соціалізацію нових поколінь.

Американський вчений У. Гуд вважає, що суспільство здатне існувати в тому випадку, якщо індивіди через посередництво сім'ї мотивуються до задоволення суспільних потреб. Інститут сім'ї існує не тому, що виконує життєво важливі для суспільства функції, а тому, що створення сім'ї та народження, виховання і утримання дітей відповідають певним особистим мотивам багатьох людей. Слідом за Пітиримом Сорокіним, Гуд визначає проблемну сім'ю як таку, де існує розрив сімейної єдності та порушення структури. Вчений звертав увагу на те, що, незважаючи на велику кількість досліджень із проблем сім'ї, лише в небагатьох із них є спроби теоретичного узагальнення. [11, С.194-217.].

Слід зазначити, що категорія сім'ї є однією з складних для визначення, тому що вона є предметом вивчення не лише соціальної філософії, а й соціології, історії, етнографії, економіки, статистики, демографії та інших наук. Ця обставина спричиняє існування великої кількості підходів. Системний підхід найяскравіше спостерігається у визначенні, даному А.Г.Харчевим: «Сім'я – це історично конкретна система взаємних стосунків між подружжям, між батьками та дітьми, мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними та кровними зв'язками, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю і соціальна необхідність в якій зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення».

В юридичній літературі існує безліч варіантів визначення поняття сім'ї. За одним із них, сім'ю визначено, як коло осіб, пов'язаних правами та обов'язками, що випливають із шлюбу, родинності, усиновлення чи іншої форми прийняття дітей на виховання. За іншим, сім'я визначається як врегульоване нормами законодавства про шлюб та сім'ю, спільне проживання осіб, що виникло внаслідок їхнього союзу, або як наслідок народження дитини, оформленого в необхідних випадках в установленому законом порядку, яка має на меті народження і виховання дітей, взаємну турботу членів сім'ї на базі духовної, психологічної та інтимної спільності, на основі ведення домашнього господарства. Свого часу Г. Матвеєв пропонував для кращого тлумачення поняття сім'ї, звести його до таких ознак: сім'я є об'єднанням осіб, пов'язаних між собою шлюбом або спорідненністю; взаємною матеріальною та моральною підтримкою; народженням та вихованням дітей; взаємними особистими та майновими правами та обов'язками; спільне проживання учасників сімейно-побутового об'єднання та ведення ними спільного господарства [13, С. 200]. Нам уявляється, що саме такі ознаки сім'ї є найбільш прийнятними для виділення сім'ї з-поміж інших соціальних утворень.

Разом із тим природа самої сім'ї надзвичайно складна та багатогранна. Тому жодне визначення не може найбільш повно і найбільш точно відтворити та розкрити її сутність. Визначення фіксують лише найбільш спільне та суттєве в предметі дослідження. Різнобічні та численні дослідження сім'ї, її функцій, ролі та значення для суспільства в цілому, дозволили вченим сформулювати ряд нерідко досить полярних висновків, проте в одному, думка більшості співпала – справедливій оцінці важливості для людського суспільства сімейних зв'язків, які виступають необхідною рушійною силою та стимулом цивілізації.

У контексті існуючих змін в формі, функціях і ролі сім'ї в суспільстві, виникає питання про виявлення основних напрямків впливу на неї глобалізації. Глобалізація призводить до виникнення тенденцій сімейної трансформації і породжує певні ризики.

Помітні зміни демографічної ситуації та трансформація сім'ї зафіксовані статистичними даними й відображені в безлічі публікацій, зокрема, у працях У. Бека, О. Тофлера, Ф. Фукуями, Дірк ван де Каа, Рона Лестіга та інших науковців. Дослідженню проблеми впливу сім'ї, сімейного виховання на соціалізацію дитини, формування її особистості присвячували свої роботи Ю. Якубова, О. Антонова-Турченко, Г. Святненко, М. Московка,

Г. Матвєєв, З. Ромоська, Я. Шевченко, Т. Барило, О. Сахаров, Н. Єршова та інші. На жаль, проблема сімейних змін в контексті глобалізації привертає увагу небагатьох українських науковців. Особливу увагу варто звернути на статтю Є. Білоножко [8, С. 11-14], в якій розглянуто сучасні теорії західних науковців, що пояснюють вплив глобалізації на сім'ю.

Британський соціолог Ентоні Гідденс був одним із перших авторів, що звернулися в середині 80-х років XX ст. до розробки проблематики глобалізації. Остання, на його думку, виходить за межі суто економічного чи політичного життя суспільства і робить величезний вплив на інші сфери людського існування, в тому числі – на багато аспектів приватного (інтимного) життя людей. Показовим є вже те, що в своїх лекціях про глобалізацію серед принципово нових явищ світу, що глобалізується, Е.Гідденс назвав не тільки лібералізацію світової торгівлі та поглиблення економічної нерівності між країнами Півночі і Півдня, трансформацію державного суверенітету та інституціональної структури суспільства, обмеження здатності держави впливати на власну внутрішню політику, розвиток комунікаційних технологій та появу нових невідомих досі ризиків. Соціолог особливо підкреслював, що той вплив, який глобалізація справляє на «найінтимніші і особисті сфери нашого життя», є не менш, а можливо – навіть більш значущим, ніж її вплив на економічну, політичну та ідеологічну сфери суспільства [1].

Важливим фактором впливу на трансформацію інституту сім'ї у сучасному європейському суспільстві є спровокований глобалізацією процес поширення одностатевих сімей, що випливає з цілої низки обставин. Поширення одностатевих шлюбів у Європейському Союзі є прямим відображенням правової, культурної та політичної глобалізації. Механізмами глобалізаційного впливу в першу чергу є транснаціональне право. Рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та Суду ЄС формують єдині стандарти для всіх членів блоку. Виходячи із засадничих положень європейської правової думки ЛГБТ спільноти отримали юридичне підсилення, що призвело до масового процесу змін національного законодавства, спрямованого на захист сексуальних меншин. Так, у 1989 році Данія ввела в дію перший у світі закон про одностатеві союзи. З того часу ще десятки країн ухвалили таке законодавство. Влітку 2003 року уряд Жана Кретьєна в Канаді став першим неєвропейським урядом, який взяв на себе зобов'язання запропонувати закон про одностатеві союзи на національному рівні.

Ці події збіглися у часі зі зростанням транснаціональної мережі організацій, що захищають права ЛГБТ, орієнтованої на права людини. Існує чимало свідчень, які вказують на те, що ця мережа відіграла вирішальну роль у тому, щоб такі міжнародні організації, як Європейський Союз та Рада Європи, включили сексуальну орієнтацію до системи захисту прав людини. Ці групи, особливо в Європі, також підтримували зусилля національних організацій ЛГБТ у їхніх кампаніях за юридичне визнання одностатевих союзів, знову ж таки виходячи з ідеї, що одностатеві союзи є одним з основних прав людини. Важливість цих європейських норм та мереж відображається не лише у часових рамках прийняття нещодавнього законодавства, а й у його регіональній концентрації [5].

Події в Канаді можуть свідчити про те, що ця мережа починає впливати на країни за межами Європи. Однак вплив транснаціональної мережі не може пояснити всього. У різних країнах прийнято різноманітні моделі одностатевих союзів, а низка західних демократій взагалі не визнає одностатевих партнерств.

На сьогодні є актуальним пояснення тенденції до зближення політичних цілей та триваючої розбіжності щодо змісту політики та її результатів шляхом аналізу взаємодії між діяльністю транснаціональних НУО та внутрішніми політичними інститутами й культурою. Загальна відкритість та готовність політичних систем вчитися у міжнародного співтовариства, а також відмінності в релігійних цінностях та інституціях є двома ключовими внутрішніми факторами, що впливають на рішення урядів щодо впровадження одностатевих союзів, а також на конкретну модель, яку вони обирають. Проміжні результати в цьому питанні ґрунтуються на дослідженні 11 країн і порівнянні релігійної спадщини, рівнів релігійної активності, рівня міжнародної взаємодії вітчизняних політичних еліт та НУО, а також аналізі політичних документів.

Висловлюючи ці аргументи, відбувається залучення до більш загальної дискусії про конвергенцію політик, спричинену глобалізацією, та до більш конкретної дискусії про вплив транснаціональної мережі з прав людини на внутрішню політику. Вивчення питання ЛГБТ спільнот важливе ще й тим, що порівнює переосмислення прав людини у розвинених індустріальних демократіях. Значна частина досліджень у сфері прав людини зосереджувалася на впливі норм прав людини та транснаціональних адвокаційних мереж на авторитарні режими в країнах, що розвиваються. Випадок SSU свідчить про те, що ці норми та адвокаційні мережі можуть

також впливати на політику усталених демократій, хоча і через дещо інші та менш інструментальні процеси [5].

Прямим наслідком розмежування репродуктивного та сексуального життя стало більш толерантне ставлення до гомосексуалізму в сучасних суспільствах: «Коли секс позбавлений «надзавдання», в ньому за визначенням не може панувати тільки гетеросексуальність» [4]. Це спричинило й зміну ставлення до одностатевих сімей. У першому десятилітті XXI в. одностатеві шлюби узаконили більше 20 країн (серед них, зокрема, Нідерланди, Бельгія, Іспанія, ПАР, Канада, Норвегія, Франція, Швеція, Португалія, Ісландія, Аргентина, Мексика), в багатьох інших країнах, щоб уникнути конфесійних конфліктів, їх легітимують під іншими назвами – типу «цивільних партнерств». У свою чергу, поширення в значній кількості країн одностатевих шлюбів, може сприяти дестабілізації сім'ї. У подружніх стосунках нове життя може з'явитися тільки від чоловіка і жінки. Гомосексуалісти, за результатами досліджень, схильні до частої зміни партнерів. Наприклад, соціологічне дослідження, проведене в Австралії, показало, що 27% гомосексуалістів молодше 50 років змінили більше 10 партнерів за 6 місяців, 45% – від 2 до 10 партнерів, і лише 28% партнерів були вірними лише одному партнеру. За все життя 3% гомосексуалістів мали зв'язок лише з одним партнером [6 с. 455]. Варто також звернути увагу те, що дозвіл одностатевих шлюбів спричинить фундаментальний перегляд сімейного законодавства. Крім того, постають моральні питання, пов'язані з дітьми. Зокрема, якщо два чоловіка-гея мають право всиновити дитину, то наскільки це в інтересах самої дитини? Крім того, дослідження психологів свідчать про те, що діти, які виховувались в гей-парах, більше схильні до психологічних проблем.

Одним із найбільш яскравих проявів демографічного переходу є зменшення народжуваності. Глобалізація може прискорити та уніфікувати сімейні перетворення, особливо у менш розвинених країнах. Народжуваність у таких країнах може зменшуватись і без істотних економічних змін, але під впливом експорту особливостей сімейної структури внаслідок ослаблення жорсткості ціннісно-нормативної системи у сфері моральних норм, звичаїв, традицій, релігійних доктрин, спрямованих на підтримання високої народжуваності. Тому демографічний перехід у країнах, що розвиваються, в наш час залежить від швидкості проникнення глобальних процесів та поширення в суспільстві західних зразків сімейної та шлюбної поведінки. Розглядаючи найважливіші зміни в сімейно-шлюбній сфері,

Е. Гідденс у праці «Трансформація інтимності: сексуальність, любов і еротизм у сучасних суспільствах» (2004) зробив акцент на тому, що в деяких країнах більше третини дітей народжується поза шлюбом, відсоток самотніх зріс і буде збільшуватися надалі, а близько чверті жінок від 18 і до 35 років у США та Європі заявляють, що не мають наміру мати дітей [2]. Шлюб втратив монополію на виправдання сексуальності й легітимацію партнерських і сімейних відносин.

Таким чином, скорочення народжуваності в Європі є одним із найпомітніших наслідків глобалізації, що трансформувала соціальні, економічні та культурні процеси. На початок 2026 року більшість країн ЄС зафіксували коефіцієнт народжуваності нижче рівня 1,5, що не забезпечує простого відтворення населення.

Не вдаючись до детального аналізу, наведемо стислий перелік основних проявів процесу глобалізації на рівень народжуваності. Так сюди відносимо:

- зміна цінностей та культури (вестернізація), поширення західних цінностей, де на першому місці стоїть самореалізація, кар'єра та особистий комфорт, а не створення великої сім'ї.
- так зване відкладене батьківство, кар'єра та робота виходять на перше місце, а біологічний процес старіння організму не зупиняється.
- Вільне переміщення та не стабільна зайнятість (робота), що тягне за собою відсутність стабільного доходу, а відтак і матеріального підгрунтя необхідного для створення сім'ї та народження дітей.
- Популяризація стилю життя без дітей (childfree), що заполонило сучасний цифровий простір і стало «модою» в сучасному європейському суспільстві.

За таких обставин, Європа стикається зі старінням населення, дефіцитом робочої сили та ризиком депопуляції. У 30 європейських країнах, за прогнозами, до 2100 року населення суттєво скоротиться.

Серед помітних наслідків глобалізації для сім'ї варто згадати поширення незареєстрованих шлюбів. Консенсуальні або, як їх тепер називають, цивільні шлюби (хоча спочатку це поняття означало саме законний шлюб, на відміну від церковного) перестали вважатися девіацією та стали звичним варіантом норми. Про них відкрито говорять у пресі та по телебаченню, «цивільні чоловіки» і «дружини» публічно сваряться і судяться через дітей і т. ін. Реєстрація шлюбу як формальний союз втрачає свою популярність. Він не тільки відтерміновується на більш пізній вік у сучасних

поколінь, але й витісняється стійким співжиттям. У клерикальних колах це викликає паніку, але заклики припинити подальше поширення «незаконного співжиття» не знаходять співчуття у молоді.

Говорячи про зростання ролі та місця цивільних шлюбів варто брати в розрахунок і той факт, що вони сприяють зміні ціннісних орієнтирів. Під впливом глобалізації та модернізації в європейських країнах спостерігається відхід від традиційних релігійних чи офіційних норм. Вільні стосунки, або цивільні шлюби, стали формою самовираження та особистої свободи. Свобода переміщення європейського населення обумовлена глобалізацій ними процесами відкрила можливість до встановлення нових сімейних зв'язків, які досить часто носять саме цивільний характер у силу певних законодавчих перепон, які ускладнюють процедуру офіційного укладення шлюбу. Оскільки європейські нації невпинно старіють, з цим безпосередньо є пов'язаним і укладання шлюбів у доволі зрілому віці, а за таких обставин цивільний шлюб є тим проміжним варіантом, що задовольняє потреби сучасного європейського суспільства.

Зрештою, глобалізація сприяє поширенню західноєвропейської моделі партнерства, де пріоритет віддається партнерству та особистій свободі, а не формальному закріпленню стосунків

Глобалізація відбувається в різних сферах життя суспільства, і досить яскраво це простежується на прикладі культури. Глобалізація культури означає нав'язування людству норм, цінностей та інститутів в більшості випадків саме західного буття. Сучасні трансформації сім'ї як соціального інституту в першу чергу обумовлені зміною системи цінностей. Ці зміни відбуваються нерівномірно навіть на території Європи.

Одним із наслідків глобалізації можна вважати проблему формування сім'ї молодими людьми. Молоді люди внаслідок невпевненості в майбутньому відкладають створення сім'ї не невизначений термін. Особливо це стосується України, де найвищий рівень безробіття (до 40%) спостерігається у віковій групі до 25 років. Неспроможність брати на себе довгострокові зобов'язання (такі як шлюб і діти) обумовлена невпевненістю у своїх економічних можливостях в умовах глобалізації, особливо в країнах, де акцентується роль чоловіка як добувача [13,с. 200].

Ще одна зовнішня сила, що каталізує сімейні трансформації, пов'язана з інтенсивними міграційними процесами. Міграційні процеси трансформують традиційний алгоритм вибору шлюбного партнера, а також

часто призводять до просторового поділу батьків і дітей та до деформації гендерних ролей в сім'ї.

Не менш важливим є і питання про загрози, які глобалізація привносить в сферу сім'ї. Т. Гурко, фахівець з проблем сім'ї та гендерних відносин, виділяє ряд проблем, породжених глобалізацією [13, с.210]. Вона звертає увагу в тому числі і на особливості міграційних процесів. В умовах глобальної економіки люди прямують у більш благополучні держави у пошуках високого заробітку і в надії на краще життя. Вони завжди виявляються в положенні дискримінованих за національною ознакою або статусі мігранта, часто безправні, потрапляють в економічні пастки, а жінки частіше можуть бути піддані додатковій експлуатації. Політика мультикультуралізму та толерантності не завжди приводять до бажаних результатів. Ворожість з боку громадян приймаючих країн відзначається навіть в Європейських країнах. Більш того, міграція руйнує родинні, сімейні зв'язки. Навіть якщо люди мігрують сім'ями, вони не мають підтримки спорідненої мережі і близьких друзів і в випадках переживання стресів і поневірянь, часто не здатні впоратися з ситуацією, що відбивається на їх шлюбі і дітях. Батьки терплять, щоб забезпечити майбутнє дітей в більш благополучній в економічному становищі країні. Самі діти швидше адаптуються до нових умов, засвоюють мову і місцеву культуру, проте «відрив від коренів» не може не створювати проблем при формуванні ідентичності, особливо в підлітковому віці. Сім'ї мігрантів в іншому оточенні, які відчувають до того ж і матеріальні проблеми, часто живуть в стані перманентного стресу, що не може «компенсуватися» кращим матеріальним рівнем життя. Крім того, одним з механізмів глобалізації є міждержавні (міжнаціональні) шлюби. «Ризики» зростають у випадках знайомства через Інтернет. У будь-якому випадку, такі сім'ї мають додаткові проблеми (необхідність узгодження культурних норм подружньої поведінки, додаткові конфлікти з приводу виховання дітей та інші).

Луїза Леоніні у своїй доповіді на X європейській конференції Європейської соціологічної асоціації «Чужинці, але італійці. Друге покоління молоді та міжпоколінні відносини» зазначила, що для Італії стає типовою «жіноча» міграція з країн Латинської Америки. Жінки-мігрантки часто залишають дітей на кілька років на свою рідню, а самі їдуть на заробітки до європейської країни. Матері стають своєрідним «банком» для своїх дітей («Mothers are a sort of a bank for their children»), тобто деформується «експресивна» жіноча гендерна роль. Влаштувавшись в Європі, жінки

забирають до себе своїх дітей. Однак відсутність матері в період дорослішання дитини призводить до емоційної відчуженості і неможливості довірчих відносин між ними, що, у свою чергу, є джерелом розвитку депривації і розповсюдження асоціальних форм поведінки у другого покоління мігрантів [6].

Потрапляють у вихор глобалізаційних переміщень і категорії змішаних шлюбів. Усі людські пересування природним чином приводять до збільшення їх кількості. Вони нерідко утворюються в місцях «осідання» мігрантів, але частіше носять характер соціальних «вкраплень» в моноетнічні райони. Особливо якщо мігранти опиняються соціально прийнятними та антропоестетичними в очах місцевих представників протилежної статі. З одного боку, за допомогою міжетнічних шлюбів стираються політичні кордони між країнами. З іншого боку, такі сім'ї мають додаткові проблеми, пов'язані з необхідністю узгодження культурних норм подружньої поведінки.

За оцінкою французького соціолога Т. Блосса, сучасні тенденції змін в приватному житті сім'ї характеризуються діалектичним процесом, в рамках якого спостерігаються виразні якісні зміни [1, с. 45] Автор зазначає, що демократичні віяння і введення нових законів, які зачіпають сім'ї, не змінили суть сімейних відносин: сім'я продовжує зберігати свою важливість і місце в житті європейців. Разом з тим, йде процес модернізації всередині сімейної сфери. На тлі триваючих процесів нуклеарізації, скорочення народжуваності і в цілому зменшення розміру сім'ї, а також наявності можливості вільного вибору партнера, набуває додаткової важливості почуття близькості сімейної пари, прихильності подружжя один до одного. Свобода прийняття рішення про кількість дітей в сім'ї і часу їх появи (планування народжень) привела до зростання цінності дітей, більш чітко прояву батьківської любові.

Збільшення кількості сімей із регульованою репродуктивною поведінкою (відкладання народжень) обумовлена вирівнюванням прав жінок в сім'ї і їх переважним прийняттям рішення, мати або не мати дитину і коли її заводити. Жінки з високими кар'єрними очікуваннями все частіше відкладають народження дитини. Спостерігається збільшення віку породіль при народженні першої дитини, що скорочує ймовірність народження другої і наступних дітей. В Європі все відчутніше зростає важливість фактору професійної кар'єри жінок. Шлюбний статус і наявність дітей не розглядаються жінками (особливо з високим рівнем освіти) в якості гідної

альтернативи при виборі поведінкової моделі «сім'я чи кар'єра». Вибір проводиться, як правило, на користь останньої.

Виникло явне протиріччя між традицією та ідеологією щодо батьківських ролей. Традиція склалася в процесі історично тривалого становлення гендерного розподілу ролей в сім'ї. Сучасна ідеологія спирається на демократичні завоювання останніх п'ятдесяти років і вимагає дотримання прав і обов'язків в сімейно-шлюбних відносинах. Зміна гендерних стереотипів вплинула на батьківське поводження в сфері виховання дітей. Гендерний розподіл батьківських ролей в процесі виховання багато в чому будується на основі теорій маскулінності і фемінності, тобто на обліку статевої приналежності як вихователя (батька чи матері), так і виховуючого (хлопчика або дівчинки). На принципах гендерного підходу до процесу виховання засновані зміст і механізми гендерної соціалізації дітей в сім'ї.

Відповідно до батьківських ролей із урахуванням гендеру виник і набув поширення термін «нові батьки» – як символ рівності обов'язків батьків. На противагу йому – зворотний термін «відсутні батьки», що відображає процес ослаблення ролі батька у відносинах з дітьми. Відбувається зміна зв'язку «батько-дитина» у бік «суспільства без батьків». Це особливо характерно для неповних сімей з матір'ю, чисельність яких в європейських країнах неухильно зростає, і де відносини з батьком або відсутні зовсім, або носять епізодичний характер. У таких умовах жінка змушена брати на себе відповідальність за сімейні та батьківські обов'язки [10, С. 79].

Зростання чисельності сімей з матір'ю має низку факторів та причин, до яких належать:

- Висока частка неповних сімей: Неповні сім'ї стали звичним явищем в усіх країнах Європи, частково через зростання кількості розлучень, розірвання цивільних шлюбів та рішення жінок народжувати поза шлюбом.
- Перевага матерів: Згідно з міжнародними дослідженнями, серед неповних сімей у світі близько 84% становлять матері-одиначки.
- Економічна незалежність: Однією з причин є збільшення кількості освічених жінок, які працюють і можуть забезпечити себе та дітей самостійно, не потребуючи шлюбу як економічної необхідності.
- Зміна соціальних норм: Суспільство стає більш толерантним до різних форм сім'ї, що зменшує тиск щодо необхідності створення традиційної нуклеарної сім'ї.

• Статистичний контекст: Хоча понад 76% сімей у ЄС зараз не мають дітей (бездітні пари або одинаки), серед тих, хто виховує дітей, частка неповних сімей залишається значною, впливаючи на демографічну картину.

Ця тенденція відображає ширші зміни у європейських сімейних взаєминах, де індивідуалізація та кар'єрні цілі часто переважають над традиційними шлюбними моделями.

Еволюція сімейних відносин, яка спостерігається в останні десятиліття в Європі, актуалізувала пошук партнерами, перш за все, емоційної близькості в шлюбі. У зв'язку з цим стає масовим явищем дошлюбне співжиття, при якому сторони не беруть на себе фінансові, виховні та інші взаємні зобов'язання щодо забезпечення життєдіяльності сім'ї. Разом з тим, масове поширення дошлюбного співжиття не порушило гомогамної поведінки у суспільстві: шлюб як і раніше залишається нормою. Ставлення до сім'ї фіксується як зміст істотних змін у розрізі окремих соціально-демографічних груп населення. Так, в минулому холостяцьке життя було прерогативою переважно бідних верств населення.

Бідні вважали, що їх матеріальні проблеми є перешкодою для створення сім'ї. Сьогодні ситуація кардинально змінилася: багаті орієнтовані на першочергове задоволення індивідуальних потреб в рамках загальнолюдських цінностей. Першочергова роль віддається ними задоволенню гедоністичних прагнень. Представники заможних верств, культивуючи гедонізм, не бажають брати на себе відповідальність за сім'ю, а вважають за краще позашлюбне співжиття, засноване, перш за все, на емоційній близькості партнерів. Така позиція дозволяє учасникам позашлюбного союзу уникнути виконання ряду сімейних функцій, в тому числі, і перш за все – функцій репродукції і виховання дітей [11, с. 80].

У багатьох країнах світу позашлюбні союзи користуються повними юридичними правами, нарівні з офіційно закріпленими шлюбами. Держава приділяє увагу і законодавчо підтримує дітей, які народилися в таких сім'ях. Нарівні з представниками офіційного шлюбу, представники позашлюбного союзу можуть розраховувати на підтримку і допомогу з боку державних інститутів в ситуації сімейного насильства і тому подібне. За твердженнями західних вчених, масове поширення позашлюбних союзів у Європі не є свідченням розпаду традиційної сім'ї. Дослідження підтверджують, що в дійсності різниця в способі життя цих двох типів сімей не має істотних відмінностей. Стабільність позашлюбного союзу фіксується на рівні

традиційної сім'ї. Та ж тенденція виявлена з нестабільністю, яка в однаковому ступені характерна для обох типів сімей.

Вчені Німеччини, зі свого боку, відзначають зміни життєвих параметрів сучасної німецької і, в цілому, європейської сім'ї. Відгукуючись на затвердження ряду вчених-фамілістів про кризу сучасної сім'ї, німецькі вчені Т. Кляйн та І. Рапп наводять свої приклади змін, що фіксуються в рамках вивчення сімейних відносин на території Німеччини [4, с. 140–150]. У першу чергу, вони відзначають тенденцію чутливого підвищення рівня розлучень і відносно малу частку повторних шлюбів. Сьогодні зміну шлюбної поведінки подружжя автори пов'язують із новим підходом партнерів до виконання своєї репродуктивної функції. Відтепер народження дитини не є першочерговим завданням сім'ї, а залишається лише важливим завданням. Окрім того, дослідники фіксують відмову від ранніх шлюбів та збільшення віку вступу в перший шлюб. Кляйн та Рап у 2013 р. дослідили, що перебування у партнерстві (шлюб або співжиття) впливає на здоров'я: партнери контролюють поведінку одне одного, що зменшує ризик шкідливих звичок.

У своїх роботах вони показують, що, хоча шлюб забезпечує фінансову стабільність, кохання та підтримка можуть існувати й у різних формах спільного проживання, при цьому якість відносин стає важливішою за юридичний статус.

Відповідно, в нових умовах змінюються чинники стабілізації сім'ї. В недалекому минулому при наявності дітей найважливішим завданням батьків були фінансові, емоційні, тимчасові, фізичні і тому подібні інвестиції в їх майбутнє. Діти були (і ще поки є) цементуючою ланкою, що забезпечує стійкість сімейної групи. Спостережуване сьогодні зміщення пріоритетів цінностей від спільних дітей до індивідуальних емоційно-особистісних уподобань шлюбних партнерів змінює сутність сімейних відносин і критерії стійкості подружнього союзу.

Т. Кляйн і І. Рапп, аналізуючи високий рівень розлучень, приходять до висновку, що сучасна статистика розлучень може розглядатися сьогодні, в традиційному розумінні сім'ї, як криза сім'ї. Однак автори пропонують ставитися до розлучення як нормального явища сучасного світу, оскільки він здійснюється з метою оптимізації умов для вирішення особистих проблем партнерів, які перебували в шлюбі. Таким чином, на думку німецьких вчених, сьогодні кардинально змінюється природа шлюбу і погляд на критерії його міцності. Європейська ідеологія висуває на перший план

пріоритет особистих інтересів над суспільними, ще раз підтверджуючи принцип первинності індивідуальних цінностей.

Дослідження Кляйна та Рапа підкреслюють, що сучасна німецька сім'я стає більш різноманітною, гнучкою та менш залежною від інституту шлюбу, але водночас стикається з новими викликами щодо стабільності партнерства [4, с. 140–150].

Англійські вчені, зі свого боку, відзначають зміни у взаємодії поколінь в сучасних сім'ях Великобританії [7, с. 3–22]. Між представниками старших і молодших поколінь складаються більш складні взаємозалежні відносини, засновані на підтримці один одного і прагненні до загальних цілей. Відбувається взаємообмін матеріальними і нематеріальними ресурсами, у тому числі емоційними, фізичними, духовними. Взаємовідносини в сім'ї вчать старших підлітків приймати рішення, що стосуються їхнього життя, формують уявлення про суспільство. Багато дітей, судячи з результатів опитувань, із вдячністю сприймають відкритість батьків до спілкування, їх готовність почути думку дітей і поважати їх навіть у разі виникнення розбіжностей. Така тенденція в життєдіяльності англійської сім'ї, на думку авторів, може свідчити про певне повернення до традиційних сімейних цінностей, які були дещо послаблені в попередню епоху.

Сучасні глобалізаційні процеси, що охоплюють всесвітню економічну, культурну та інформаційну інтеграцію, суттєво трансформували структуру та функціонування британської сім'ї. даний вплив є комплексним, поєднуючи як уніфікацію за західними зразками, так і зростання культурного плюралізму.

З поміж низки особливостей впливу глобалізації на британську сім'ю, варто виокремити основні:

- Глобалізація сприяє поширенню індивідуалістичних цінностей, що веде до переходу від традиційних, розширених сімей до нуклеарних (батьки та діти) та партнерських типів. Збільшується кількість неповних сімей, громадянських шлюбів та людей, що живуть самі.
- Через інтенсивні міграційні процеси, які є складовою глобалізації, у Великобританії зростає кількість транснаціональних та інтернаціональних шлюбів. Це збагачує сімейні традиції, але також вимагає адаптації до різних культурних норм у межах однієї сім'ї.
- Під впливом світових тенденцій до рівності, британські сім'ї все більше відходять від патріархальної моделі. Жінки інтенсивніше залуча-

ються до ринку праці, що змінює розподіл сімейних обов'язків та фінансову незалежність членів сім'ї.

- Глобальна цифровізація змінює методи спілкування: сім'ї стають більш «мережевими», спілкуючись на відстані. Водночас це зменшує час «живого» спілкування.
- Культурна глобалізація уніфікує стиль життя британських сімей (харчування, дозвілля, покупки), роблячи його схожим на загальнозахідний стандарт.

Таким чином можна прийти до висновку, що британські сім'ї зіштовхуються з тими ж викликами, що і сім'ї в інших європейських державах.

Італійські соціологи вважають, що інститут сім'ї в Італії в порівнянні з минулим досвідом є нестабільним. Незважаючи на те, що італійці багато в чому зберегли традиційні елементи, вони не несуть в собі ту форму відносин між статями, коли союз може бути гармонійним, що впливає на стабільність інституту сім'ї. Стирання розмежувань між чоловіком і жінкою в сімейних відносинах призводять до того, що шлюб перестає бути актуальним серед молодих італійців. Це пов'язано з індивідуалізацією західного суспільства, де на першому місці стоїть особистість.

Існування різноманітних форм шлюбу на території Італії, в тому числі й альтернативні, невизнані на законодавчому рівні, але існуючі в культурі, призводить до того, що інститут сім'ї стає нестабільним. Відбувається зростання різних форм шлюбу, в той час як структура внутрішніх зв'язків слабшає. Традиційні цінності, під впливом світових тенденцій, пов'язаних зі свободою, рівноправністю, втрачають свою актуальність і важливість. На цьому грунті відбувається конфлікт нових і старих цінностей, що призводить до відсутності загальноприйнятих правил поведінки, розподілу обов'язків і цінностей в сім'ї. Ця ситуація стає для інституту сім'ї кризовою, так як загальноприйнятої думки будівництва внутрішньосімейних відносин на даний момент не існує. Приклад того, як потрібно вибудовувати відносини у родині італійці беруть з досвіду сім'ї, в якій вони росли і виховувалися, а також вибудовують модель поведінки сімейних відносин під впливом масової продукції, яка визнана і поширена в західному суспільстві, що надходить до Італії переважно зі Сполучених Штатів. Найчастіше, молоді люди не хочуть прожити досвід своїх батьків, проте проживають його з покоління в покоління, що пов'язано з аспектом людської психіки, коли дитині закладаються на несвідомому рівні моделі поведінки між чоловіком і жінкою в сім'ї, де вона виховується і росте. Слід зазначити, що

фільми, реклама, шоу також мають свій вплив, формують наші цінності і часто працюють на несвідомому рівні. Наприклад, західний кінематограф транслює образ сильної жінки, відповідальної за будь-які аспекти в сімейному житті, готової йти на поступки, хитрість, щоб залучити чоловіка в шлюб, або образ жертовної поведінки із боку жіночої статі. З жіночої сторони образи, що транслюються в мас-медіа, є аналогом незалежності і свободи. Візьмемо як приклад популярні фільми голлівудського кіно. Наприклад, «Віднесені вітром» режисерів В. Флемінга, Дж. Кьюкора, С. Вуда, де головна героїня Скарлет, в діалозі зі своїм коханим наполягає на тому, щоб її взяли заміж, коли чоловік їй безпосередньо говорить, що вибрав іншу. Вона погоджується на шлюб із нелюбимою людиною, щоб викликати ревнощі в іншої людини, з якою немає взаємної симпатії. Скарлет, коли почалася війна, взяла на себе всі обов'язки, відповідальність за всіх членів своєї родини. Такий образ показаний героїчним, розкриває такі якості людини як сила характеру, вміння вирішити проблеми самостійно, розум, незалежність, вміння знаходити вихід зі складних ситуацій. Або, наприклад, фільм «Титанік» Дж. Кемерона, де головна героїня відмовляється від свого чоловіка, статусу, заради швидкоплинного потягу з молодою людиною. У тому числі й італійські фільми транслюють нам образ дівчини, яка готова практично на все, щоб заманити чоловіка в шлюбні відносини. Наприклад, фільм «Приборкання норовливого» Франко Кастелляно і Джузеппе Моччіа, де дівчина готова йти на приниження і образи з боку чоловіка, тільки б домогтися взаємності з його боку. Режисери зобразили дану ситуацію в комедійному форматі. Фільм «Шлюб по-італійськи», де дівчина погоджується жити в співжитті з чоловіком, повністю відповідаючи за побут у будинку, допомагаючи йому з бізнесом, вступаючи з ним у сексуальні відносини, при цьому маючи трьох дітей від різних чоловіків, що ростуть без матері, спостерігаючи за зрадами свого коханця, намагаючись обманом зареєструвати відносини, сказавши, що помирає. Популяризується секс і життя заради сексу. Таким чином, втрачається концепція жіночої гідності, втрачаються моральні цінності на яких тримаються не тільки відносини між чоловіком і жінкою, а й в подальшому вся сімейна структура.

Молодим людям доводиться самим вчитися на своєму, батьківському досвіді поведінки з протилежною статтю, сприймати цінності, що транслюються засобами масової інформації. Чоловік, якого виховує сильна жінка, що висвітлюється сучасним кінематографом, транслює поведінку людини,

нездатної на відповідальність і вибір гідної жінки, перебуваючи під тиском матері й ініціативи з боку догляду жінки. За фактом виходить, що жінка є головою сім'ї, відповідаючи за всі питання, і дружина може самостійно забезпечити себе і своїх дітей. Як вважають деякі італійські соціологи, чоловік залишається непотрібним у сімейних відносинах, так як він втрачає свої основні функції в шлюбі, тому що вони всі перейшли дружині. Саме тому останнім часом скорочується кількість шлюбів, а також збільшується кількість розлучень.

Основа традиційних сімейних відносин, що будується на розподілі обов'язків за статевою ознакою, де чоловік голова родини, що приймає рішення і несе фінансову відповідальність за членів своєї сім'ї, і дружина, що відповідає за виховання дітей, створення емоційного і побутового комфорту в будинку, вже майже повністю втрачена, в той час як нова єдина модель сімейних відносин в Італії на даний момент не існує. Таким чином, модель сім'ї, що транслюється західним світом, де присутня повна рівноправність двох сторін і в фінансовому, і в побутовому, і в виховному плані, приживається в італійському суспільстві спотворено і не функціонує повною мірою [2].

Італійська конституція «визнає права сім'ї як природного союзу, заснованого на шлюбі». Закон надає економічну підтримку молодим сім'ям. Діти, народжені поза шлюбом за італійською конституцією, є захищеними: юридично та соціально, що сумісно з правами членів законної сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати, навчати і виховувати своїх дітей незалежно від того, народилися вони в шлюбі чи ні. Працівник має право на грошову винагороду достатню для забезпечення йому і його родині вільного і гідного існування.

Таким чином, в сучасній Італії сім'я втрачає провідні позиції в соціалізації індивідів, організації дозвілля й інших найважливіших функцій. Загальноприйняті сімейні цінності і правила функціонування інституту сім'ї втрачаються під тиском нових цінностей, що роблять акцент на індивідуальності, проникаючи в Італію за допомогою засобів мас-медіа.

Слід зауважити, що всі без винятку автори вказують на зростання непередбачуваності економічної і соціальної ситуації в своїх країнах, що в значній мірі визначає ускладнення емоційних відносин і міжособистісного кризи в родині. Реальна можливість реалізації життєвих планів стає все більш невизначеною для подружжя, що, зі свого боку, впливає на реалізацію сім'єю функції народження та виховання дітей.

Твердження ж про кризу сім'ї, яке на сьогодні є доволі поширеним, ґрунтується, здебільшого, на помилковому уявленні про історію сім'ї. Попри те, що в суспільній свідомості сім'я постає як «приватна сфера», насправді сім'я ніколи не була окремим світом приватного. І навіть сьогодні сім'я спирається на цілу суспільну інфраструктуру підтримки – заклади освіти, соціальні служби, агенції з продажу нерухомості, установи для юридичного оформлення шлюбу та розлучення, лікарні і т.д. Ця «громадська складова» сфери сімейного життя нерідко залишається непоміченою [11, с. 176]. «Раніше зовсім не вимагалося від нуклеарної сім'ї жити самій по собі – у якомусь ізоляторі, як це робимо ми. Без родичів, без підтримки ми створили сім'ї нестерпні умови», – зауважує М. Мід [9, с. 69].

Криза сім'ї постає не як проблема форми, а, скоріше, як низка претензій до її змісту. Насправді, уявлення про те, яким має бути подружнє щастя і благополуччя дітей, змінилися. Але це зміни, які відбулись і на структурному державному рівні, що проявляється у байдужості урядів до становища працюючих сімей – від неадекватного забезпечення догляду за дітьми до неспроможності надати підтримку тим сім'ям, в яких діти відчувають, що їхнє життя є менш вартісним і гідним, порівняно з дітьми з інших сімей. Таким чином, ідеологія розмежування сфер діяльності – яка передбачала перебування жінок вдома, а чоловіків на роботі – у значній мірі спровокувала кризу сім'ї. Якщо XXI ст. не стане століттям «реінтеграції сфер діяльності», то кризові процеси будуть лише загострюватись.

Здійснивши огляд різних аспектів що визначають трансформацію сучасної сім'ї ми можемо визначити коло причинно-наслідкових зв'язків, які і зумовлюють цей процес. Трансформація інституту сім'ї в умовах глобалізації – це комплексний процес, зумовлений переходом від традиційних до модерних та постмодерних цінностей. Глобалізація прискорює зміни через поширення інформації, економічну інтеграцію та культурний обмін.

Основні причини трансформації сім'ї:

Науково-технічна революція та цифровізація: Розвиток інформаційних технологій та інтернету дозволив людям підтримувати зв'язок на відстані, що змінює уявлення про спільне проживання, але водночас зменшує живе спілкування всередині родини.

Економічні чинники та мобільність: Глобалізація стимулює міграцію, пошук роботи в інших країнах, що призводить до появи транснаціональних сімей, де члени родини розділені великими відстанями.

Зміна гендерних ролей: Поширення цінностей індивідуалізму та рівності призводить до відмови від патріархальної моделі. Жінки стають економічно незалежними, що веде до пізніх шлюбів або свідомого вибору життя без партнерів.

Західні культурні впливи: Поширення масової культури та цінностей західного суспільства змінює уявлення про шлюб. Це сприяє легітимізації альтернативних форм сімейних відносин (цивільний шлюб, «чайлдфрі», гостьові шлюби).

Ціннісна трансформація: Пріоритет індивідуального щастя, самореалізації та свободи переважає над колективними інтересами сім'ї. Функції сім'ї зміщуються з репродуктивної та економічної до емоційно-психологічної підтримки.

Ці причини ведуть до кризи традиційної сім'ї, але водночас формують нові, гнучкіші моделі партнерства, краще адаптовані до умов динамічного глобалізованого світу.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що сучасна європейська сім'я перебуває на етапі глибокої соціокультурної трансформації. Традиційна модель родини поступово поступається місцем плюралізму сімейних форм, що є наслідком індивідуалізації суспільства, економічної нестабільності та зміни гендерних ролей.

Основними викликами, які сьогодні визначають розвиток інституту сім'ї в Європі, є:

- **Демографічна криза:** стійка тенденція до старіння нації, низький рівень народжуваності та відкладене батьківство (так званий «fenomenon of delayed childbearing»).
- **Трансформація цінностей:** перехід від обов'язку перед родом до пошуку особистого щастя та самореалізації, що нерідко призводить до зростання кількості розлучень та популярності партнерств без реєстрації шлюбу.
- **Економічний тиск:** необхідність балансувати між кар'єрним зростанням і вихованням дітей (work-life balance), що в умовах високої конкуренції на ринку праці стає дедалі складнішим завданням.
- **Цифровізація:** вплив технологій на якість міжособистісної комунікації всередині родини та виклики «екранного» виховання нового покоління.

Попри ці виклики, сім'я залишається фундаментальним осередком суспільства, хоча її структура та функції стають більш гнучкими. Виживання та стабільність сім'ї в європейському просторі майбутнього залежатиме не

лише від державної соціальної політики, а й від здатності суспільства адаптуватися до нових реалій, зберігаючи при цьому емоційну близькість та взаємну відповідальність як основу родинного союзу.

Тільки комплексний підхід, що поєднує економічну підтримку, розвиток соціальної інфраструктури та популяризацію культури сімейних цінностей, дозволить європейській спільноті подолати кризові явища та забезпечити стійкий розвиток інституту сім'ї в XXI столітті.

Аналіз національних стратегій свідчить, що в сучасному європейському просторі не існує єдиної універсальної моделі сімейної політики. Натомість сформувалися декілька ключових підходів, що відображають історичні та культурні особливості регіонів: від скандинавської моделі з її акцентом на гендерну рівність та широку державну підтримку, до континентальної та південноєвропейської, де значна роль усе ще відводиться приватній відповідальності родини.

Основними тенденціями, що об'єднують різні європейські держави, є:

- **Деінституціоналізація:** перехід від підтримки виключно зареєстрованого шлюбу до визнання різноманітних форм партнерства.
- **Акцент на "work-life balance":** впровадження гнучких інструментів, що дозволяють батькам (зокрема батькам-чоловікам) ефективно поєднувати професійну діяльність із вихованням дітей.
- **Інвестиції в людський капітал:** перехід від прямих грошових виплат до розвитку якісної інфраструктури (дитячих садків, центрів підтримки, освітніх програм).

Незважаючи на відмінності в інструментах реалізації, головною метою національних політик залишається адаптація інституту сім'ї до нових демографічних і соціально-економічних реалій. Успішність функціонування сім'ї в різних країнах Європи сьогодні безпосередньо залежить від здатності держави забезпечити соціальну безпеку та створити умови для вільного вибору людиною моделі свого сімейного життя.

Підсумовуючи проведене дослідження, можна констатувати, що глобалізація виступає потужним і неоднозначним чинником трансформації сім'ї, який докорінно змінює її структуру, функції та ціннісні орієнтири. Процес глобальної інтеграції сприяє переходу від традиційної патріархальної моделі до нуклеарної, водночас породжуючи нові форми сімейних союзів, що базуються на принципах індивідуалізму та рівності. Поряд із позитивними змінами, як-от емансипація жінок, розширення можливостей для самореалізації та підвищення ролі емоційної близькості, спостерігаються і деструктивні тенденції: зростання кількості розлучень, зниження

народжуваності та криза виховної функції через трудову міграцію та формування «транснаціональних» родин. Глобалізація не знищує сім'ю як соціальний інститут, проте вимагає від неї високої адаптивності до вимог постіндустріального світу. Відтак, майбутнє сім'ї залежатиме від здатності суспільства знайти баланс між глобальними ліберальними цінностями та фундаментальною людською потребою у тривалій взаємній відповідальності й соціальному захисті, що потребує оновлення підходів до сімейної політики на державному рівні.

Отже, глобалізація є складним багатогранним процесом, який поширюється на всі сфери суспільного життя: економічну, соціальну, політичну, духовну. Глобалізація, яка впливає на всі сфери життєдіяльності соціуму, не могла не захопити в свою орбіту і один з найдавніших соціальних інститутів – сім'ю.

Проведений аналіз дозволяє констатувати, що під впливом глобалізаційних процесів європейська сім'я припиняє бути статичною структурою, перетворюючись на динамічну та адаптивну систему. Очікувані сценарії трансформації цього інституту в найближчі десятиліття вказують на подальший відхід від уніфікованих норм на користь індивідуальних життєвих стратегій.

Основними векторами майбутніх змін є:

- **Сценарій цифрової інтеграції:** Глобалізація технологій призведе до появи «транснаціональних сімей», де фізична відстань нівелюватиметься цифровою присутністю, а сімейне виховання дедалі більше залежатиме від глобального інформаційного контенту.
- **Сценарій «плинної» стабільності:** Очікується подальше зростання частки неформальних союзів та моделей «living apart together» (разом, але нарізно), що відображає прагнення сучасної людини до збереження особистої автономії в умовах нестабільного світу.
- **Сценарій мультикультурного синтезу:** Інтенсифікація міграційних потоків зумовить збільшення кількості бінаціональних та міжкультурних шлюбів, що сприятиме формуванню нової європейської ідентичності, заснованої на толерантності та культурному розмаїтті.

У підсумку, глобалізація не веде до занепаду сім'ї як такої, а лише змінює її зовнішню форму та внутрішній зміст. Майбутнє європейської сім'ї полягає у переході від «сім'ї як інституту» (з жорсткими правилами) до «сім'ї як мережі емоційних зв'язків», де ключовим фактором стійкості стає не юридичний статус, а якість міжособистісних стосунків.

Ефективність державної політики в цих умовах залежатиме від готовності приймати ці зміни як невідворотний факт і пропонувати механізми підтримки, що відповідають реальним запитам сучасної мобільної та багатогранної особистості.

Список використаних джерел

1. Bloss T. La dialectique des rapports homes–femmes // Sous la dir.de. Paris, 2001. P. 45.
2. Bonolis, M., Struttura e mutamento della famiglia. Roma: Maltemi, 1999.
3. Furstenberg F. F., Harris L. E., Pesando L. M., Reed M. N. Practices Among Alternative Family Forms in Western Industrialized Societies. Journal of Marriage and Family. 2020. Vol. 82. Issue 5. P. 1403–1430. doi: 10.1111/jomf.12712.
4. Klein T., Rapp I. Der einfl uss des auszugs von kinder aus dem elternhaus auf die beziehungsstabilitat der eltern. Stuttgart,2010. S. 140–150.
5. Kollman K. The Global Diffusion of Same-Sex Marriage: A Cross-National Analysis. International Studies Quarterly. 2007. Vol. 51, No. 4. P. 829–854.
6. Paul Van de Ven, et al. «A comparative Demographic and Sexual Profile of Older Homosexually Active Men.» Journal of Sex Research 34 (1997) 349-60 and personal correspondence between Dr. Robert Gagnon and the authors of the Study. Quoted in Robert Gagnon,"The Bible and Homosexual Practice". Nashville, TN: Abingdon Press, 2001. 655 p.). С. 455.
7. Wyn J., Lantz S., Harris A. Family relations and young people in late modernity // J. of Sociology. London, 2012. Vol. 48. P. 3–22.
8. Білоножко Є. П. Трансформація сім'ї в контексті глобальних змін в другій половині XX ст. // Філософія. Політологія. 2007. № 84-86. С. 11–14.
9. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова: монографія. К.: ІЗМН, 1997. 200 с.
10. Дубич К. В. Актуальні проблеми сім'ї як об'єкта соціальної політики та соціальної роботи. Ввічливість. Humanitas. 2022. № 6. С. 3–9. DOI: 10.32782/humanitas/2021.6.1.
11. Кіммел М. Гендероване суспільство / Пер. з англ. С. Альошкіна. Київ: Сфера, 2003. 490 с., с. 176.
12. Палій О.М. Демографічна ситуація в країнах Центральної та Східної Європи // Демографія та соціальна економіка. 2007. № 2. С. 3-13.
13. Уманець Н. Трансформації рольової структури сучасної української сім'ї крізь призму її інституціональних змін. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2022. Т. 1. № 2 (104). С. 199–212. DOI: 10.33216/2220-6310/2022-104-2-199-212.
14. Цюркало Т. І. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання. Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». 2009. № 2 (26). С. 148–152. (Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка»).

Prudko V.

THE INSTITUTION OF THE FAMILY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

This article examines the institution of the family as a fundamental social phenomenon in the context of contemporary globalization processes. It provides an overview of scholarly research on this topic in the works of domestic and foreign researchers. The main trends in the transformation of family relations under the influence of economic, cultural, and informational changes in a globalized world are analyzed. The article highlights the characteristics of so-called civil unions and the reasons for their spread within modern European states. Particular attention is paid to the study of changes in family structure, the rethinking of traditional roles of family members, as well as the impact of globalization on value orientations and demographic processes. The key challenges facing the institution of the family are identified, including declining birth rates, the spread of alternative forms of family life, and increasing individualization. The influence of contemporary gender policies and rising levels of emancipation on the family as the nucleus of European population reproduction is revealed. The necessity of the family's adaptation to new sociocultural conditions while preserving its fundamental functions is substantiated. The experience of individual European countries, taking into account the specific national characteristics of the institution of the family, has been taken into account.The results of the study can be used for further scientific research and the formulation of social policy in the sphere of family relations.

Keywords: *family, demography, globalization, social status, culture.*

УДК 94(477.51-21)"10/13"

Кедун І. С.
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
Kedunis@ukr.net
orcid.org/0000-0003-1200-2188

ТОПОГРАФІЯ ТА СТРУКТУРА МІСЬКОЇ ОКРУГИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО В ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС

У роботі розглянуто особливості формування та розвитку міської округи давньоруського Новгород-Сіверського як важливого адміністративного, економічного та культурного центру Південної Русі. Проаналізовано взаємозв'язок міста з навколишніми поселеннями, визначено межі та структуру міської округи, а також охарактеризовано природно-географічні умови території. Окрему увагу приділено історії археологічного дослідження регіону, аналізу різнотипних пам'яток – городищ, поселень та курганних могильників. Встановлено, що формування округи Новгород-Сіверського відбувалося у кілька етапів і супроводжувалося зміною системи заселення території. Визначено роль природних факторів, господарської діяльності та політичних процесів у розвитку міста та його округи. Зроблено висновок, що Новгород-Сіверський пройшов основні етапи розвитку, характерні для середньовічних міст Південної Русі.

Ключові слова: *Новгород-Сіверський, міська округа, давньоруське місто, Чернігово-Сіверщина, археологічні пам'ятки, городища, поселення, протоагломерація, роменська культура, Південна Русь, середньовіччя, Подесення.*

Середньовічні міста Київської Русі формувалися як складні соціально-економічні центри, тісно пов'язані з навколишніми територіями. Їх розвиток значною мірою залежав від природних умов, господарської діяльності населення та системи поселень, що утворювали міську округу. Вивчення структури та функцій таких округ дозволяє краще зрозуміти процеси формування міських центрів, особливості заселення територій і

розвиток господарства. Одним із показових прикладів є Новгород-Сіверський, який відігравав важливу роль у регіоні та мав розгалужену систему приміських поселень.

Метою роботи є аналіз формування та розвитку міської округи давньоруського Новгород-Сіверського, визначення її природно-географічних особливостей, структури поселень, а також висвітлення історії археологічного дослідження цієї території.

Виклад основного матеріалу. Середньовічне місто являло собою складну багатофункціональну систему, тісно пов'язану з прилеглою територією. Разом із сільською округою воно формувало єдиний господарський комплекс. Як зазначає В. П. Коваленко, економічний розвиток літописних міст Чернігово-Сіверщини значною мірою залежав від сільської місцевості, яка забезпечувала міста додатковими продуктами[1]. Такий підхід є цілком обґрунтованим, оскільки більшість приміських земель оброблялася населенням округи. Отже, місто існувало у тісному взаємозв'язку зі своєю округою, використовуючи її ресурси та виконуючи щодо неї обслуговуючі функції.

Поняття міської округи неодноразово розглядалося в історіографії. Існують два основні підходи до трактування округи давньоруського міста. У широкому значенні її ототожнюють із волостю. За визначенням П. П. Толочка, волость – це великий економічний район або удільне князівство. Водночас використовується і більш вузьке трактування – як сільськогосподарської округи, до якої входили поселення, що були економічно пов'язані з містом і розташовувалися неподалік від нього. За підрахунками дослідників, площа такої округи становила приблизно 0,8–1,2 тис. км, що відповідало відстані близько 25 км від міського центру – дистанції, яку можна було подолати пішки протягом одного дня. Таке поєднання міських і сільських поселень утворювало своєрідну протоагломерацію з активними взаємозв'язками. З часом найближчі приміські поселення могли включатися до складу міста, перетворюючись на посад або окольний град. Подібні процеси спостерігалися і на території Чернігово-Сіверщини, зокрема у Новгороді-Сіверському[2]. Одночасно зі зростанням міста зменшувалося

[1] Коваленко В. П. Археологічне вивчення літописних міст Чернігово-Сіверської землі //Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. – Чернігів, 1990. – С. 23–31

[2] Куза А. В Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве». // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.»: тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 55.

значення укріплень навколишніх городищ, що, ймовірно, було пов'язано з перерозподілом ресурсів.

В період розквіту Новгород-Сіверський був адміністративним центром величезних територій від Подесення на півночі до Дінця на півдні, від Сновська на заході до Курська з Посейм'ям на сході [3]. Згодом на цій території відбувається утворення удільних князівств з центрами в Трубчевську, Путивлі, Рильську та інших містах. Ці центри відповідають протоагломераціям, що виникли ще за роменського часу в місці розташування найбільш родючих грунтів. Подібне гніздо поселень складається в роменський час і навколо Новгород-Сіверського[4].

Безпосередньо до складу міської протоагломерації давньоруського Новгород-Сіверського входили приміські поселення, розташовані поблизу сучасних населених пунктів Сухомлинівка, Домотканово, Горки, Горбово, Киселівка, Дробишево, Путивськ та деяких інших. Їх сітка була достатньо розгалуженою. Картографування пам'яток дозволяє визначити, що вони утворювали навколо міста напівкільце, обмежене зі східного боку р. Десна. З Півночі територія міської округи обмежується поселеннями, розташованими на берегах р. См'ячка та Рома. Із Заходу – поселеннями вздовж річки Малотічки. З Півдня та зі Сходу – р. Десна. Зауважимо що під поняттям «межі округи» в даному випадку мається на увазі розташування поселень, що відносились до округи міста. Відзначимо також, що на лівому березі Десни поселення округи археологічно не зафіксовані, відсутні вказівки на них і в писемних джерелах: пойма річки в цьому місці дуже широка, заболочена та під час весняної повені заливається на багато кілометрів. В наш час тут відомий тільки один курганний могильник біля с. Бірино. В науковій літературі пам'ятка відома за матеріалами П.С. Уварової, де він датується X – XII ст. [5]. Могильник до сьогодні археологічно не досліджувався, тому таке датування не є переконливим. Відзначимо, що поряд із могільником відоме поселення Бірин (урочище Пристань), звідки походять матеріали юхнівської культури та III – IV ст. н.е.. Не виключено, що з ним пов'язаний і могильник – за результатами розкопок останніх років в регіоні

---

[3] Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X – XIII вв. – Москва: Наука, 1975. – С.75.

[4] Моця О. П. Південна «Руська земля» . – К., 2007. – С.- 105.

[5] Уварова П. С. Городища и курганы / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС. – М.: Синодиальная типография, 1906. – Вып. 1. – С.88.

відомі курганні поховання юхнівської культури [6]. Таким чином, припускаємо, що могильник у с. Бірино може належати до доби раннього заліза.

Відповідно до сучасного фізико-географічного районування, територія округи цього міста належить до Новгород-Сіверського Полісся, що охоплює східну частину Чернігівської та північно-західну частину Сумської областей. За природними умовами цей регіон відрізняється від Чернігівського Полісся, оскільки розташований на схилі Воронезького кристалічного масиву, перекритого відкладами пермського, юрського, крейдового, палеогенового та антропогенового періодів. Виділення цієї території в окремий фізико-географічний регіон зумовлене специфічними природними умовами: придеснянське плато розчленоване численними ярами, які місцями досягають корінних крейдяних порід; ландшафт характеризується мозаїчністю, що проявляється у поєднанні моренно-піщаних рівнин із дерново-підзолистими ґрунтами, річкових терас із сосновими та дубово-сосновими лісами, а також лісостепових ділянок. Болота тут поширені менше, ніж в інших частинах Полісся, проте річкова мережа є густішою. У рельєфі Новгород-Сіверського Полісся особливо виділяється правобережжя річки Десни, яке розчленоване глибокими ярами та балками. На схід від Десни поверхня поступово підвищується і переходить у схили Середньоросійської височини.

Основною водною артерією Новгород-Сіверського Полісся є річка Десна, вздовж берегів якої та її приток сформувалася міська округа. У середньовічний період річка в цій місцевості була відносно вузькою, однак переправа через неї ускладнювалася численними болотами та старицями на лівому березі. У межах округи відомі два традиційні броди – Пушкарівський та Путимський (Пирогівський), які використовувалися протягом усього середньовіччя. За даними писемних джерел XVII–XIX ст., у літній період їх можна було долати кіньми вбрід.

Відповідно до джерел XVI–XVIII ст., місцеві водойми відзначалися значними рибними запасами, що сприяло розвитку рибальства серед населення. Імовірно, така ситуація існувала і в X–XIII ст., що підтверджується археологічними знахідками. На більшості давньоруських поселень

[6] Каравайко Д. В. Поховання юхнівської культури на Чернігівщині / Д. В Каравайко // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 68–77.

Новгород-Сіверщини виявлено рибальські знаряддя, зокрема гачки, грузила для сіток, фрагменти сітей та пешни, а також риб'ячу луску і кістки.[7]

Згадані вище річки (Малотічка, Рома та См'ячка) є правими притоками Десни. Вони ніби обіймають округу давньоруського міста, створюючи таким чином додаткові природні укріплення. До того ж, ймовірно, річки використовувались як водні шляхи, що пов'язували місцеві населенні пункти і більш віддалені території.

Зокрема відомо, що в 1185 року князь Святослав Ольгович спустився човнами з Новгород-Сіверського до Чернігова. Навпаки, пересування суходолом було затруднене через існування великої кількості річок, їх приток та густу сітку яруг. Щодо стану доріг, то їх фактично не існувало, за винятком шляхів, що поєднували Новгород з центрами інших князівств[8]. Вони використовувались як для торгівлі, так і у військових цілях. Наприклад, пересування таким шляхом княжого війська згадується в «Слові о полку Ігоревім» [9].

Узбережжя Десни та її лівий берег і досі вкритий лугами, що давало свого часу великі площі для випасу худоби. Значна частина узбережжя була вкрита лісами. Існування великих лісових масивів в околицях Новгород-Сіверського ще в XVIII ст. засвідчує О.Ф. Шафонський[10]. Це давало можливість розвиватись допоміжним промислам, таким як мисливство і бортництво, а також забезпечувало регіон деревиною та смолою. Можна також припустити, що ще в давньоруський час розпочалася розробка рудного заліза біля сучасного с. Знобь. Видобуток тамтешнього заліза достеменно зафіксований джерелами доби пізнього середньовіччя. Варто зауважити що саме в цьому районі, на думку П. Кулаковського, локалізується літописний «Порохонський ліс»[11].

Округа давньоруського Новгород-Сіверського неодноразово згадується в писемних джерелах. Так, літопис зберіг повідомлення про події

---

[7] Черненко О. Є. Археологічні дослідження в Новгороді-Сіверському в 2003р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 341–342.

[8] Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) . – К.: Темпора, 2006. – С.35.

[9] Зимин А. А Слово о полку Игореве . – СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. − 516 с.

[10] Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено . – К., 1851. – С.-7.

[11] Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) . – К.: Темпора, 2006. – С.28-38.

1146 року. Тоді київські та чернігівські князі розграбували «маєток» Святослава Ольговича і в його дворах та селах захопили великі запаси заліза та міді, близько 4000 коней, меду та вина, спалили гумно та 900 скирт хліба [12]. Також у зазначеному повідомленні згадуються і два села – Ігореве сільце та Мелтеково.

Назву ще одного давньоруського села зустрічаємо у В.М. Татищева, який посилається на текст літопису, що не зберігся. Так, він згадує село Святого Михайла, яке знаходилось за двадцять верст від міста (давньоруська верста 1,08 км). В цьому селі нібито зупинявся князь Ігор під час втечі з половецького полону. На думку Г.П. Полякова, мова йде про монастирське село, розташоване неподалік від Новгород-Сіверського[13]. В свою чергу, О.М. Поляков локалізує згадане село на території сучасного Спасо-Преображенського монастиря (Поляков 2001, с. 69).

Перші відомості про давньоруські пам'ятки Новгород-Сіверщини містяться в картографічних та писемних джерелах XVII – початку XX ст. Проте переважна більшість з них є неточними і не витримує критичного аналізу. Зазвичай, вони ґрунтуються на нічим не підтверджених місцевих переказах.

Давньоруська округа Новгород-Сіверського досліджується археологами починаючи з кінця XIX ст. Напевно, вперше її оглядалав Д.Я. Самоквасов. Дослідник обстежив та локалізував основні археологічні пам'яки району, зокрема 12 городищ. Також дослідник здійснив розкопки курганів біля сіл Форостовичі та Ларинівка[14]. Паралельно з першими археологічними дослідженнями округи давньоруського міста відбулась фіксація знайдених кладів, що в майбутньому сприяло локалізації ряду поселень. Зокрема це клад гривен біля села Горбове та села Мамекине[15]. За сприяння Д.Я. Самоквасова дослідження округи було продовжене С.А. Гатцуком, який оглянув роменські городища на території Новгород-Сіверського, а також Домотканівське, Леньківське, Горкінське та групу городищ поблизу сіл Радичев і Лісконоги. Також С.А. Гатцук продовжив дослідження

[12] Коваленко В. П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «слова о полку Игореве» // Чернигов и его округа в 9 – 13 вв., К.: Наукова думка, 1988. – С. 56–65.

[13] Поляков Г. П. Сёла-замки древней Руси XI – XIIIвв . – Брянск, 2005. – 87 с.

[14] Самоквасов Д. Я. Могильныя древности северянской Черниговщины . – М.: Синодальная тип., 1916. – С.92.

[15] Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород – Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – №6. –.С. 13.

курганної групи біля с. Ларинівка. Дещо пізніше І.С. Абрамов провів розкопки кількох курганів поблизу с. Ушівка, що на лівому березі р. Лоски.

В 20-40-вих роках ХХ ст. дослідження Новгород-Сіверщини значно активізується. Л.В. Ясновська в своєму історіографічному нарисі навіть виділяє цей період як окремий етап [16]. Зокрема, у 1924 році К.І. Самбурський оглянув південно-східну околицю с. Гірки. У 1936 – 1940 та 1945 – 1946 роках на території Новгород-Сіверського Подесення працювала Деснинська експедиція ІІ МК СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом М.В. Воєводського. В результаті робіт загону Ф.В. Лучицького було обстежино правий берег Десни від с. Пушкарі до с. Дегтярівка. Саме в цей час було розпочато археологічні дослідженя городища в с. Горбове.

Відзначимо, що згідно з матеріалами розвідки М.В. Воєводського, матеріали роменської культури були присутні і на лівому березі Десни – в районі Новгород-Сіверського, у с. Біріно. Проте, як з'ясувалось, дана пам'ятка датується більш раннім періодом і не належать до роменського часу. Як відзначає Є.О. Горюнов, в процесі подальших досліджень було встановлено, що ряд відкритих М.В. Воєводським пам'яток насправді датується ІІІ – ІV ст. н.е. [17]. Така помилка була обумовлена хибними уявленнями дослідника про спадкоємність юхнівської та роменської культур.

Археологічні дослідження Новгород-Сіверської округи продовжила експедиція Чернігівського історичного музею під керівництвом І.І. Єдомахи у 1959 – 1962 роках Протягом трьох польових сезонів експедицією було обстежено городища біля с. Комань, Гірки, Дігтярівка та Кудлаївка, де виявлено матеріали роменської культури. На деяких з ціх пам'яток було виявлено давньоруські матеріали, що сьогодні зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського.

Подальші дослідження у Новгород-Сіверському Подесенні проводились археологічними експедиціями ІА АН СРСР та Ленінградського відділення ІА АН СРСР. В рамках експедиції протягом 1965 – 1967 років працював Юхнівський загін під керівництвом О.М. Мельниковської. Роботи здійснювались на багатошарових пам'ятках, де окрім юхніського горизонту був також давньоруський. В ході робіт загону О.М. Мельниковської було

---

[16] Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород – Сіверського Подесення// Сіверянський літопис. – 2005. – №6. –.С. 13.

[17] Горюнов Е. А Поселение у села Чулатово // КСИА. – М., 1971. – Вып. 125. – С. 41–45.

обстежено II Горкинське городище біля с. Гірки, а також кургани на території II Киселівського городища та залишки укріплень городищ біля с. Дробишів та Бугринівка.

В цей же час здійснено моніторинг стану курганних могильників регіону. В ході робіт Радимицької експедиції ІА АН СРСР під керівництвом Г.Ф. Соловйової у 1967 році було встановлено, що кургани біля с. Ларинівки, Рикове (сучасне Кірове) не збереглися. Поблизу с. Ушівка були зафіксовані сліди трьох вже досліджених насипів. Також було констатоване знищення оранкою більшості курганів в околицях с. Форостовичі. Форостовицьке городище також виявилось знищеним, натомість неподалік вдалось відкрити селище VII – XIII ст..

Паралельно розвідки в пониззі р. Роми та Смяч у 1967 році було проведено експедицією під керівництвом П.М. Третякова. В результаті обстеження правого берега р. Смяч на північно-західній околиці с. Мамекине вдалось відкрити поселення XII – XIII ст.[18].

1968 року розкопки багатошарового поселення на північно-східній околиці с. Чулатове було проведено Середньодеснянською археологічною експедицією під керівництвом Є.О. Горюнова. Тут знайдено матеріали роменської культури та XII – XIII ст. [19]. Надалі Деснянським розвідковим загоном С.С. Березанської у 1972 році на східній околиці с. Мамекине було виявлено давньоруські матеріали. Така знахідка надала підстави локалізувати тут давньоруське селище.

1979 року дослідження міської округи було продовжено співробітниками експедиції під керівництвом А.В. Кузи. В результаті зазначених робіт вдалося дослідити вже відомі на той час поселення та відкрити ряд нових. При цьому варто зауважити, що основною метою розвідки було з'ясування основних аспектів заселення Подесення. Тому роботи охопили територію Чернігівської та Брянської області, тобто фактично Новгород-Сіверського князівства, а не лише найближчої округи. Дослідженнями ж безпосередньої міської округи в рамках експедиції у 1979 – 1984 років займався загін під керівництвом О.В. Григор'єва. Найбільш цікаві результати вдалося отримати в ході робіт загону на поселеннях біля с. Горбове та Путивськ.

На Путивському городищі розкопано площу близько 5 000 м^2. Тут було відкрито дев'ять споруд різного призначення та близько десятка

[18] Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород – Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 13.

[19] Горюнов Е. А. Поселение у села Чулатово // КСИА. – М., 1971. – Вып. 125. – С. 41–45.

господарських ям [20]. За попередньою версією, виникнення поселення віднесено до першої половини XII ст., а загибель пов'язана з подіями, згаданими у літописі під 1146 роком. Відзначимо, що надалі питання про датування пам'ятки було переглянуте.

Городище розташоване за 8 км на південний Схід від дитинця літописного Новгород-Сіверського, в ур. Путивська гора, на високому (близько 40 м) мисі корінної правобережної тераси р. Десна. У XX ст. більша частина пам'ятки була знищена крейдяним кар'єром. Окрім цього, в 90-ті роки XX ст. на її території здійснили вибірку чорнозему для благоустрою Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, внаслідок чого культурний шар на значній площі виявився зруйнованим[21].

Науково-рятівні археологічні розкопки поселення проводились кілька разів: у 1983 – 1984 роках. О.В. Григор'євим, 2000 року О.Є. Черненко та О.О. Дудко, 2002 року О.Є. Черненко, А.Л. Казаковим та автором. В ході цих робіт вдалось дослідити південну ділянку пам'ятки, що вціліла по краю крейдяного кар'єру (загалом до 6 000 м^2). Подальші розвідки, здійснені автором у 2007 році, дозволили засвідчити, що на прилеглу територію культурний шар не поширюється, а сама пам'ятка остаточно знищена під час земляних робіт та внаслідок розвитку ерозійних процесів на схилах кар'єру.

На підставі співставлення схеми поширення культурного шару, зробленого О.В. Григорєвим, та топозйомки 2002 року, можна припустити, що до руйнування поселення займало площу розміром близько 400 х 500 м. Тобто воно було найбільшим з відомих в окрузі давньоруського Новгород-Сіверського та в кілька разів більше поселення у с. Горбове, яке В.П. Коваленко та Р.С. Орлов ототожнюють з літописним «Ігоревим сельцем». На жаль, оскільки крейдяний кар'єр знищив центральну частину пам'ятки ще в 30-х роках XX ст., до початку археологічних досліджень, неможливо встановити це селище, чи городище.

Згідно зі спостереженнями О.В. Григорєва, культурний шар на вцілілій частині поселення фіксувався безпосередньо поблизу археологічних об'єктів та мав незначну потужність (до 0,2 м). На його думку, це пов'язане з нетривалим періодом функціонування пам'ятки – у межах

[20] Григорьев А. В. Древнерусское поселение в окрестностях Новгорода-Северского // Археология Верхнего Поволжья. – М., 2006. – С. 92–104.

[21] Черненко О. Є. Охоронні археологічні роботи біля с. Путивськ Новгород-Сіверського району //Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 15.

кількох десятиліть. Проте, така теза вченого викликає певні заперечення, зокрема потужність культурного шару співпадає з глибиною оранки, а тому більшість сільських поселень на Поліссі мають схожі характеристики.

Забудова пам'ятки була розосереджена: всього під час робіт 1983 – 1984 років на площі близько 5 000 м^2 відкрито дев'ять споруд різного призначення та близько 10 господарських ям. Виходячи з характеру виявлених матеріалів, частину об'єктів автор досліджень вважає покинутими, частину – знищеними внаслідок катастрофічних подій, про що свідчать сліди руйнівної пожежі та рештки загиблих людей. Роботи 2000 – 2002 років проводились на місці вибірки ґрунту для благоустрою Спасо-Преображенського монастиря. Культурний шар на цій ділянці виявився знищеним, що, на жаль, виключало можливість стратиграфічно пов'язати відкриті комплекси. Частково вціліли тільки заглиблені в материковий супісок котловани об'єктів.

Всього було розкопано площу близько 1 100 м^2; відкрито залишки восьми споруд житлового та господарського призначення, господарські ями. Найкраще збереглись рештки напівзаглибленої житлової споруди (№1, розкоп 1 2000 року). Її котлован прямокутної форми, розміром 4 х 4,5 м при глибині 0,8 м був орієнтований стінками по сторонах світу. У центральній частині заповнення простежувались прошарки вугликів та рихлого гумусованого коричневого супіску, напевно, від згорілого дерев'яно-земляного перекриття даху.

Всередині котлован поділявся навкіс клиноподібною в плані материковою перемичкою (висота до 0,5 м; ширина від 1,0 до 0,3 м) на дві нерівні за площею частини. Перемичка, поступово знижуючись, проходила від центру північного борту до південно-західного кута. Неподалік від кута в ній знаходився проріз. Можливо, тут був влаштований прохід, що з'єднував обидві частини будівлі.

Східну, більшу за площею, частину споруди можна інтерпретувати як житлову. З двору до неї вів вхід у вигляді сходинки, прорізанної у верхній частині північного борту. На сходинці розчищено дві стовпові ямки, котрі, напевно, слугували для оформлення дверного прорізу. В основі сходинки, в підлозі, було чашеподібне заглиблення. Припускаємо, що воно утворилось там, де встановлювалась приставна драбина, т. зв. «щегла».

Зліва від входу розташовувалась округла (1,2 м у діаметрі) глинобитна піч, врізана в край котловану. Її устя виходило на Захід, черінь з глини знаходився врівень з поверхнею материка; слідів каркасу не виявлено.

Можна припустити, що піч була споруджена на дерев'яному, засипаному материковим супіском опічку. Від нього збереглись решткі жердин; конструктивні особливості, на жаль, не простежувались. Всередині печі знайдено цілий, сильно перепалений кухонний горщик. Він лежав в усті на боку, вінцем назовні від внутрішнього простору.

По центру споруди розташовувався ще один опалювальний пристрій – невелике (0,5 м у діаметрі) кругле в плані відкрите глинобитне вогнище, прибудоване впритул до внутрішньої материкової перемички. Воно було обернуте на Північ.

Напевно, східна частина споруди мала дерев'яну підлогу, якій відповідає прошарок сірого супіску з вугликами на дні. Судячи з наявності характерних парних стовпових ям, зроблених з незначним відступом від бортів, стіни були обшиті дошками. При цьому вздовж внутрішньої перемички стовпові ями розташовувалися з обох боків від прорізу, на відстані близько 1 м одна від одної. Можливо, перемичка також була обшита дошками або слугувала підмурком, на який спиралась внутрішня стінка. У цьому випадку встановлені вертикально стовпи фіксували всю конструкцію там, де знаходився прохід. Хоча, такій реконструкції не зовсім відповідає розташування відкритого вогнища впритул до материкового останцю. У відділеній перемичкою західній частині котловану борти плавно спускались до дна. Дно закруглене, врізане в материк на 0,75 м. З цього рівня під зовнішню стіну впущена господарська яма-сховище грушоподібної форми.

Значне руйнування верхньої частини споруди (північно-східний кут повністю знищено під час вибірки ґрунту) та навколишньої території ускладнює можливість визначити її конструктивні особливості. Скоріш за все, вона мала каркасно-стовпову конструкцію: вціліли три кутові ями (діаметр 0,3 – 0,4 м; глибина 0,4 – 0,8 м), які могли слугувати для встановлення достатньо масивних опор перекриття. При цьому та яма, що відповідає східній стінці, розташована ззовні; а ще дві – із Заходу, всередині котловану. В цілому, складається враження, що зовнішні стіни будівлі споруджені ззовні від її заглибленої частини. Такому висновку відповідає й те, що піч врізана в східний борт котловану, а під його західний борт впущена господарська яма.

Виявлений у споруді інвентар нечисленний: окремі фрагменти кухонних горщиків, залізні ніж та голка, два цвяхи, невиразні корозовані металеві предмети. Переважна більшість знахідок концентрувалась у східній частині споруди, біля її дна. Виявлені там само уламки кружальних посудин можна

віднести до другої половини XII ст. До цього ж часу належить горщик, знайдений у печі. Складається враження, що споруда згоріла (заповнення насичено горілими рештками), проте незначна кількість речового матеріалу свідчить, що на цей момент мешканці вже покинули її.

Окрім охарактеризованого вище житла, уваги заслуговують два симетричні котловани (споруди 1, 2, розкоп 3 2000 року), розташовані за 1,6 м один від одного. Їх було орієнтовано стінками по сторонах світу. Той, що розташовувався зі Сходу (споруда 1), в плані подібний до двох з'єднаних довгими стінами овалів (4 х 1,35 та 3,25 х 1,95 м), дещо зміщених вздовж центральної осі по лінії Південь – Північ. Його загальні розміри 4,7 х 3,3 м. В південній частині об'єкту залягав масивний (2,3 х 1,75 м у плані; потужність – до 0,4 м) розвал печини, в якому фіксувались окремі глиняні вальки. Рівень розвалу поступово знижувався від центру до стінок. Напевно, це залишки глинобитної печі, що завалилась у підпілля з досить значної висоти під час руйнування будівлі.

Стіни котловану майже прямовисні, заглиблені в материк на 0,8 – 0,9 м. Дно рівне. На рівні дна в південно-східному куті розчищена кругла яма, а по центру східної стінки – невелика стовпова яма. Враховуючи відсутність стовпових ям у стінок, можна припустити, що це – підпілля житла зрубної конструкції.

У заповнені (здебільшого – в розвалі печини) знайдено фрагменти кружальної кераміки, два бочкоподібні пірофілітові пряслиця, вістря стріли з кістки, кілька металевих предметів. Серед останніх особливо треба відзначити фрагмент клепаної бронзової посудини. Його краї з двох боків досить рівно обрізані, з двох обламані (заготівка під ливарне виробництво).

В керамічному комплексі кількісно переважають кухонні горщики сірого та світло-сірого кольору з незначними домішками дрібного кварцевого піску, з потовщеним краєм вінця у вигляді масивного валику різної конфігурації, котрі датуються другою половиною XIII – XIV ст. При цьому типи посудин, появу яких на Новгород-Сіверщині Л.І. Виногродська відносять до більш пізнього часу, відсутні. Зустрічаються як неорнаментовані горщики, так і прикрашені насічками по вінцях або лініями та прокресленою хвилею чи нігтьовими вдавленнями по плічку.

Другий, розташований поруч котлован (споруда 2) – прямокутний у плані (4,6 х 3,3 м), із закругленими кутами. По його периметру, вздовж східного та західного бортів, збереглись залишки дощатої, обмазаної глиною облямівки у вигляді залишків встановлених вертикально дошок та смуг

пропеченої глини. Вздовж бортів, на дні, зафіксовано ділянки сіро-білого супіску. Можна припустити, що це – рештки засипки між материковим бортом та облямівкою стін. В заповненні об'єкту збереглися рештки обваленого дерев'яного перекриття у вигляді згорілих дошок. Вони залягали майже суцільним шаром, рівень якого знижувався від стін до центру котловану. На цьому рівні виявлена переважна більшість речових знахідок.

Борти котловану майже прямовисні. У кутах, що прилягають до північної стінки, вціліли залишки двох згорілих стовпів. Вони були встановлені в ямах діаметром 0,2 – 0,3 м та глибиною відповідно 0,4 та 0,7 м. Ще одна стовпова яма знаходилась у південно-східному куті. Її діаметр 0,4 м, глибина 0,7 м. Поблизу південно-східного кута в південній стінці було зроблено проріз. Напевно, тут розташовувався вхід у приміщення. Дно рівне, врізане в материк на 1 м. На дні зафіксовано кілька ям-сховищ різного розміру. Дві з них (ями 1, 2) були характерної дзвіноподібної форми, з ледь закругленим дном (глибина 1,5 м; діаметр устя 1 м) та могли слугувати для зберігання сільськогосподарської продукції. При цьому ями, розташовані із південного боку (ями 5 та 6), поєднувала низка неглибоких (0,1 м) видовжених ямок; вірогідно, це – сліди огорожі з встановлених вертикально дошок.

Швидше за все, відкритий котлован являється рештками господарського неопалюваного підкліту. Навряд чи його облямівка та зовнішні стіни будівлі складали одне ціле, про що свідчить, з-поміж іншого, недостатня кількість стовпових ям. Напевно, будівля мала зрубну конструкцію, а її стіни були на відстані від бортів заглибленої частини.

Зі споруди походить численний речовий інвентар: ножі, окуття відра, ключ, один цілий та внутрішня частина трубчастого замка (уламок коси-горбуші, фрагмент леза сокири, залізний, подібний до долота інструмент у вигляді невеликої сокирки з вузьким прямим лезом, ковані цвяхи, уламок гладенького скляного браслета з темно-коричневого скла, пірофілітове біконічне пряслице, частина жорна з червоно-коричневого каменю. Там само знайдено уламки стінок бронзових посудин, обрізані по краях та вирівняні. На одному з них вціліли залишки залізного вушка, закріпленого мідними заклепками. Визначити тип посудини досить складно. Напевно, це – частина металевого відра.

Ймовірно, що уламки бронзових посудин були заготовлені для подальшої переплавки. Їх досить впевнено можна пов'язати з періодом існування споруди, оскільки всі вони знайдені на рівні решток обваленого

перекриття. Треба відзначити, що подібні заготовки зустрічались також у верхній частині заповнення сусідніх об'єктів та в залишках культурного шару. Окрім цього, кілька таких «обрізків» виявлено в ґрунті, вивезеному на територію Спасо-Преображенського монастиря. В усіх випадках це – фрагменти посуду, з'єднаного рядами клепок; на деяких збереглись рештки відігнутих назовні вінець. Можливо, всі вони потрапили в культурний шар після руйнування споруди.

На підставі знахідок речового інвентарю споруду можна віднести до післямонгольського періоду. Виявлений керамічний матеріал, так само як і в розташованому поруч котловані, репрезентує типи горщиків, властивих для середини XIII – XIV ст. А це говорить про продовження життя тут і в післямонгольський час. Напевно, об'єкти є синхронними, або відділені один від одного незначним проміжком часу. Враховуючи, що вони розташовані неподалік один від одного, симетричні та майже ідентичні за загальними розмірами, можна навіть припустити, що це – два розділених широкою материковою стінкою підпілля великої наземної будівлі зрубної конструкції.

Практично всі інші об'єкти на момент досліджень були напівзруйнованими. Проте, з огляду на відсутність решток опалювальних пристроїв та незначні розміри, їх з певною вірогідністю можна вважати господарськими спорудами. Зібраний матеріал представлений уламками кругових посудин кінця XII – початку XIII ст. та післямонгольського часу. Речові знахідки нечисленні: ножі, цвяхи, пірофілітові пряслиця, уламки скляних браслетів, кістяна застібка від кінських пут з графіті у вигляді трикутника (аналогічна походить з кургану поблизу Цозарівки та датується XII ст.) тощо (Кирпичиков 1973, с. 68). Окремо можна відзначити бронзову монетоподібну підвіску із зображенням постаті святого-вершника із заповнення господарської споруди (№ 2, розкоп 1 2000 року).

На думку О.В. Григор'єва, поселення в урочищі Путивська гора було одним з княжих володінь, про наявність яких в окрузі Новгород-Сіверського свідчать літописи (Григорьев 2000, с. 100). Існує також гіпотеза, яку підтримують деякі письменники та краєзнавці, що саме тут знаходився Путивль, згаданий у «Слові о полку Ігоревім» (Іванова 1987, с. 70 – 71; Шарлемань 1961, с. 327 – 328).

Щодо датування поселення поблизу с. Путивськ, фахівцями висловлювались різні думки. За попередньою версією, його виникнення відносили до першої половині XII ст., а загибель пов'язували з подіями згаданими у літописі під 1146 роком (Григорьев, Коваленко, Моця 1984, с. 229)

І.Г. Сарачев, спираючись на результати вивчення керамічного комплексу пам'ятки, визначає час його функціонування в проміжку між серединою XII ст. – 1174 роком (Сарачев 1995, с. 78 – 98); О.В. Григор'єв, на підставі аналізу речового інвентарю, в публікації матеріалів розкопок називає іншу дату: друга половина XII ст. – перші десятиліття XIII ст. (Григорьев 2000, с. 99). У той же час, в ході робіт 2000 року були отримані матеріали, що належать до часу післямонгольської навали та дозволяють засвідчити існування життя на поселенні в XIII – XIV ст.

Вирішуючи питання про датування поселення, треба враховувати, що в усіх випадках археологічні дослідження здійснювались на периферії значної за площею пам'ятки; жодного разу розкриті об'єкти не вдалось пов'язати стратиграфічно. Тобто отримана інформація досить уривчаста. Швидше за все, різні комплекси репрезентують різні етапи існування поселення. Складається враження, що в період міжусобних феодальних війн XII – XIII ст., які спустошили округу Новгород-Сіверського (Григорьев 2000, с. 100) та дещо пізніше – до XIV ст., життя тут кілька разів згасало та відновлювалось. Серед іншого, така інтерпретація пояснює наявність покинутих жител поруч із зруйновними внаслідок катастрофічних подій спорудами.

Неодноразове відновлення поселення можна пояснити його розташуванням у стратегічно важливому пункті, на підступах до переправи через Десну. Власне кажучи, назва урочища, так само як і сучасного села[22], пов'язана із розташованою неподалік Путимською (Пирогівською) переправою (бродом). Дорога до неї проходила по дну яру, що відрізав Путивську гору від річкової тераси. Переправа, відома за матеріалами писемних джерел з XVI ст., була пов'язана з традиційними шляхами від Новгород-Сіверського на південь, у Глухів та Путивль, і на північ – у верхів'я Оки (Шинаков 1981, с. 123 – 124; Кулаковский 2006, с. 16, 44 – 46). Ще в XIX ст. Десну в цьому місці часто долали кіньми вбрід (Москаленко, Кедун 2000, с. 29).

Треба відзначити, що вздовж правого берега Десни навколо розглянутої переправи зосереджено кілька потужних городищ, які належать до різних епох. Це, перш за все, Юхнівське городище доби раннього заліза та Горбівське городище роменського часу. Відстань між ними не більше 3 км. На думку О.В. Григор'єва, до роменського часу брід через Десну знаходився у с. Горбово, а після зміни русла річки він перемістився трохи вище за течією, в район сучасного с. Путивськ. Саме цим дослідник пояснює згасання життя на Горбівському городищі та виникнення Путивського

[22]Сучасне с. Путивськ розташовано у підніжжя корінної тераси р. Десна.

поселення (Григорьев 2000, с. 100; Григорьев 2006, с. 98 – 100). Однак, існування броду безпосередньо поблизу с. Горбова не підтверджується жодними джерелами. З огляду на характер місцевості воно здається малоімовірним. Річкова долина в цьому місці дуже широка та досить заболочена. Паромна переправа, що використовувалась у XIX – XX ст., була влаштована там, де долина звужується, майже на кілометр від с. Горбова (Домоцький 2010, с. 100 – 101).

Швидше за все, відомий за писемними джерелами брід поблизу сучасного с. Путивськ використовувався постійно з найдавніших часів, але в роменський час головна дорога до нього підходила з півдня: від племінного центру сіверян біля сучасного с. Радичів, повз Горбівське городище. Тільки після перетворення Новгород-Сіверського на центр удільного князівства більшого значення набуває північний напрямок, що й викликало появу Путивського послення і водночас позбавило ваги горбівське городище.

Також треба зауважити, що навряд чи в давньоруський час дорога до Путимського перевозу від Новгород-Сіверського вела навпростець, як вважає О.В. Григорєв (Григорєв 2006, с. 99). У цьому випадку шлях повинен був перетинати великий лісовий масив, який існував ще й в XVII ст. (Кулаковський 2006, с. 32). Напевно, за доби Давньої Русі використовувалась дорога берегом Десни, повз сучасний Спасо-Преображенський монастир, сс. Комань та Араповичі. Вздовж неї відомо кілька поселень XII – початку XIII ст. (2-ге Новгород-Сіверське городище-Чулатів-Дробишево-Путивськ), розташованих на високих мисовидних виступах річкової тераси, на відстані від 1 до 3 км одне від одного. Судячи з усього, це були феодальні володіння, форпости, які контролювали підступи до Новгород-Сіверського (Черненко, Казаков 2003, с. 14 – 16). Найбільш значними з них були поселення на місці сучасного Спасо-Преображенського монастиря та в урочищі Путивська гора.

Також цікаві матеріали вдалось отримати в ході розкопок городища у с. Горбове, яке сьогодні більшість дослідників ототожнює з літописним Ігоревим сільцем. Розкопана тут площа склала близько 700 м^2, були виявлені рештки жител та господарських споруд роменського часу та X – XII ст.[23] .

[23] Григорьев А. В. Округа Новгород-Северского в X – нач XI вв. // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород – Северский, – 1989. – С. 22–25.

Горбівське городище, яке більшість сучасних дослідників ототожнює з літописним «Ігоревим сільцем» є найбільш відомим городищем Новгород-Сіверської округи . Відзначимо, що територія пам'ятки і досі носить топонім «сільце». Городище знаходилось на західній околиці села. В наш час воно повністю знищено крейдяним кар'єром. За висновками О.В. Григор'єва, городище займало невеликий мис шириною до 25 та довжиною близько 80 м. Його висота над рівнем Десни була близько 30 м. З напільного боку до нього примикало неукріплене селище площею 9 га [24] (мал.3).

В науковій літературі пам'ятка відома з XIX ст. Поселення Горбове є другим за площею городищем округи, що існувало у сіверянський час. Вважається, що саме тут 1878 р. було знайдено скарб срібних гривен, запроваджений до наукового обігу Д.Я. Самоквасовим. Він складається з 26 цілих і 4 обрубаних срібних гривень чернігівського типу[25]. Ця знахідка стала підставою для локалізації на Горбівському городищі Ігорева сільця. На думку В.П. Коваленка, вона не може бути випадковою і чітко визначає соціальний статус власника скарбу, що проживав в зазначеному поселенні. Дослідник визначає дату виникнення скарбу як 1146 рік, що відповідає літописній згадці про Ігореве сільце[26]. В той же час, М.Ф. Котляр відносить гривні зі складу скарбу до більш пізнього часу, ніж згадані в літописі події. Такої ж думки дотримується І.Г. Сарачев. Варто зауважити, що дискусія з приводу локалізації Ігорева сільця триває з кінця XIX ст. Наприклад, П.В. Голубовский, посилаючись на найбільш вірогідний шлях просування княжіх військ під час конфлікту 1149 року, локалізував «Ігореве сільце» на городищі у села Дегтярівка [27]. В наш час біля згаданого села відоме городище раннього залізного віку, проте на відстані до 7 кілометрів від нього вище за течією р. Десна знаходяться два городища у с. Горбове, одне з

---

[24] Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным ю – Тула: Гриф и Ко, 2000. – С.- 195.

25 Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівтва / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 55–60.

26 Коваленко В. П. Княжеские сёла в окрестностях Новгород-Северского в XII в. / Владимир Петрович Коваленко // Путивлю 1000 лет: древнерусский город Путивль: тезисы докладов и сооб. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. – Путивль, 1988. – С.16–18.

27 Голубовский П. В. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. // Труды XIII Съезда в Екатеринославле в 1905 / Под ред. П. С. Уваровой. – М., 1907-08. – Т. 2. – С. 19 .

яких більшість сучасних дослідників якраз і вважає Ігоревим сільцем. Однак, автор розкопок городища, О.В. Григор'єв, висловлює сумніви з приводу прийнятої локалізації «сільця», оскільки на середину XII століття життя на Горбівському городищі згасає , що не відповідає картині багатого володіння, поданій в літопису.

Територія поселення біля села Горбове неодноразово оглядалось та досліджувалось археологами. Вперше поселення оглянув С.А. Гатцук у 1907 році[28]**.** У 1924 році Горкінське городище оглянув та зібрав підйомний матеріал К.І. Самбурський., дослідивши всю вцілілу на той час площу городища. Результатам Першу шурфовку зазначеної пам'ятки було здійснено у 1946 році М.В. Воєводським. Проте перша системна розвідка на поселенні була здійснена В.П. Коваленко та Р.С. Орловим у 1979 році (Коваленко, Орлов 1980, с. 282 – 283). Використавши зібрані в ході розвідок дані, О.В. Григор'єв протягом 1980 – 1984 років здійснив розкопкиких робіт дослідник присвятив декілька публікацій. Він дослідив рештки валу та ділянку культурного шару, що вціліла по краю крейдяного кар'єру. На підставі отриманих в ході робіт матеріалів, дослідник відніс час виникнення поселення до пізнього етапу існування роменської культури та датував X ст. Згідно з його висновками, деякий час воно не мало укріплень. Формування системи укріплень почалося з улаштування ескарпу висотою понад два метри. При цьому ескарп було укріплено стінкою з дерев'яних балок [29].

Будівництво валу та рову відбувається в X ст. Вал (ширина – до 10 м, висота – більше 3-х м) включав два ряди дубових клітей. До нього примикав рів глибиною до 1,5 м. О.В. Григор'єв відзначає, що в межах X ст. в історії фортифікації городища чітко простежується два будівельних періоди. При цьому на другому етапі висота та ширина валу були збільшені. Забудова поселення складалась зі споруд різної конструкції. Матеріали їх дослідження були використані ним для розробки типології роменських будівель. Згідно з його висновками, більшість споруд горбівського городища – зрубної конструкції, із заглибленими котлованами; були також двоповерхові зрубні житла (Мал. 4).

Поряд з будинками знаходились ями для збереження припасів, зокрема – зернові. Останні мали класичну грушоподібну форму та використо-

---

[28] Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород – Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – №6. –.С. 13.

[29] Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным ю – Тула: Гриф и Ко, 2000. – С.- 103.

вувались досить тривалий час, про що свідчать залишки додаткової обмазки стін. Вони відрізняллися порівняно великим середнім об'ємом ~ 1,73 т., що може свідчити про рівень матеріальної забезпеченості населення. Відсутність зерна в більшості господарських ям О.В. Григор'єв пояснює стратегічною важливістю цього продукту[30].

Щодо топографії поселення, то автор розкопок приходить до висновку про садибну систему забудови. Така система забудови зберігається від роменського періоду (початку існування поселення) до XII ст. (час загибелі).

Аналізуючи результати досліджень, О.В. Григор'єв дійшов висновку, що на горбівському городищі в X – XI ст. існувало близько 200 дворів. Враховуючи теорію 5-ти кілометрової зони рентабельності землеробства, висунуту Г.Є. Афанасьєвим, лише мешканці 80 дворів мали можливість займатися землеробством[31]. Зазначена теза зазнала критики В.В. Примака, який звинувачує О.В. Григор'єва в неприпустимості використання етнографічних матеріалів XIX ст. для дослідження роменського періоду [32]. Проте, В.В. Приймак не врахував місцеві природні умови – ландшафт та заселеність даної території. По-перше, в безпосередній близькості (на відстані 5 – 10 км) знаходилось ряд інших синхронних поселень, зокрема – власно Новгород-Сіверська роменська протоагломерація. По-друге, навколишня місцевість перерізана ярugами, що виключає можливість використання широких площ під землеробство. По-третє, в регіоні існували широкі можливості (навіть більш сприятливі) для розвитку тваринництва та додаткових промислів – бортництва, рибальства, мисливства. Отже, приходимо до висновку, що теорія О.В. Григор'єва є цілком обґрунтованою.

В цілому, результати дослідження Горбовського поселення дозволяють зробити висновок, що воно в X – XI ст. було одним з найбільших на території Новгород-Сіверської округи. О.В. Григорьєв вважає, що в роменський період це городище виконувало роль центру невеликої общини та було пов'язане з Новгород-Сіверським, що за своїми функціями вже в цей час наближався до міста . В період Київської Русі воно продовжувало розвиватись в межах раніше сформованої системи.

---

[30] Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным ю – Тула: Гриф и Ко, 2000. – С.- 103.

[31] Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным ю – Тула: Гриф и Ко, 2000. – С.- 189.

[32] Примак В. В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини . – Полтава, 2007. – С. – 20.

Напевно, за часів складання Давньоруської держави Горбівське городище було насильницьким шляхом підкорене русичами, про що свідчать сліди пожежі, виявлені під час розкопок О.В. Григор'єва . Надалі життя тут відновлюється, хоча й не набуває колишнього розмаху. За висновками В.П. Коваленка, в XII ст. поселення перетворюється на заміську резиденцію місцевого князя (літописне Ігореве сільце). Як можна вважати, воно загинуло в середині XII ст., можливо, в ході феодальної міжусобної війни 1146 року .

Загибель городища в XII ст. без подальшого відновлення життєдіяльності певною мірою може бути пов'язана з падінням його політичної та оборонної ролі. Саме в цей час виникає заміська князівська резиденція на території сучасного Спасо-Преображенського монастиря та поселеня Доматкановo. Вона розташовувалась зручніше, враховуючи потреби оборони, зокрема, можливість швидкої передислокації військ в разі необхідності. Функції господарського та оборонного центру на південній межі міської округи перебирає на себе Путивське городище. Час загибелі Горбівського поселення та появи Путивського приблизно співпадають.

На початку XXI ст. вивчення округи продовжується. В 1999 та 2002 роках розкопки поселення поблизу с. Путивськ були здійснені експедицією О.Є. Черненко та А.Л. Казакова за участі автора [33]. Городище Пісочний Рів досліджував Л.Л. Залізняк у 2002 році. З огляду на отримані результати, він дійшов висновку, що функціонування годища припиняється у X ст., що пов'язано з централізаційною політикою київських князів[34] . У 2005 – 2007 роках дослідження городища Кеселівка II проводив Д.В. Каравайко[35] .

Сьогодні на території округи міста систематично працюють співробітники Чернігівської обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, співробітники ДП «Старожитності Полісся». Їх діяльність пов'язана з охороною відомих пам'яток та проведенням експертиз земельних ділянок. Зазначені роботи дозволяють більш точно локалізувати територію відомих пам'яток та виявити нові.

---

[33] Черненко О. Є. Охоронні археологічні роботи біля с. Путивськ Новгород-Сіверського району // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 15.

[34] Залізняк Л. Л., Археологічна експедиція НаУКМА 2002р. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум. – Вип. 11. – 2003. – С. 5–13.

35 Каравайко Д. В. Розкопки городища Киселівка II в 2005 р. // АДУ 2004 – 2005рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 178–182.

В межах округи давньоруського Новгород-Сіверського відомо різнотипні пам'ятки: городища, поселення та кургани.

За своїм місцезнаходженням поселення можна розділити на дві групи. Перша з них – найближча округа – в межах 5-ти кілометрів від дитинця. До другої групи відносяться пам'ятки, розташовані в межах 20-ти кілометрової зони. Загальна площа Новгород-Сіверської округи приблизно сягала 450 км^2.

Загалом, кількість роменських пам'яток, відомих в окрузі Новгород-Сіверського, значно переважає давньоруські. Це стосується перш за все городищ. Вони розташовані на відстані від 5 то 20 км від міста та фактично утворюють замкнуте кільце, що з одного боку проходило вздовж р. Десна, далі повертало на захід вздовж річок Рома та Смячка і знову виходило до Десни вздовж р. Малотічки. В результаті аналізу городищ можна зробити висновок, що переважна більшість з них належать до мисового типу і виникають на мисовидних виступах річкових терас. Їх оборонні споруди побудовані з використанням рельєфу місцевості, що типово для даного регіону. Відзначимо, що майже всі вони виникають на місці колишніх городищ юхнівської культури. Зауважимо також, що до деяких із них примикали неукріплені селища.

Надалі, після появи укріпленого міста, майже всі ці гордища зникають. Тільки на деяких з них в незначній кількості присутні матеріали XII – XIII ст., що свідчить про малу інтенсивність життя у зазначений період. Можна припустити, що ці поселення перетворюються на селища або ж використовувались сезонно, як тимчасові стани для зайняття сільським господарством чи промислами. Це дозволяє констатувати зміну характеру заселення округи Новгород-Сіверського після приєднання її до давньоруської держави.

Натомість в XII ст. з'являються укріплені поселення в найближчій окрузі міста (територія сучасного Спасо-Преображенського монастиря, Доматканівське та Путивське городища). Вони розташовуються в стратегічно важливих пунктах та утворюють систему оборони на підступах до Новгород-Сіверського. При цьому поселення на території Спасо-Преображенського монастиря виконувало роль заміської князівської резиденції, з кам'яним собором та мурованим княжим теремом.

Водночас із занепадом більшості городищ в XII – XIII ст. на території Новгород-Сіверської округи зростає кількість селищ, практично відсутніх в попередній період. На відміну від укріплених поселень, вони розташову-

вались на деякому віддаленні від краю річкових терас, на більш рівних ділянках плато, що створювало значно зручніші умови для заняття землеробством. Єдиний виняток – селище в ур. Мосолов Рів, функціонування якого було пов'язане з переправою через р. Десну.

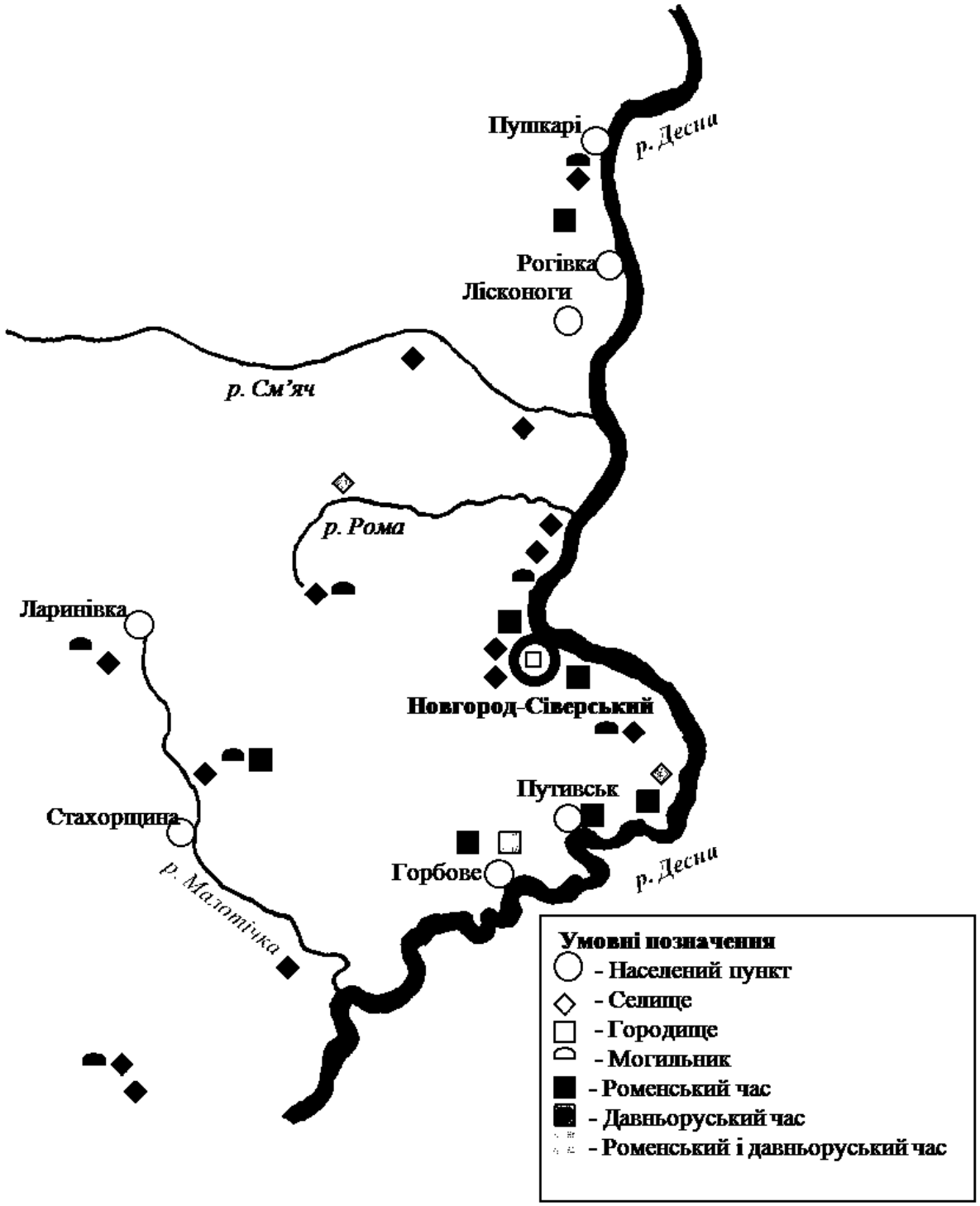

Мал. 1. ***Схема розташування пам'яток округи Новгород-Сіверського***

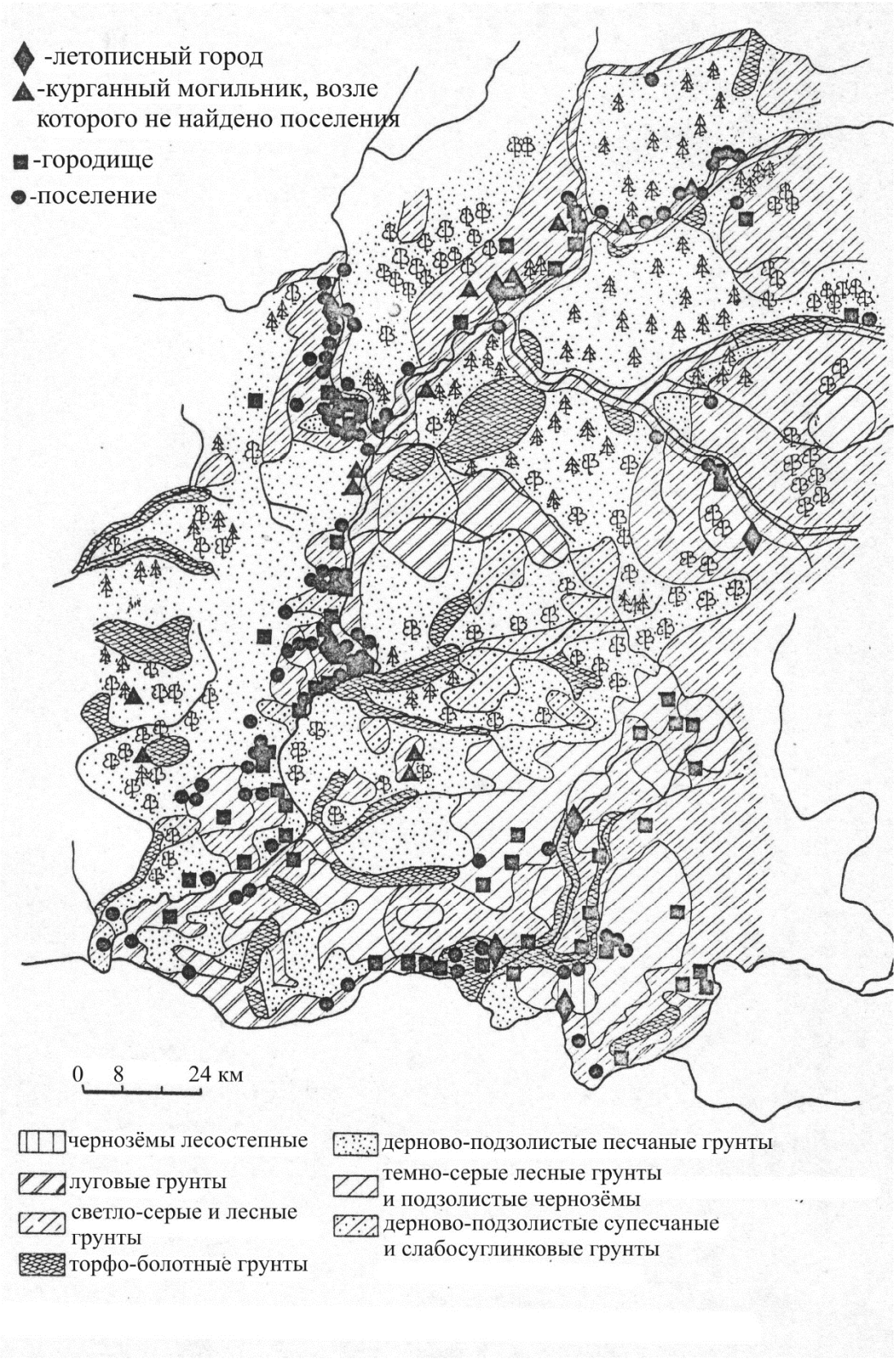

Мал. 2. ***Пам'ятки давньоруського часу, ядра Новгород-Сіверського князівства, нанесені на карту грунтів (за В. П. Коваленком та Ю. М. Ситим)***

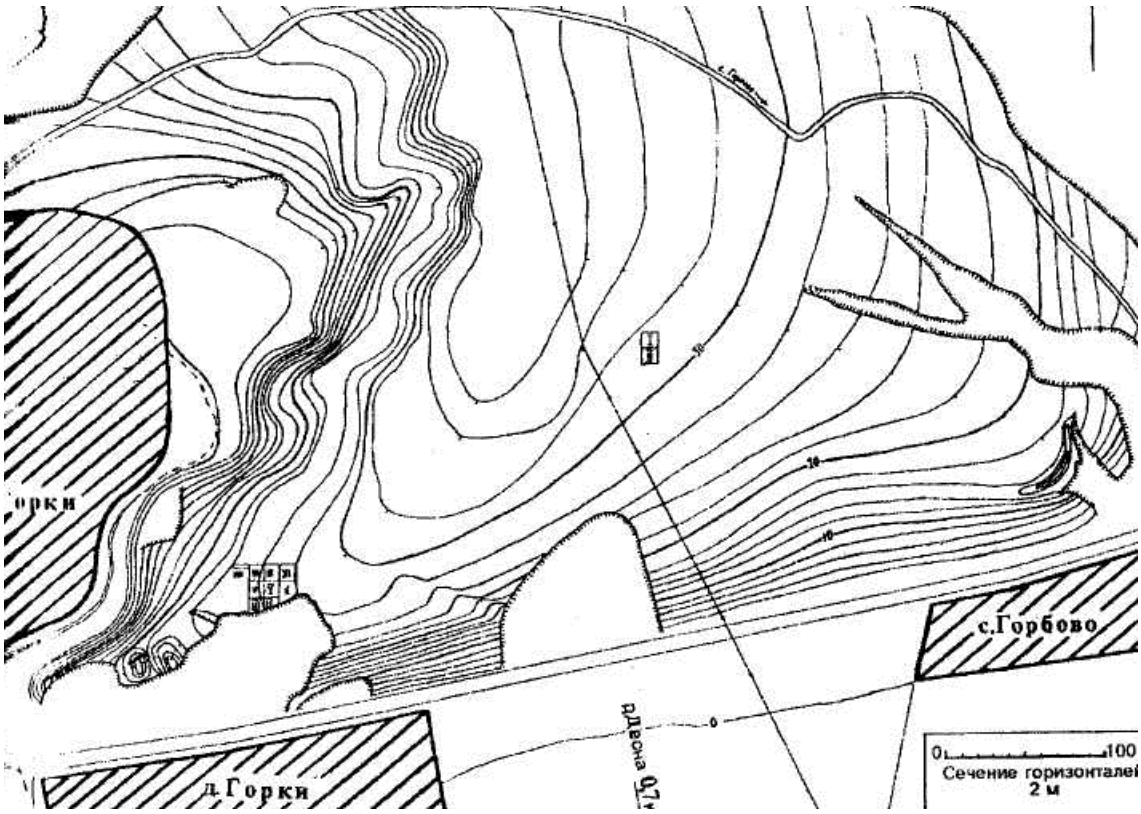

Мал. 3. ***Поселення у с. Горбове. План (за О. В. Григорьєвим)***

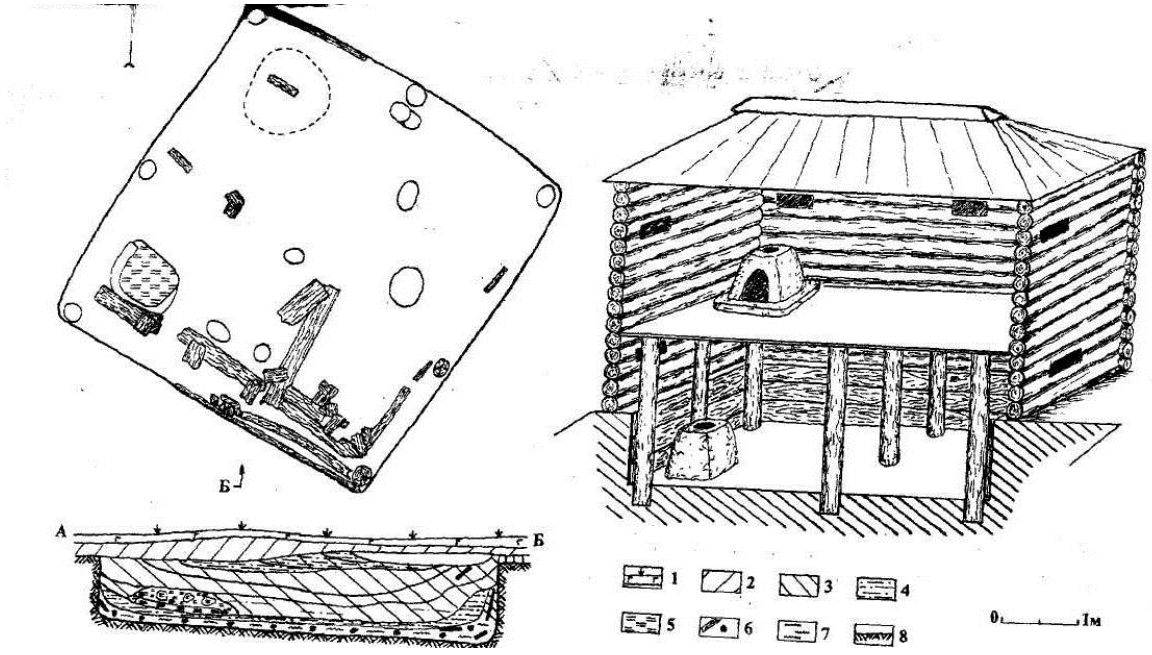

Мал. 4. ***Поселення у с. Горбове. Житло 4 (за О. В. Григорьєвим)***

Список використаних джерел

1. Голубовский П. В. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. // Труды XIII Съезда в Екатеринославле в 1905 / Под ред. П. С. Уваровой. – М., 1907-08. – Т. 2. – С. 1–50 .
2. Горюнов Е. А Поселение у села Чулатово // КСИА. – М., 1971. – Вып. 125. – С. 41–45.
3. Григорьев А. В. Округа Новгород –Северского в X – нач XI вв. // Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции / под ред. А. Б. Коваленко, В. П. Коваленко, А. М. Федирко. – Чернигов – Новгород – Северский, – 1989. – С. 22–25.
4. Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале IX века по археологическим данным . – Тула: Гриф и К°, 2000. – 263 с.
5. Григорьев А. В. Древнерусское поселение в окрестностях Новгорода-Северского // Археология Верхнего Поволжья. – М., 2006. – С. 92–104.
6. Залізняк Л. Л., Археологічна експедиція НаУКМА 2002р. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум. – Вип. 11. – 2003. – С. 5–13.
7. Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X – XIII вв. – Москва: Наука, 1975. – С.75.
8. Зимин А. А Слово о полку Игореве. СПб.: Дмитрий Буланин, 2006. 516 с.
9. Москаленко О. Ю. Кедун І. С. Історична топографія Новгород-Сіверського // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 21–28.
10. Моця О. П. Південна «Руська земля» . – К., 2007. – С.- 105.
11. Каравайко Д. В. Поховання юхнівської культури на Чернігівщині / Д. В Каравайко // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 68–77.
12. Каравайко Д. В. Розкопки городища Киселівка II в 2005 р. // АДУ 2004 – 2005рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – С. 178–182.
13. Коваленко В. П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «слова о полку Игореве» // Чернигов и его округа в 9 – 13 вв., К.: Наукова думка, 1988. С. 56–65.
14. Коваленко В. П. Княжеские сёла в окрестностях Новгород-Северского в XII в. // Путивлю 1000 лет: древнерусский город Путивль: тезисы докладов и сооб. обл. науч. конф., посв. 1000 летию Путивля. – Путивль, 1988. – С.16–18.
15. Коваленко В. П. Археологічне вивчення літописних міст Чернігово-Сіверської землі //Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. – Чернігів, 1990. – С. 23–31
16. Котляр М. Ф. До проблеми утворення Новгород-Сіверського князівтва // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 55–60.
17. Куза А. В Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве». // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.»: тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 55.

18. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) . – К.: Темпора, 2006. – С. 28-38.

19. Поляков Г. П. Сёла-замки древней Руси XI – XIII вв. Брянск, 2005. 87 с.

20. Примак В. В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини / В. В. Примак. – Полтава, 2007. – 180 с

21. Самоквасов Д. Я. Могильныя древности северянской Черниговщины . – М.: Синодальная тип., 1916. – С.92.

22. Уварова П. С. Городища и курганы / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС. – М.: Синодиальная типография, 1906. – Вып. 1. – С.88.

23. Черненко О. Є. Охоронні археологічні роботи біля с. Путивськ Новгород-Сіверського району / О. Є Черненко, А. Л. Казаков, О. С Дудко // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 15.

24. Черненко О. Є. Охоронні археологічні роботи біля с. Путивськ Новгород-Сіверського району // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 15.

25. Черненко О. Є. Археологічні дослідження в Новгороді-Сіверському в 2003р. // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – С. 341–342.

26. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено . – К., 1851. – С.-7.

27. Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород – Сіверського Подесення / Людмила Ясновська// Сіверянський літопис. – 2005. – №6. – С. 13.

Kedun I. S.

TOPOGRAPHY AND STRUCTURE OF THE URBAN DISTRICT OF NOVGOROD-SIVERSKOY IN THE OLD RUSSIAN TIME

The paper examines the features of the formation and development of the urban district of Old Rus Novhorod-Siverskyi as an important administrative, economic, and cultural center of Southern Rus. The relationship between the city and surrounding settlements is analyzed, and the boundaries and structure of the urban district are defined. Particular attention is paid to the natural and geographical conditions of the region. The study also highlights the history of archaeological research in the area and analyzes various types of archaeological sites, including hillforts, settlements, and burial mounds.

It is established that the formation of the Novhorod-Siverskyi district occurred in several stages and was accompanied by changes in the settlement system of

the territory. The role of natural factors, economic activities, and political processes in the development of the city and its district is determined. It is concluded that Novhorod-Siverskyi underwent the main stages of development typical of medieval cities of Southern Rus.
Keywords: *Novhorod-Siverskyi, urban district, Old Rus city, Chernihiv-Sivershchyna, archaeological sites, hillforts, settlements, proto-agglomeration, Romny culture, Southern Rus, Middle Ages, Desna region.*

УДК 316.344.42:008:81’42

Забузова О. В.
виконавча директорка
ГО «Київська школа дипломатичних мистецтв»
oksana.zabuzova@gmail.com
orcid.org/ 0000-0001-5746-2335

ДИСКУРС КУЛЬТУРИ У ФОРМУВАННІ ЕЛІТ

Після розпаду СРСР на зламі XX–XXI ст.ст. була проголошеня незалежна держава Україна в якій український народ виступає як нація зі своїм історичним минулим. На окресленій географічній локації виникла нова сукупність матеріально-економічних, соціальних, політичних і культурних зв’язків, що спираються як на давніші комплекси взаємодії людина – люди – світ і традиційно позначені в українській ментальності, культурі, а, також, на відносно недавні – технічні й технологічні, що пов’язані із розвитком сучасних наук і технологій а, також і ті, що пов’язані зі свободою, демократією, «західними цінностями» тощо, та й сам простір всієї країни отримав додаткову якість і новий вимір – цифровий.

Статтю присвячено дослідженню ролі культури у формуванні еліт у контексті становлення та розвитку української державності. В статті аналізуються трансформаційні процеси в українському суспільстві після здобуття незалежності, акцентуючи увагу на взаємозв’язку технологічного, соціального та ідейно-філософського рівнів культурної системи за концепцією Леслі Уайта. Розглядається феномен держави як культурної підсистеми, що функціонує через процеси виробництва, трансформації та розподілу енергії.

Особливу увагу приділено соціальному прошарку як ключовому чиннику реалізації ідей і розвитку суспільства, а також ролі еліт як носіїв владних, ціннісних і культурних орієнтирів. Проаналізовано теоретичні підходи до визначення поняття «еліта», історію його формування та сучасні інтерпретації у науковому дискурсі. Наголошено на суперечливості та актуальності проблеми еліт у сучасному світі, зокрема в умовах демократичних трансформацій і кризових процесів.

Запропоновано культурологічний підхід до вивчення еліт як похідної суспільства; обґрунтовано доцільність використання міждисциплінарних, в т.ч. математичних методів для аналізу суспільних процесів і феномену еліт.

***Ключові слова**: Україна, культура, держава, еліти, суспільство, освіта, культурологія.*

Вступ. Творення нової української держави на уламках імперії СССР поставило перед Україною безліч нових і невідомих доти викликів та питань. Сотні років українці прагнули своєї незалежності, мріяли, боролись за свої права на цій землі, і таки зуміли скористатись історичною нагодою наприкінці XX століття. Акт проголошення незалежності України був ухвалений Верховною радою УРСР (тобто, законним урядом попереднього політичного утворення) 24 серпня 1991 року та підтверджений Всеукраїнським референдумом 1 грудня того ж 1991р. (90, 32 % – «За»), що продемонструвало єдність громадян в їх бажанні і намірі будувати власну, нову й незалежну, демократичну державу. Пропонуючи після голосування внести синьо-жовтий прапор, депутат Роман Лубківський сформулював саму суть події і фактично означив напрям розвитку України: «Сьогодні завершується торжество історичної справедливості. Ми повертаємося в лоно цивілізованих держав, опираючись на багатовікову традицію нашої державності – демократичної, миролюбивої і відкритої для всього світу». [1] Саме від 24 серпня 1991 року йде відлік історії незалежної України і саме цей день країна щороку святкує як «День незалежності», втім, тут ми б хотіли нагадати про низку державотворчих актів і подій, першою з яких є Декларація про державний суверенітет України, ухвалена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. На її основі 3 серпня 1990 р. був прийнятий Закон «Про економічну самостійність Української РСР», реаліація якого «мала стати матеріальним фундаментом державного суверенітету», а 25 грудня того ж, 1990 р., ухвалена постанова «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх відносин (*виділено нами – ОЗ*». Ці два правові акти «створювали передумови для корінних змін у політичному, економічному й соціальному житті…», а також «… спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі УРСР в загальноєвропейськомі процесі та європейських структурах». Американський політолог З. Бжезинський із цього приводу заявив: «Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення... незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи, сучасна Україна перетворює Росію на національну державу. Це надзвичайно важливі зміни». [2] Це твердження відомого політолога можна вважати не тільки визначенням подій початку 90-х років XX ст., але й передбаченням на десятиліття вперед, в тому числі, і нинішню війну повномасштабну війну і подальші події в Європі та світі. Абсолютно ствердним і завершальним акордом, що підтвердив народження нової, незалежної, демократичної європейської держави став

Всеукраїнськьий референдум 1 грудня 1991 р., де цифри показали безумовну і безпрецендентну підтримку народом ідеї незалежності і суверенності України. [3]

Ретроспективний погляд на відомі доленосні документи нині викликає певний подив і запитання, позаяк кожна із цих трьох акцій і дат могла би вважатись днем народження нашої країни: зміст Декларації про незалежність більш повний і вагомий по суті [4], аніж серпневий Акт 91-го [5], який, до слова, на Декларацію 90-го і спирається, а грудневий Референдум – воля саме народу, а не його представників у владі. Ось як про означене розповідав у своєму інтерв'ю газеті «Джеркало тижня» з нагоди перших десяти незалежних років Л.М.Кравчук: «…насправді незалежною Україна стала лише після 1 грудня. 24 серпня незалежність була проголошена Верховною Радою, але історія знає випадки, коли парламентарі скасовували рішення, ухвалені попередниками. … Підтвердженням тези про доленосність грудневого референдуму є важлива обставина, про яку чомусь мало хто згадує. До 1 грудня формально незалежну Україну не визнала жодна держава світу. Протягом грудня Україну визнали більше сорока країн. … До речі, цілком могло статися, що українці святкували б День незалежності не 24 серпня, а 1 грудня. Питання, з якого дня починати відлік новітньої історії держави було темою доволі жвавої дискусії. Переважала то одна дата, то друга. Поклав край суперечкам, якщо не помиляюся, Дмитро Павличко, який відшукав досить несподіваний аргумент: «Святкувати влітку набагато приємніше, ніж узимку. Сніг, чи мороз, чи навіть дощ можуть зіпсувати урочистості». Цей довід видався депутатам дуже переконливим…». [6] Так воля народу і окремих особистостей інтегрувались в той перебіг історії, і ті опорні точки подій і дат, які ми відзначаємо в тому чи ншому ключі. З огляду на висловлене нами в тексті надалі, можна припустити, що одна дата, подія, рішення, день, документ тощо «не потягли» б той енергетичний потенціал, який був як накопичений, та і використаний для перебудови таких великих і об'ємних пластів усіх сфер буття і в матеріальному сенсі та його фінансовому еквіваленті, і в соціумі – для розвалу старої і формування інакшої організації суспільства, і в повені незнаних і різномантних ідей і цінностей, які ведуть свою боротьбу і тепер.

1. Теорії та визначення еліт.

Тотальні трансформаційні історичні процеси зачіпали і кожного індивідуума, і більші чи менші численні групи людей, і всю країну – відтак, безумовною була потреба в їх розумінні, осмисленні і спрямуванні.

Почались пошуки тих, хто міг би дати відповіді (внесемо при цьому уточнення, що такі спроби і пошуки тривають), – отже, у суспільному просторі прозвучав запит до найдостойніших авторитетів, до найкращих людей, запит про «нову українську еліту» – і хто мав би нею стати: «старші і мудріші», не «заплямовані» в радянський період, «молоді і перспективні» – навчені по закордонах, а також вирощені в окремих навчальних центрах і закладах. Таку ідею, наприклад, проголошував студентам тодішній президент Національного університету «Києво-Могилянська академія» В. С.Брюховецький, подібні помисли були покладені в основу функціонування Київської школи економіки (KSE), Американського університету в Києві, Школи міністрів Петра Кульпи та деяких інших освітніх установ, а також численних «шкіл лідерів».

Іншим аспектом, який потребував формування, формулювання і визначення як всередині нового українського суспільства, так і зовні, у сфері міжнародній і який також досі не є остаточно і впевнено усталеним – це українська ідентичність. За третину століття і нові покоління, народжені за цей час, це поняття набуло певних ясності та інтегрованості як в самій Україні, хоча, на нашу думку, не остаточно, так і на міжнародній арені і російсько-українська війна значно мірою викарбовує нас – як для самих нас, так і для інших народів. Як новий учасник міжнародної «гри», Україна була «введена в світ» Анатолієм Зленком, який очолив Міністерство закордонних справ в липні 1990-го і зумів здійснити перехід від обмеженого у повноваженнях міністерства в повноцінне зовнішньополітичне відомство суверенної держави. Хоча ця його робота, і відоме твердження Леоніда Кучми «Україна – не Росія» не переконала світ в нашій суб'єктності, схоже, що це зробить – чи вже зробила, – російсько-українська війна.

Таким чином, на окресленій в XX столітті географічній локації, був створений новий суб'єкт, нова сукупність матеріально-економічних, соціальних і політичних і культурних зв'язків, що спиралася як на давніші комплекси взаємодії людина – люди – світ, записані в українських традиціях і культурі, і на відносно недавні – технічні й технологічні, пов'язані із розвитком наук і технологій XX сторіччя, і ті, що увійшли в наш простір як такі, що пов'язані зі свободою, демократією, «західними цінностями» тощо, та й сам простір всієї країни отримав додаткову якість і новий вимір – цифровий.

Чи така система в такій сукупності рис є життєздатною, чи стане вона однією з акторів розвитку людства – значною мірою сучасна повномасш-

табна війна випробовує, гранить і гартує цей соціальний організм, і, як кожна система чи організм потребує «центру керівництва», так і новостворена «система» Україна перебувала – і перебуває досі в процесі формування, а, швидше, випрацювання свого «ядра» і, навіть, не стільки самого «ядра», як свої вимог до нього: яка програма в ньому «записана», які принципи і цінності покладені в основи і сенси функціонування даної системиі які вектори її руху й розвитку – власне, звідси і пошук, і запит на «еліти», на тих хто сенси сформулює, продемонструє, ствердить і захистить. Такий пошук триває довше третини століття і авторки цих рядків є тому свідками й учасницями; тому виникла ідея додатково дослідити це питання, а саме, чи є і якими є «українські еліти», звідки і чому з ‘являються і як культурні коди (програми) несуть.

Тут варто зазначити, що в 90-х роках в Україні, як і у решті частин радянської імперії, почалась не так розбудова нових, як перебудування, перелаштування суспільств наявних: здавалось, національні ідеї, слугуватимуть кращому розвитку окремих частин колишнього конгломерату різних народів. Про той період є і буде чимало припущень «що могло би бути, якби...» (наприклад, у випадку України – якби не загинув В’ячеслав Чорновіл або Україна не віддала б ядерну зброю та ін.), чимало досліджень з позицій різних наук (історичних, політичних, філософських, психологічних тощо) є і ще будуть написані. На наш погляд, цікавим та перспективним в розумінні перебігу тих або інших соціальних процесів більшого чи меншого масштабу може виявитись підхід, заснований на культурологічних засадах, на тих принципах, які поклав в основу культурології її засновник Леслі Уайт (1900 – 1975), відомий американський антрополог, етнолог, який ввів термін «culturology» (культурологія) у науковий вжиток. Як освітня і наукова спеціалізація на пострадянських теренах культурологія представлена переважно в контексті дослідження етнонаціональних традицій та мистецтвознавства, втім, на наш погляд, ідеї Л. Уайта радше про комплексне бачення світу, функціонування енергії як інтегрально, так і на різних рівнях (через що їх подекуди відносять до «еволюціоністських»), тому цікаво застосувати такий підхід в контексті аналізу розбудови нашої країни. Технології, технологічний рівень є, як писав Л. Уайт, першим шаром, тим пластом, на якому базуються соціальний і ідеологічний, які всі разом складають «супрабіологічний» (тобто, культурний), який, у свою чергу, є фактично третім в порядку рівня явищ (або страт, як він їх називає) після фізичного та біологічного. Л. Уйат відмічає,

що ми можемо розглядати культурну систему як сукупність трьох горизонтальних шарів [7]. Технологічний шар розташований знизу, філософський (подекуди Уайт називає його ідеологічним) – нагорі, а соціальний – поміж ними. Їх розміщення відповідає ролі кожного з них в культурному процесі. Технологічна система фундаментальна й первинна. **Соціальні системи є функціями технологій, а філософії – виразом технологічних сил і соціальних систем** (*виділено нами – ОЗ*). Таким чином, технологічний фактор є детермінантою культурної системи як цілого. Він визначає форму соціальних систем, а технологія та суспільство в своїй сукупності зумовлюють зміст і спрямованість філософії. Якби можна було б виміряти параметри зазначених за Уайтом шарів, наприклад, уявану товщину технологічного прошарку в перші декілька років розвитку новоутвореної держави Україна, то вона б виявилась замалою вкрай: фізично і морально застаріла промисловість та інфраструктура, катастрофічний спад виробництва. Зідси випливає ідея взяти за відповідний параметр виміру товщі технологічного пласту рівень валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення. Це також логічно витікає із того факту, що країни, які мають найкращі технології і живуть найкраще, в чому зайвий раз можна переконатись, подивившись щорічні доповіді ООН, які враховують різноманітні показники розвитку країн усього світу. Втративши свою потужну, попри застарілі технології, індустріальну економіку, Україна натомість отримала можливість розбудови промисловості більш сучасної, більш ефективної та екологічної, такої, яка би в більшій мірі відповідала б тодішньому П'ятому технологічного укладу. Попри рішення і дії, які прямо чи непрямо, але послабили українську промисловість і наслідки яких особливо вплинули на нашу обороноздатність, як виявилось вже під час російського вторгнення, наші інформаційні технології, телекомунікації та програмне забезпечення вийшли на цілком пристойний, абсолютно сучасний рівень. Розвивання інших наук, що належать до ядра Шостого технологічного укладу (як-от соціогуманітарні, а також біо- і нано технології), відбувається достатньо незбалансовано: так, наприклад, цифровізація суспільної сфери є дуже успішною і в цьому плані Україна навіть випереджає багато благополучних країн, на відміну від тих напрямів промисловості, що потребують значних інвестицій, які з різних, в тому числі, корупційних, причин до України не надходили чи не надходять.

Другий, за Уайтом, прошарок культурної системи – соціальний, – з отриманням незалежності в Україні став розвиватись особливо стрімко.

Цьому сприяла як потреба нової держави в кадрах, так і те, що їх підготовка не потребувала значних матеріальних вкладень. При цьому у щойно відкритий до всього нового український простір швидко увійшли і набули значної популярності такі науки як політологія, соціологія, культурологія, соціальні комунікації, фізична реабілітація та соціальна робота; психологія отримала «нове дихання», нові підходи і знання. Відповідні кафедри були відкриті у багатьох вищих навчальних закладах, а їхні випускники і нині вельми затребувані на ринку праці. До популярних спеціальностей, де конкурси на вступ до ВНЗ зашкалюють, і які також відносяться до соціального прошарку культурної системи, – до навчання у таких галузях наук, як економічні, юридичні, міжнародні відносини, державне управління, – отримали доступ набагато більше людей, ніж це було можливо колись раніше. Загалом, для оцінки новоутвореного соціального пласту культурної системи України ми можемо застосувати дані статистики щодо задіяності населення країни у соціогуманітарній сфері (сюди варто також включити учасників освітнього процесу на всіх рівнях освіти). Так, за даними Державної служби зайнятості, потреба держави в період з 1999 до 2005 року в таких фахівцях як законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі) збільшилась у п'ять разів. [8] Також, в якості індикатора соціального розвитку використаємо освітню сферу: наприклад, кількість студентів у вищих навчальних закладах за перші 10 років незалежності збільшилась вдвічі (а за 20 років – втричі), попри те, що загальна кількість населення зменшилась на 20 %. Можна було б порахувати кількість осіб, задіяних у політичних технологіях, які через чисельні вибори і неймовірну кількість кандидатів (такого не було раніше, за СРСР, втім, і нині, навіть у демократичних державах рідко коли є стільки претендентів на пост президента країни), або порахувати фахівців інших вищеназваних нових професій, але висновок про значне зростання соціального пласту у культурній системі України від початку її незалежності буде однозначним.

Щодо третьої, за Уайтом, складової культурної системи – світу ідей, або філософій (як інколи він сам їх називає) – ідеям не потрібні інші матеріальні носії, аніж люди, а український простір став вільним для будь-якої творчості. Ю. Андрухович та Л. Дереш, Ю. Іздрик та О. Забужко та інші – в літературі, Р. Віктюк, А. Жолдак – на театрі, художники А. Криволап, І. Марчук, О. Ройтбурд, Р. Мінін, М. Деяк, А. Савадов з його концептуальним «Смутком Клеопатри», скульптори, архітектори, композитори й

хореографи тощо – Україна швидко й охоче влилась у постмодернізм, що унаочнив і своїм існуванням підтвердив відкритий у осередді Києва міжнародний центр сучасного мистецтва XXI сторіччя PinchukArtCentre. Щодо квінтесенції світу ідей, то, як зазначив Михайло Мінаков, один із перших вихованих в незалежній Україні філософів: «За останні десятиріччя вільної філософії в українському філософському полі зустрілися щонайменше три покоління людей, відданих справі філософії. Покоління шістдесятирічних, яке мало вишкіл у пізні радянські часи. Покоління сорокарічних, сформоване в революційно-еклектичні 1990-ті. Покоління двадцятирічних, котре постає в умовах вільної комунікації з колеґами із Заходу та Сходу». [8]

С. Кримський, М. Попович, В. Горський внесли зробили значний внесок у сприйняття і осмислення стрімких трансформаційних процесів в Україні. Із тих, хто працює на філософському полі нині, відносно старших, відповідну мисленнєву роботу здійснюють С.Дацюк, В. Бебешко, так і молодші, що здобули освіту вже за незалежності (А. Баумейстер, П. Щелін, М. Мінаков, В.Єрмоленко та ін.). Варто відзначити, що одним з основних напрямів філософської думки в Україні є філософія освіти, що, з нашого погляду є особливо цінним для розбудови майбутнього суспільства, а в контексті різних смислів і рівнів поняття «приєднання до Європи та світу», чого так прагне абсолютна більшість українців, то варто періодично собі нагадувати зауваження В. Горського, а саме, щоб «прилучаючись до глобалізованого «ми» зберегти відчуття ідентичності власного «Я»…, «не прагнути «злитися» з Європою, сховатися під затишною європейською парасолькою, а стверджувати власну європейськість, зберігаючи опозицію своєї неповторності, – ось те складне завдання, яке повинна вирішити українська культура на нинішньому етапі своєї трансформації"[9].

Не стільки для пояснень, як для оцінки трансформаційних процесів, що вже відбулись на українських теренах, так і прийдешніх подій та як завдання на майбутнє може бути запропонований культурологічний підхід, культурологічний саме в тому сенсі, як його визначив Л. Уайт. Оскільки функціонування культури, як цілого, визначається і детермінується кількістю отриманої енергії і тим способом, яким вона приводиться до дії. Стиснуто це можна виразити у формулі ЕхЗп=К, де К представляє/означає ступінь культурного розвитку, Е- кількість енергії, видобутої на душу населення за рік і З – якість чи ефективність знарядь, що використані при передачі енергії». Як ми розуміємо, це був би чисельний показник, тобто такий, який додав би об’єктивності судженням про суспільно-історичні

процеси. Поки українська культурологія не використовує математичні методи, хоча впродовж останніх двох десятиліть саме математичні методи увійшли до інших, здавалось б, несуміжних із обчисленнями, наук. Винятком є український археолог, історик та культуролог М. О. Чмихов (1953-1994 рр..), який серед іншого досліджував взаємозв'язок розвитку культурного поля (культурного шару у розумінні Л.Уайта) та теорії циклів. Втім, для початку, можна принаймні спробувати використати деякі математичні терміни для описання розвитку історичних подій або культурних явищ. Як стверджував Л. Уайт, процес наукової творчості має пристосуватись до структури реальності: засоби наукового пізнання повинні бути сконструйовані, а методологія впорядкована таким чином, щоб забезпечити дійсне розуміння реальності та зробити її зрозумілою для нас. Наприклад, коли ми говоримо про «стрімку трансформацію українського суспільства», то як або на підставі чого ми визначаємо, що вона була стрімка? І що це була саме трансформація? Зміни завжди відбуваються на всіх трьох рівнях культурного («супрабіологічного» за Л. Уайтом) пласту. За його ж твердженням, технологічний прошарок детермінує соціальний та ідейний (філософський), але, це не означає того, що соціальні системи не впливають на технології, або що соціальні і технологічні системи не відчувають впливу філософій – і впливають, і відчувають. Але одна справа – впливати, і зовсім інша – зумовлювати, детермінувати, визначати. Через таке пояснення можна зрозуміти, чому розвиток щойно створеної української держави пішов саме так, як він пішов: низький технологічний рівень (навіть після двадцяти років по тому частка технологій, що відповідала Третьому технологічному устрою, ядром якого є чорна металургія, складала майже дві третини української економіки, Четвертого (де основні галузі – нафтохімія, а також авто- і літакобудування) – трохи більше третини (Доповідь директора Інституту економіки та прогнозування НАН України В.М. Геєця на XXI Міжнародному Київському симпозиумі «Прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку: державна програма України та світовий досвід» (червень 2006 р.). [10]. В доповіді було зазначено, що Україні не вдалось добитися впливу інновацій на розвиток економіки, хоча не всі наявні можливості були задіяні. З культурологічної позиції такий результат, (а він актуальний і на теперішній час), можна пояснити закономірностями взаємодії між прошарками культурного пласту, поміж яких реальним чинником усіх перетворень є соціальний. Лише через людей ідеї можуть бути проявлені та втілені, лише люди

можуть перетворювати матеріальні об'єкти. Отже, саме соціум, власне, саме суспільство через конкретних осіб, які мають відповідні повноваження, визначає, що і як буде реалізовано, які саме ідеї будуть проведені в життя, які матеріальні об'єкти будуть збудовані, які технології впроваджені та які ресурси при цьому задіяні. Можна стверджувати, що кожен член суспільства впливає на спільні задачі, означені вище, але цілком зрозуміло, що частка такого впливу буде дуже різною в залежності від місця індивіда у структурі суспільства, до якого він чи вона належить. Чим вищий рівень – тим більша роль. З погляду культурології (за Л.Уайтом) це логічно означає більшу долю отриманої і розподіленої енергії, яка функціонує у цьому окремо взятому соціумі. Отже, розглянемо ще раз соціум як систему. Спільнота людей живе в певному ареалі і за допомогою конкретних технологій користається всіма можливими ресурсами для того, щоб «зробити життя безпечним і неперервним». З метою організації відповідних потрібних для підтримання життя процесів, з необхідністю, продемонстрованою всією світовою історією, у спільноті відбувається розподіл ролей (у широкому розумінні слова), з розвитком технологій – поділ праці, – таким чином, спільнота структурується в суспільство, що в якийсь момент отримує нову якість і назву – держава. Чи є держава свідомим витвором якоїсь сильної і розумної людини, або групи людей, чи вона виникла внаслідок об'єктичних, не залежних від людської волі процесів, так само, як відбуваються явища природи? Держава – це усезагальна єдність чи класове панування?, – ставив запитання автор перших українських наукових праць та підручників з політології Сергій Геннадійович Рябов [11]. Серед причин виникнення держави називають також, такі як природно-кліматичні, демографічні, ритуально-релігійні, техніко-економічні. Такі дослідники, як С.Г.Рябов, Б.А.Кучменко та ін., систематизували теорії походження держави в перелік: 1). Теологічна (держава створена Богом), 2). Патріархальна (виникнення держави розглядається як процес збільшення сім'ї, а державна влада конструюється із влади батька над членами сім'ї); 3). Договірна (держава виникає в силу договору, який свідомо укладають люди, щоб подолати недоліки «природного стану»); 4). Насилля (виникнення держави зумовлено актами насилля, пов'язується із завоюваннями та пригніченням одних племен іншими, державний аппарат створюється для придушення племен, які пригнічуються); 5). Іригаційна (виникнення держави обгрунтовується необхідністю будівництва гіганстських іригаційних споруд при переході від відтворюючої економіки, яка потре-

бує діяльності великих мас людей); 6). Органічна (еволюційний розвиток природиприводить до об'єднання людей, які у процесі природного відбору утворюют єдиний організм – державу (Г.Спенсер); 7). Психологічна (причини виникнення держави відбувається за особливостями психіки дюдини, зокрема намагання людей до пошуку авторитету, на який можна було б перекласти тягар відповідальності щодо вирішення повсякденних проблем. 8). Інцестна (Л. Стросс) – встановлення заборони (табу) на кровозмішення потягло посилення зв'язків між різними родами, племенами з приводу обміну жінками – це потребувало інститутут контролю за дотриманням табу, що в цілому сприяло виникненню держави; 9). Класова (К.Маркс, Ф.Енгельс), де держава – продукт соціально-економічного розвитку суспільства. Суспільний розподіл праці, удосконалення засобів виробництва, поява приватної власності і антагоністичних клвсів призводить до розпаду первісного суспільства і виникнення відособленого від суспільства апарату управління і примусу, які виражають інтереси економічно пануючого класу. Методологічно нам ближче комлексний науковий підхід, сформульований науковцями Б.А. Кучменком та Е.М.Кучменко, які виділяють основні підходи до розуміння держави:

– класичний (держава як сукупність трьох елементів: влади, території, населення);

– соціологічний (держава як форма організації суспільства на певному етапі його розвитку та як універсальна політична організація, яка володіє публічною владою і спеціалізованим апаратом управління суспільством;

– політико-юридичний (де держава – публічна організація, яка здійснює управління справами суспільства);

– кібернетичний (як особлива система, яка забезпечує рух інформації між суб'єктами суспільних відносин);

– органічний (держава – цілісна органічна система, яка живе у відповідності з особливими законами);

- нормативний (держава ототожнюється зі змістом законів про публічну політичну владу);

– теологічний – в державі ведучу роль у політичному житті відіграє церква, оосновне завдання держави – будівництво Храму Божого на землі.

Продовжуючи та розвиваючи цю традицію – традицію комплексного підходу до аналіз суспільних явищ, а також застосовуючи підхід Л.Уайта, можна запропонувати культурологічний підхід до розуміння та вивчення

феномену держави, де держава- це суспільний організм, що займає певну геолокацію та взаємодіє з простором і часом у характерний і притаманний саме цій спільноті спосіб. Подібно до біологічного, суспільний організм є системою одночасно і закритою, оформленою межами кордонів, законів, мови, громадянства тощо, так і відкритою до зовнішніх щодо нього чинників та впливів через міжнародні відносини (торгівельно-економічні, культурно-мистецькі, освітні, політичні тощо. В цьому контексті буде цікаво проаналізувати міжнародні зв'язки енергетичні (в буквальному сенсі цього слова, тобто, ті, що несуть матеріальні енергоносії: газ, нафту, є також проекти майбутніх водопостачань для водню, а також мережі постачання електроенергії, втім, в цей перелік вже можна додавати і мережі інформаційні (системи оптоволоконних кабелів для передачі інформації)) і міжнародні зв'язки, які функціонують на рівні пласту ідей: політичні, інформаційні, освітні тощо, – де матеріальними носіями є лише люди. Такий аналіз, за нашою гіпотезою, міг би дати додаткові пояснення і з приводу російсько-української війни, так і щодо трансформації та розвитку українського суспільства. Якщо сутність держави – це структуризація та упорядкування суспільного життя, суспільства, що на енергетичному (або, за Уайтом, культурологічному) рівні означає зменшення ентропії по всіх трьох складових – технологічній (яка, до слова, набула нині в Україні потужного рівня завдяки новим оборонно-військовим технологіям), соціальній (важко відкидати вплив громадянського суспільства через соціальні мережі, нових, що виникли чи якравіше проявились в часи великої війни і попередньо-довоєнних «лідерів думок» та ін.), ідейно-філософській (в т.ч. баталії навколо питань української ідентичності, трактувань історії, проектів України поствоєнної etc) – і інтегрований загальний показник. Як ми вже зазначали вище, це могло б дати відповідь на питання, що повязані з розвитком нашої країни від проголошення незалежності і до цих днів. Але розробка методики таких розрахунків ще попереду. І, якщо на нашу думку, щодо рівня технологій можна передбачати кореляцію з показниками економіки, то щодо соціального і тим більше, ідейно-філософського рівнів такі обрахунки ще попереду. Як, приклад, виміряти енергію групи чи груп людей? громадянського суспільства, населення країни? Хоча з кінця XX століття ми знаємо про явище синергії і, що разом енергія системи більша, аніж просто сума її складових, але поки нам невідомі методики подібних обчислень. Ще складніше, хоч, можливо, і важливіше, оцінити енергетичний рівень ідей – хоча всім відомо, що вони можуть призводити

до дій і навіть, дуже потужних дій людей, їх груп і цілих народів і націй (як ідеї відомих нам з історії революцій), при цьому деякі ідеї можуть зберегати свій потенціал (до речі, потенціал – це ж теж характеристика енергії), і бути активованими (тобто, задіяними, реалізованими), через якийсь час – як, наприклад, винайдені значно давніше, поняття алгоритму, принцип реактивного руху та інші. Математичні описи суспільних процесів на цей момент до певної міри розробила і використовує соціологічна наука, також світова спільнота визнала успішним застосування до них також законів термодинаміки. Ідеї, викладені в працях І.Пригожина, Нобелівського лауреата в галузі хімії (1977 р.), поміж іншого, пропонують погляд на людські спільноти як відкриті системи, функціонування яких можна описати за допомогою, в тому числі, відомих природніх законів, що діють «як у фізиичному *Всесвіті*, так і світі людської культури» [12, С. 518]. В контексті вищезгаданих законів природи йдеться переважно про другий закон термодинаміки, при цьому основним зауваженням до нього є той факт, що закон описує стан відкритої системи та точки біфуркації – тобто такі, після яких система може прямувати у будь-якому напрямі, але допоки неможливо визначити, в якому саме напрямі піде описувана система. Також, ні соціологія, ні термодинаміка не вимірють (в буквальному сенсі) **енергетичного потенціалу ідей**, – допоки це не видається можливим, але спроби використати інтегральні та диференційні методи обчислень, принаймні, для описання та унаочнення «сили ідей» та суспільних процесів видаються нам перспективними і це буде справою подальших наших роздумів і розвідок в цьому напрямі.

Таким чином, ми пропогнуємо погляд на людські спільноти як на окремі утворення, що становлять собою більш чи менш відкриті системи. Внутрішні та зовнішні взаємодії такої системи здійснюються у відповідності до певних методів, які у сукупності становлять *культуру* даної спільноти та відрізняють її від інших. Для функціонування системі потрібна енергія, її видобуток (набір потенціалу) та витрата (реалізація суспільних проектів для підтримання життєзабезпечення місцевого суспільства, а також бажаного розвитку) теж виконується системою згідно з навним рівнем ідей та технологій – тобто, також із наявним рівнем *культури.* Організація видобутку енергії у всіх її видах, перетворення та розподіл неминуче призводять людську спільнотудо формування суспільства, структурованого відповідним до цих потреб чином. Відзначимо, що завжди така структура, якщо її намалювати схематично, мала вигляд піраміди і вищому рівню

завжли відповідала більша частка в отриманні і розпорядженні того чи іншого ресурсу, що в нашому контексті означає і отримання і володіння відповідним більшим обсягом енергії (цікаво, що на схемі воно виглядатиме, як піраміда перевернута). Як ілюстративну паралель, можна навести приклад, як люди видобували воду, організовували її рух у потрібному їм руслі, обсязі, та спрямуванні: на забезпечення водою полів (як в Давньому Єгипті), чи водопровідну систему міст (Давній Рим). Помітно, що при цьому багатші домогосподарства часто мали свої басейни та фонтани; анатолігчно з електричною енергією: її вироблення, передбачає її розподіл через елекромережі, при цьому багатші будинки та владні споруди завжди освітлені значно більше і яскравіше (звісно, за винятком гарячої фази війни of course).

У всі часи людські спільноти прагнули зробити життя якомога кращим, зручнішим, довшим, втім, не тільки і не стільки для окремих індивідів, скільки для продовження існування самих цих спільнот, при цьому індивіди між собою взаємодіяли за певними усталеними або нововведеними порядками – відтак, формувались мережі таких зв'язків, а мережа вибудовувалась в структуру, різні частини якої могли виконувати функції більші, ніж міг би виконати індивід. Можна припустити, що, чим більше і краще було структуроване суспільство, тим більше функцій воно могло виконати і тим більш потужними могли бути результати діяльності такого «організму» – задіяна сума енергії «текла» із меншими втратами (меншим розсіюванням, меншою ентропією) і чим ефективнішим був способ взаємодії такого суспільного організму із навколишнім простором, тим більш впорядкованим і ефективним був процес організації видобутку, трансформації і розподіл енергії – і тим вищий рівень культури воно мало.

Оскільки, структурною одиницею культурного («супрабіологічного» за Л.Уайтом)) класу явищ є символ, то логічно, що структурована людська спільнота випрацьовувала, «народжувала», формувала своє концентроване повідомлення світу про себе в символі (символах), таких як герб, прапор, гімн тощо – нині ми відрізняєм і розпізнаєм по них кожну державу, як офіційно визнану (перелік ООН), так і можемо спостерігати подібні спроби створити держави через наявність збірноти людей, яка (які) демонструють прапор (приклади- ті ж ДНР/ЛНР).

Для формулювання висновків із вищенаведеного та подальшого аналізу із наведених позицій зафіксуємо наступні наші тези: держава – це культурна підсистема людства, частина системи усієї людської культури,

що виокремлена із неї своїм унікальним, оригінальним і неповторним символом (символами); це – суспільний утвір, що, як живий організм, який перебуває у взаємодії з іншими аналогічними суспільними утворами-організмами на різних рівнях: технологічному (тобто, матеріально-економічному), соціальному, ідейному) культурного пласту (пласту символів). Ця частина людей, яка видобуває, трансформує і перерозподіляє енергію на певній території (узгодженої з усім людством шляхом міжнародних угод та / або інших символічних актів), і цей процес має свої конкретні, але, при цьому, відмінні від інших особливості, частину яких ми назвемо культурними особливостями, (тобто, притаманними лише цій конкретній людській спільноті). (До речі, у цьому контексті варто навести той факт, що повномасштабне вторгнення почалось напередодні дати від'єднання України від російських енергосистем і підключенням її до електичної мережі ЄС).

Держава має структуру, яка завжди представлевна вертикально, частіше таку структуру унаочнюють у вигляді піраміди і ті, хто знаходиться на ній вище, мають більше більше влади і при цьому різноманітних благ для життя. Це, в контексті наших міркувань, означає можливість отримувати і володіти більшим об'ємом енергії, і цю характеристику ми б запропонували як одну з ознак еліти.

2. Стан наукової розробки поняття «Еліта».

Розглядаючи структури суспільств, які, як зазначено вище, завжди мають пірамідальну подібність, проаналізуємо детальніше хто, чому і як опиняється на верхніх рівнях, і чи існує, а, якщо так, то яка в цьому є індивідуальна та суспільна потреба.

Визначення осіб, що відносяться до вищих шарів суспільної структури і при цьому є (або не є) елітою, значною мірою залежить від теоретико-методологічного підходу до розгляду цього питання. Правителі, правлячий, панівний, привілейований клас (класи), «аристократія», «благородні», зрештою, слово «еліта». Власне, сам термін набув поширення на початку XX століття завдяки працям Г. Моска та В. Парето, але в наш час цей поняття, ми б сказали, світове наукове середовище дещо притлумлює: з одного боку, еліти й елітарність не мають мати місце в сучасній демократії, адже всі люди мають бути рівні (бодай теоретично), з іншого боку, дослідження правлячої верхівки в сучасних автократіях чи тоталітарних режимах можуть бути небезпечними для обидвох сторін подібної взаємодії або призводити до некоректних результатів. При цьому можна сміливо, хоч і суто суб'єктивно, стверджувати, що поняття «еліта», «елітний» тощо,

викликає досить амбівалентні почуття: багатьом хочеться бути до них приналежним, водночас не мати до себе відповідних вимог і не відчувати за належність відповідальності.

Слово «еліта» походить від латинських eligo – обираю, eligere – обраний та французького elite – обраний, кращий. «Еліта – група осіб, яка займає провідне або керівнике становище у будь-якій галузі людської діяльності: політичній, економічній, військовій, науковій, управлінській, культурній, інтелектуальній, спортивній тощо» – так визначає це поняття Філософський енциклопедичний словник, виданий Інститутом філософії ім. Г.С.Сковороди Національної академії наук України за редакцією В.І. Шинкарука [12, с. 193]. Термін «Еліта» використовується в понятійному апараті тих теорій, які стверджують, що необхідною складовою частиною будь-якої соціальної структури є наявність у ній найвищої, привілейованої верстви або верств людей – власне еліт, які здійснюють творчі функції – управління, розвитку науки та мистецтва – на протривагу нетворчим, репродуктивним функціям, які виконуються іншою частиною населення [12, с. 194]. Кембріджський словник характеризує еліту як найбагатшу, найбільш впливову, найкраще освічену і найкраще треновану (тобто, підготовлену) групу суспільства («the richest, most powerful, best educated, or best-trained group in society», та як таку, що належність до нечисельної групи людей у суспільстві, яка має силу влади і. яка найбільш впливова через багатство, розум тощо ("belonging to a group of people in society that is small in number but powerful and with a lot of influence, because they are rich, intelligent, etc.»), а також, (особливо для спорту), має, або демонструє найкращі і найбільші можливості на найвищому рівні конкуренції («especially in sport) having or showing the greatest ability at the highest level of competition») [13]. Таким чином, поза нашими вподобаннями ідей рівності, а також складнощі щодо вимог, визнання і визначення, еліта є як явище суспільства, і це – «вища соціальна група в системі соціальної ієрархії» [14, с. 101].

Цікаво, що поняття «еліта», «елітний», «елітні» від початку його вжитку і донині застосовують і щодо таких біологічних форм життя, як рослини й тварини. Для віднесення до елітних категорій такі біологічні обєкти проходили кількаступеневу селекцію (від лат. selectio – вибір, добір), найкращих, найсильніших, найздатніших до життя екземплярів.

Будучи перенесеним на людську спільноту, на суспільство, поняття «еліти» отримало цілий спектр визначень, розуміння і тлумачень, декілька з яких ми наводили вище. Але тут видається важливим той факт, що

приналежність (а також підготовка, відбір тощо) до категорії еліти здійснюється самими представниками як виду Homo Sapiens поміж собою і в межах одного суспільства. Хто визначає, чи належить та чи інша людина до еліти? Хто вирішує, які якості мають бути притаманні такій категорії? Оскільки ці питання в той чи інший спосіб вирішує це саме суспільство в самому собі, відтак, еліта є його похідною, висловлюючись математичними термінами. До слова: застосування математичних термінів як універсальних дало би можливість більш точного вжитку назви та аналізу даного соціального феномену. Правлячі та привілейовані верстви були у всіх суспільствах впродовж історії людства, втім, деякі науковці – філософи (С.В.Пролєєв і ін.) вважають, що еліта як явище існує останніх три-чотири сотні років. Така думка значною мірою зумовлена концептуальними підходами до вивчення еліт як-от структурно-функціональний та ціннісний. Застосування математичних понять могло би тут в стати в пригоді як описання розвитку функції суспільства та перехід її до іншого рівня (якості, розвитку тощо) і об'єднати функціональний та ціннісний підходи в одну цілісну теорію вивчення еліти як суспільного феномену.

Загалом, принципи організації людей в суспільства (разом із появою людства і світу як такого) описані у легендах та міфах усіх народів, а їхні сюжети використовувались у практиках легітимації влади, де правителі виступали як нащадки богів чи героїв, які, в свою чергу теж мали божественне походження. (Можна із певною сміливістю стверджувати, що і в нашому, XXI столітті, міфологічні фабули не зникли, а фігурують в пластах колективного несвідомого, а церемонія вступу на посаду очільників держав – президентів, у тому числі, українських, відбувається цілком реально, при тому залишаючись незмінною: символічний «шлях героя», що проходить через звитяги, здобуває вищість над іншими, отримує символи влади і вже як керманич люду виголошує промову… Та навіть сам термін «інавгурація» від лат. inauguro – посвячення до посади або сану, – має в своїй суті сакральний смисл).

З розвитком цивілізації – більшою мірою європейської, західної цивілізації, – з'явились письмові джерела та філософські праці щодо розбудови суспільства та інституту влади: Платон, Арістотель, Конфуцій, Тома Аквінський, Марсілій Падуанський, Ніколо Макіавеллі, Жан Боден, Шарль-Луї Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Фрідріх Ніцше – їх розмисли про державу та міждержавні відносини, про владу і підготовку до неї варті вивчення і сьогодень.

Наприкінці XIX – початку XX століття італійський соціологі В.Парето впровадив у науковий вжиток термін «еліта» і вважав елітою тих, хто найбільш продуктивні та здібні у своїй діяльності. Г. Моска (Gaetano Mosca 1858-1941), також відомий як розробник теорії еліт, визнавав неминучий поділ суспільства на меншість, яка править («правлячий клас») і та керовану ним більшість (термін «еліта» він застосував в дещо пізніших своїх працях). «Правлячий клас» Моска вважав суб'єктом політичного процесу – тобто, одразу йдеться про питання влади, саме влади в державі. Р. Міхельс (Robert Michels 1876 – 1936). в основній своїй праці «Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie» («Політичні партії: соціологічне дослідження олігархічних тенденцій сучасної демократії», 1911 р.)), зазначав неминучий розвиток олігархій, навіть в тих соціальних організаціях/системах, які віддані демократичним ідеалам. В актуальності цих думок ми могли переконатись на прикладі історії України від проголошення незалежності і до нещодавніх часів.

Півтори сотні років стрімкого розвитку соціальних наук дали чимало міркувань та суджень щодо питань розшарування суспільства, формування варіантів його структури, а також способів підніматись вище по соціально-ієрархічній піраміді з погляду різних наук та їх методологічних підходів: філософського, соціологічного, історичного, політологічного, ідеологічного, педагогічного та інших.

У першій половині XX століття питання еліт переважно розглядались в контексті ідеологій, що набували розмаху і популярності в ті часи (лібералізм, консерватизм, соціалізм, більшовизм, націонал-соціалізм та фашизм тощо).

З різних позицій свої міркування з приводу функціонування суспільства, взаємодії його частин, права і можливості правити одних над іншими у своїх працях виклали відомий німецький соціолог М. Вебер, американський філософ і соціолог італійського походження Дж. Сарторі, російські філософ М. Бердяєв та історик, юрист і політолог Моісей Острогорський, французькі філософи та соціологи Ж. Сорель, Р. Арон, швейцарський лікар, психолог, педагог, соціолог та філософ Г. Дюпра, іспанський філософ та письменник Х. Ортега-і-Гассет, англійський історик, соціолог та філософ А. Тойнбі, американські політолог і теоретик комунікацій Г. Ласвелл, Р. Даль, соціологи Ч. Міллз, А. Етціоні, польський (польсько-англійський) антрополог, етнограф і соціолог Б. Маліновський, британсько-австрійський філософ К. Поппер, такі сучасники американський

Дж. Домхофф, французький історик і соціолог П. Бірнбаум та багато інших. Серед наших співвітчизників варто ознайомитись із роздумами на задану тему історика та соціолога В. Липинського, публіциста та філософа Д. Донцова. Звісно, що цей список далеко неповний, але ми ним поки обмежимось, додавши декількох сучасників – дослідників теми еліт, що працювали у пострадянському просторі: Г. Ашина, М. Восленського, О. Гаман-Голутвіну, П. Карабущенка, українських науковців М. Пірен, С. Вовканича, С. Пролєєва, О. Крюкова, Б. Кухту, Л. Мандзій та інш.; заслуговують на увагу з цього приводу міркування філософів П. Щеліна, С. Дацюка, А. Баумейстера...

Українська наукова спільнота також вивчає питання еліт з позицій та підходів різних наук; так, наприклад, на цю тему захистили дисертації з **політичних наук**: Козловська Л.В., Візірякіна Н.І., Конотопцева Ю.В., Ілляшов Г.О., Баранцева К.К., Мельник Л.М., Фоміна О.В., Терент'єва О.Л., Рихлік В.А., Остренко Є.І., Латигіна Н.А., Маркітантов В.Ю., Чемекова С.В., Логвиненко О.С., Ходаківська Л.П., Балацька О.Б., Добіжа В.В., Кулик В.М.та інші; з **соціологічних** – Щербина С.С., Михайльова К.Г., Кучеренко О.Ю., Єнін М.Н., Омельченко В.В., Зоткін А.О., Нікулін В.С., з **філософських**: Дербак А.П., Надєїн І.О., Семіколенов В.М., Атаманюк З.М., Панченко Л.М., Занік Я.М.; з **журналістики** – Щербакова О.А.; **з держуправління –** Селютіна Н.Ф.; з **історичних** наук (де більшість робіт присвячені власне розвитку ідей та становлення саме українських еліт) – Войтенко Ю.М., Галь Б.О., Маслійчук В.Л., Штейнле О.Ф., Кривошея В.В., Папакін Г.В., Горобець В.М., Горяга О.В., Гамянін В.І., Бікла О.В., Коваль О.Ф., Білий Д.Д., Орлевич І.В., Кагамлик С.Р., Папакін Г.В., Ковальов Є.А., Курляк І.Є.; **педагогічних** – Хлистун І.Р., Поберезська Г.Г.; з **культурології** Рева Ю.А.та інші. Опубліковані монографії Пірен М.О., Пролєєва С.В., Крюкова О.І., Хорішко Л.С., Шевченка О.К., та інших; активно працюють над різними аспектами царини елітології та еліт українські науковці О.Хома, Т. Хома, О. Добровольська та інші, що підтверджує як складність досліджуваного феномену, так і актуальність роботи з ним.

В англомовному світі означену нами проблематику досліджують в полі Political science та Cultural studies. До Political science (політичної науки дослівно) відносять коло питань, пов'язаних з державним управлінням та питанням влади, політичними теоріями та аналізом політики.

Cultural studies (культологія) є напрямом вельми широким. Енцилопедія Britannica *(*англ. British Encyclopaedia, укр. Британська енциклопедія),

найстаріша і, як вважається найповніша енциклопедія англійською мовою визначає культурологію як галузь міждисциплінарну і таку, що стосується ролі соціальних інститутів у формуванні культури. Культурологічні дослідження з'явилися у Великобританії наприкінці 1950-х років і згодом поширилися на міжнародному рівні, зокрема в Сполучених Штатах та Австралії. Спочатку асоційовавшись з Центром сучасних культурних досліджень Бірмінгемського університету (заснований у 1964 р.) і з такими вченими, як Р. Хоггарт, Ст. Хол та Р. Вільямс, культурні дослідження згодом стали добре закріпленим напрямком у багатьох академічних установах, і воно стало відтоді мав широкий вплив у соціології, антропології, історіографії, літературознавстві, філософії та мистецтвознавстві. Серед його центральних турбот – місце раси чи етнічної приналежності, класу та статі у виробництві культурних знань [10]. Втім, зазвичай, ця галузь вважається значно ширшою, це міждисциплінарна галузь, яка досліджує політичну динаміку сучасної культури (включаючи масову культуру) та її історичні основи. Дослідники культурології зазвичай досліджують, як культурні практики пов'язані з більш широкими системами влади, пов'язаними з соціальними явищами або діючими через них. До них належать ідеологія, класові структури, національні утворення, етнічність, сексуальна орієнтація, стать та покоління. Використовуючи культурний аналіз, культурологія розглядає культури не як фіксовані, обмежені, стабільні та дискретні сутності, а як постійно взаємодіючі та змінювані набори практик і процесів [15]. Сфера культурології охоплює цілий ряд теоретичних і методологічних перспектив і практик. Хоча культурні дослідження відрізняються від дисципліни культурної антропології та міждисциплінарної галузі етнічних досліджень, культурні дослідження спираються на кожну з цих областей.Отже, і в міжнародній науковій сфері питання еліт має інтердисциплінарний характер.

Попри значну кількість розроблених теорій, концепцій, методик тощо, питання еліти як соціально-суспільного феномена залишається ще проблемним та дискутивним: від визначення та природи до ролі і призначення, від формування до функціонуванння. Притому сам термін став вельми популярним як в науковій літературі, так і в суспільстві, де він набув широкого вжитку в суспільно-політичному та мас-комунікаційному просторах. Абсолютна більшість авторів вивчають згаданий феномен як «правлячий клас». Значно менше уваги приділяється таким категоріям як «культурна еліта», «військова еліта», «наукова», «національна», «спортивна».

3. Криза еліт. Перші два десятиліття третього тисячоліття позначені «кризою еліт» – така думка має місце як в науковому, так і суспільному дискурсах. Події, що вже відбулися на початку тисячоліття (як-от дві революції та війна в Україні, біженці до Європи та США, Брекзит і зростання Китаю, природні катастрофи й екологічний рух тощо) примушують науковців до пошуку нових підходів до осмислення усього, що відбулося і відбувається, а також до спроб передбачень та планування майбутнього. Так, наприклад, отримали розвиток такі підходи до вивчення суспільства як «теорія керованого хаосу», методологія Г. Щедровицького, нині його розвивають і практикують), а також такий, що базується на принципах, описаних Л. Уайтом, і який у своїх доповідях на XXIII та XXIV Всесвітніх міжнародних філософських конгресах філософ і письменник М. Веллер назвав «енергоеволюційним».

Про метод розгляду суспільства як менше чи більше структурованої цілісної системи, в якій відбуваються рух енергії, суть якого полягає у застосуванні законів термодинаміки (зокрема, другого, до описання функціонування людських суспільств), ми вже зазначали вище, як і те, що ці ідеї спираються на відкриття лауреата Нобелівської премії І. Пригожина). Відтак не є новина вжитку до соціальних наук термінів, які раніше відносились тільки до точних наук, таких як фізика, математика, хімія. Ми виокремимо і запозичимо для описання моделі еліт ще один (окрім того, який вже використав сам Л. Уайт), а саме, фрактал і відобразити суспільство як фрактальну систему (можна провести також аналогію із центрами кристалізації матеріалів при утворенні кристалічної решітки). Таким чином, логічно можна описати еліти як осередки, де енергія зібрана, накопичена, сконцентрована в найкращий для даного середовища спосіб. Виходячи із концепцій Л. Уайта, І. Пригожина, М. Веллера, еліти – це ті особи, що в силу народження та/або спеціальної підготовки мають/накопичили на порядок більше енергії, мають більший енергетичний потенціал в культурологічному (за Л. Уайтом) сенсі цього поняття. Чи можуть вони розпоряджатись ним та реалізовувати (тобто, перетворювати потенціальну енергію в кінетичну, в енергію дій) за власним бажанням і баченням, чи такий потенціал реалізується на відповідний запит суспільства (активація через фрактал) – ці питання будуть розглянуті пізніше.

Еліти, елітний прошарок (яку б теорію не взяти), формується самим суспільством, і саме суспільство визначає, які якості для нього будуть найкращими та відбирає, за певним принципами, потенційні кадри і готує їх

до майбутньої діяльності. В усі часи, як і нині, це була діяльність, що пов'язана із управлінням державою, з високими та відповідальними посадами (на цьому заснований структурно-функціональний підхід до вивчення еліт), або такої діяльності, яка слугувала б виробленню та підтримці високих якостей у членів суспільства (ціннісний підхід).

Підготовку до діяльності управління суспільством, що раніше було недоступне абсолютній більшості членів суспільства, нині здійснюють численні заклади, більшість яких – університети, і науки «Державне управління», «Публічне адміністрування», «Міжнародні відносини» та інші нині відкриті і доступні для всіх охочих.

4. Освітні засади підготовки еліт. Якщо вище ми звертались до наук суспільних і точних в питаннях розгляду суспільства, то практика підготовки кадрів у зазначених галузях проявила потребу в освіті гуманітарній. Відмежовуючись від радянського спадку і формуючи свій культурний профіль (тут можна розглядати термін «культурний» і в абсолютно повному, комплексному розумінні за Л. Уайтом, і у відносно вужчому секторі гуманітарних наук – літератури, історії тощо), Україна все ще знаходиться у пошуку і творенні основ і сенсів власного буття: питання мови і ідентичності, національних міфів і героїв, проявлення і усвідомлення притаманних і непритаманних українцям чеснот і вад, а російсько-українська війна максимально загострила ці питання.

До середини другого десятиліття в програмах, оновлених після отримання Україною незалежності, у всіх вищих навчальний закладах був так званий «загально-освтіній державний блок», до якого входили філософія, економіка, політологія, соціологія, культурологія, історія України, іноземна мова. Згодом він був вилучений як такий, що забирає багато часу і фінансів. Але практика досить швидко продемонструвала, що такий підхід шкідливий – в першу чергу, для юні, яка користуючись плодами людської цивілізації, не усвідомлює цінності і ціни її здобутків, як і практичного значення надбань культури для власного життя. Тут буде цілком доречно навести приклад з часів Першої світової війни: як зазначав відомий англійський історик і дипломат, соціолог, філософ історії і культурології А. Тойнбі (Arnold Joseph Toynbee, 1889 – 1975 рр.), саме **класична освіта** (*виділено нами – ОЗ*) дала йому точку внутрішньої опори в той страшний період (втім, як і врятувала від переоцінки значення сучасної Західної цивілізації). Не менш важливим – і теж дарованим тією ж класичною освітою, – стало для Тойнбі переконання, що «людську справу можна

зрозуміти, только розглядаючи її в цілому», – відтак, він все своє життя намагався сформувати всеохоплюючий погляд на історію, наголошучи на тому, наскільки важливий, наскільки значущий **цілісний** (*виділено нами – ОЗ*) підхід до вивчення «людських справ», наскільки більш ємними стають знання, які спроможні допомогти орієнтуватися у ситуації невизначеності та сприяти зростанню внутрішньої стійкості. Цікаво також, що сам Тойнбі вважав, що таким чином він «Перестрибнув із XVIII століття в XXI», що «традиція минулого – це також і «хвиля майбутнього», і передбачав , що в наш час життя людини буде розглядатися в усіх його проявах і аспектах [16]. Думки, зауваження та поради Арнольда Тойнбі і на сьогодні є особливо актуальними, адже він писав про свої почуття, враження і готовність долучитись до них, а також про свій досвід в період, коли світ проходив через серйозні кризи і трансформації, через епідемію та війни: від часу перед початком Першої світової війни до кінця 60-х років минулого століття. Паралелі нинішніх епідемії COVID-19 та російсько-української війни очевидні настільки, що лише врахування уроків минулого і свідомий вибір подальших дій політиками усіх без винятку країн, а, особливо, країн найвпливовіших, з найпотужнішими економіками здатні втримати під контролем нинішні бурхливі світові процеси.

Україна тримається під ударами країни-агресора вже котрий рік, піднявши і залучивши в той чи інший спосіб собі на допомогу практично всю світову спільноту. В контексті наших досліджень це означає, що суспільний організм – попри свій молодий як для держави вік, – і який ще формується і розвивається, стрімко «дорослішає» і тепер вже отримав, а, точніше, завоював свою певну ідентичність і суб'єктність на світовій арені.

Висновки:

1. Комплексний культурологічний підхід до вивчення України як суспільного організму і аналізу її як відкритої енергетичної системи на даній геолокації сприятиме розбудові потужнішої та міцнішої української держави та розвиткові її соціальних складових;

2. Розуміння формування еліт як «похідних» суспільства має забезпечити як глибші вимоги до усієї освіти країни, так і особливі – до підготовки тих, хто потенційно може бути включеним до прямого або опосередкованого впливу на великі групи людей.

Список використаних джерел

1. «Став, бо задушу». 6 днів серпня, коли з'явилась Україна // Українська правда. 01.01.2021. URL: https://www.pravda.com.ua/podcasts/5fee9b842e098/2021/01/01/7278743/
2. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Незалежна Україна і зарубіжний світ // Енциклопедія історії України. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2019.
3. Матеріали е-Бібліотеки «Українiка». URL: https://www.nbuv.gov.ua/node/4475
4. Декларація про державний суверенітет України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text
5. Акт проголошення незалежності України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text
6. Кравчук Л. Похорон імперії // Дзеркало тижня. 2001.
7. Уайт Л. Избранное: Наука о культуре. – М., 2004.
8. Мінаков М. Філософія в Україні // Україна модерна. 2019.
9. Горський В. С. Україна на порозі планетарної цивілізації. 2001.
10. Геєць В. М. Доповідь на симпозиумі. 2006.
11. Рябов С. Політологічна теорія держави. 1996.
12. Філософський енциклопедичний словник. 2002.
13. Cambridge Dictionary. https://dictionary.cambridge.org/
14. Кучменко Ю. А., Кучменко Е. М. Політологія в схемах та визначеннях. 2011.
15. Encyclopaedia Britannica. Cultural studies. https://www.britannica.com/topic/cultural-studies
16. Тойнбі А. Дослідження історії. Т.1. 1995.

Zabuzova O.

DISCOURSE OF CULTURE IN THE FORMATION OF ELITES

After the collapse of the USSR at the turn of the 20th-21st centuries. an independent state of Ukraine was proclaimed in which the Ukrainian people act as a nation with their historical past. In the outlined geographical location, a new set of material-economic, social, political and cultural ties arose, which are based both on older complexes of interaction between man – people – the world and traditionally marked in the Ukrainian mentality, culture, and also on relatively recent ones – technical and technological, which are associated with the development of modern sciences and technologies, as well as those

associated with freedom, democracy, "Western values", etc., and the space of the entire country itself received an additional quality and a new dimension – digital.

The article is devoted to the study of the role of culture in the formation of elites in the context of the formation and development of Ukrainian statehood. The article analyzes the transformation processes in Ukrainian society after independence, focusing on the interconnection of the technological, social and ideological-philosophical levels of the cultural system according to Leslie White's concept. The phenomenon of the state as a cultural subsystem that functions through the processes of production, transformation and distribution of energy is considered.

Particular attention is paid to the social stratum as a key factor in the implementation of ideas and the development of society, as well as the role of elites as carriers of power, values and cultural guidelines. Theoretical approaches to the definition of the concept of "elite", the history of its formation and modern interpretations in scientific discourse are analyzed. The contradictions and relevance of the problem of elites in the modern world are emphasized, in particular in the conditions of democratic transformations and crisis processes.

A culturological approach to the study of elites as a derivative of society is proposed; the expediency of using interdisciplinary, including mathematical methods for the analysis of social processes and the phenomenon of elites.

Keywords: *Ukraine, culture, state, elites, society, education, cultural studies.*

УДК 37.016:94(075.2):502

Желіба О. В.
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
zhelibao@ndu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-7711-874X

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ «ЛЮДИНА І ПРИРОДА» У ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ ДЛЯ 8 КЛАСУ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

У розділі здійснено комплексний аналіз особливостей реалізації змістової лінії «Людина і природа» у підручниках історії для 8 класу Нової української школи. На основі поєднання кількісного (контент-аналіз) та якісного (герменевтичного й контекстуального) підходів досліджено ступінь інтеграції екологічного компонента в історичний наратив ранньомодерної доби. Встановлено, що в усіх проаналізованих підручниках (з історії України та всесвітньої історії) проблематика взаємодії людини і природи представлена системно, охоплюючи в середньому від п'ятої до третини загального обсягу навчального матеріалу. Найбільш репрезентованою є підтема «освоєння нових просторів», тоді як ідеї сталого розвитку мають переважно імпліцитний характер. Виявлено варіативність дидактичних підходів: від акценту на етичному вимірі природокористування до аналітичного осмислення економічних і технологічних трансформацій довкілля. Доведено, що підручники загалом відповідають вимогам Державного стандарту базової середньої освіти та сприяють формуванню екологічної компетентності, проте потребують більш чіткої термінологічної репрезентації концепції сталого розвитку.

Ключові слова: *Нова українська школа; підручник історії; змістова лінія «Людина і природа»; екологічна компетентність; історична освіта; ранньомодерна доба; контент-аналіз; сталий розвиток; соціоприродне середовище; екологічна свідомість.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження особливостей реалізації змістової лінії «Людина і природа» у підручниках історії для 8

класу Нової української школи зумовлена як етапом реформування загальної середньої освіти, так і змістовими викликами сучасності. На нинішньому етапі впровадження проєкту НУШ саме базова середня освіта, зокрема 8 клас, набуває ключового значення, адже охоплює вивчення ранньомодерної доби – періоду якісного переосмислення взаємодії людини і природи, позначеного Великими географічними відкриттями, початком промислового перевороту та активною експансією на нові території. Водночас сучасна історична освіта дедалі більше відходить від подієво-описового підходу на користь антропоцентричного, що актуалізує аналіз того, як підручники репрезентують залежність суспільства від природного середовища, ресурсів і кліматичних змін у контексті формування екологічної свідомості учнів. Додаткового значення набуває й контекст глобальних і національних викликів – воєнних подій, екологічних криз, змін клімату, які вимагають осмислення історичного досвіду взаємодії людини з природою як ресурсу виживання і розвитку. За цих умов підручник як провідний засіб реалізації Державного стандарту в умовах варіативності модельних навчальних програм постає ключовим інструментом інтеграції змістової лінії «Людина і природа» в цілісний історичний наратив, що й визначає наукову та практичну значущість запропонованого дослідження.

Новий Державний стандарт базової середньої освіти (Кабінет Міністрів України, 2020) визначає перехід від знаннєвої до компетентнісної парадигми. Змістова лінія «Людина і природа» безпосередньо корелює з низкою ключових компетентностей: екологічною (що передбачає усвідомлення історії як процесу взаємодії соціуму та екосистем, коли учнівство не просто знає факти, а розуміє, як природне середовище впливало на розселення, економіку та спосіб життя людей) та інноваційною (як здатність оцінювати, як технологічні винаходи минулого змінювали ландшафти та природні умови).

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій засвідчує посилення уваги українських і зарубіжних учених до проблеми інтеграції екологічного виміру в історичну освіту та осмислення взаємодії людини і природи як міждисциплінарного феномену. У сучасних працях з історичної дидактики підкреслюється необхідність переходу до компетентнісно орієнтованої моделі підручника, що передбачає інтеграцію соціокультурних і природничих аспектів історичного розвитку (Фрейман, 2008). У працях І. Безени, А. Савич та І. Карпан акцентовано на трансформації змісту історичної освіти в умовах реформи НУШ і необхідності включення екологічної проблема-

тики як наскрізної змістової лінії, що забезпечує формування екологічного світогляду та компетентностей учнів (Безена, Савич, Карпань, 2024). І. Братіцел акцентує увагу на формування екологічної культури та історичні передумови екологічної політики, які доводять важливість ретроспективного аналізу взаємодії людини і природи для розвитку сучасної екологічної свідомості (Братіцел, 2020). Значний вплив на науковий дискурс має також напрям історичної екології, який активно досліджує чеський академік Петер Сабу. Він розглядає взаємозв'язок людських суспільств і довкілля як динамічну систему, що формується на перетині історії, географії та екології (Szabó, 2015), а також підкреслює взаємну значущість історії для екології й екології для історичного пізнання (Szabó, 2010). Таким чином, сучасний науковий доробок демонструє тенденцію до міждисциплінарності, гуманізації та екологізації історичної освіти, що створює теоретичне підґрунтя для аналізу реалізації змістової лінії «Людина і природа» у шкільних підручниках.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас слід зазначити, що, попри наявність значного масиву досліджень із суміжної проблематики, спеціальних наукових праць, присвячених саме аналізу реалізації змістової лінії «Людина і природа» у підручниках історії наразі не представлено, що й обумовлює наукову новизну даного дослідження.

Мета: здійснення комплексного аналізу особливостей реалізації змістової лінії «Людина і природа» у підручниках історії для 8 класу Нової української школи, з'ясування ступеня її інтеграції в історичний наратив ранньомодерної доби, а також виявлення дидактичних підходів, засобів і ефективності формування в учнів екологічного мислення та розуміння взаємозалежності суспільства і природного середовища.

Задля реалізації даної мети нам необхідно здійснити такі етапи: 1) теоретико-методологічне опрацювання проблеми, що передбачає аналіз наукової літератури, уточнення ключових понять, а також визначення концептуальних підходів до дослідження; 2) відбір та систематизацію емпіричного матеріалу – чинних підручників історії для 8 класу Нової української школи; 3) безпосередній контент-аналіз підручників з метою виявлення способів репрезентації взаємодії людини і природи, визначення частотності, контекстуальності та дидактичних функцій відповідного змісту в межах історичного наративу ранньомодерної доби; 4) інтерпретацію отриманих результатів, зіставлення їх із вимогами Державного стандарту базо-

вої середньої освіти та сучасними підходами до історичної й екологічної освіти, формулювання узагальнень та висновків.

Джерельна база дослідження підручники з історії 8 класу, які використовуються в освітньому процесі НУШ з 2025 року: 5 з історії України (Власов, Данилевська, Ващук, 2025; Галімов та ін., 2025; Пометун, Гупан, Дудар, 2025a; Хлібовська, Крижановська, Наумчук, 2025; Щупак та ін., 2025b), 5 – всесвітньої історії (Васильків та ін., 2025a; Гісем, Мартинюк, Сирцова, 2025; Ладиченко, Лукач, Івченко, 2025; Пометун, Дудар, 2025b; Щупак та ін., 2025c), 2 – інтегрованого курсу (Васильків та ін., 2025b; Щупак та ін., 2025a). З метою оптимізації ідентифікації підручників, де подекуди наявні великі авторські колективи, автор дослідження використовував назву підручника та назву видавництва.

Об'єкт аналізу – змістовий блок базових знань «людина і природа»: творення соціоприродного середовища; формування і розселення людини; освоєння і перетворення людиною природи в минулому і теперішньому; освоєння нових просторів; сталий розвиток.

Методика проведення кількісного та якісного аналізу підручника базується на поєднанні методів контент-аналізу (робота з цифрами та обсягами) та герменевтичного аналізу (тлумачення змісту та контексту).

Кількісний аналіз проводився з метою визначити «видимість» теми в структурі навчальної книги. Одиницею вимірювання було обрано сторінку. Якщо тема займала лише частину сторінки, значення округлювалося (наприклад, 0,5 сторінки). Частка вираховувалася віз загальної кількості сторінок підручника. При перегляді змісту параграфів проводилося маркування фрагментів відповідно п'яти підтемам групі базових знань. Це дозволило визначити частку кожної групи та з'ясувати, яка з підтем є домінуючою, а яка – периферійною.

Якісний аналіз проводився з метою зрозуміти, як саме подається інформація, які акценти розставляють автори та які цінності формують у дитини. Контекстуальний аналіз визначав чи подаються екологічні питання як окрема «проблема», чи вони інтегровані в опис побуту, економіки та культури. Аналіз методичного апарату звертав увагу на рубрики та ілюстративний ряд: чи допомагає їх зміст, питання, карти та малюнки візуалізувати тему. Оцінка ціннісного наповнення ґрунтувалася на тому, чи є в тексті критична оцінка діяльності людини. Відбувалося також співставлення з державним стандартом: наскільки викладений матеріал відповідає очікуваним результатам навчання для змістового блоку «Людина і природа» (формування екологічної грамотності).

Цей комплексний підхід дозволив не просто «порахувати сторінки», а зробити висновок про те, наскільки підручник допомагає учнівству зрозуміти складність взаємин людства і довкілля.

Автор заявляє про використання генеративного штучного інтелекту у процесі дослідження та підготовки рукопису: відповідно до таксономії GAIDeT (2025), за повного людського нагляду інструментам ШІ було делеговано пошук і систематизацію літератури, аналіз статистичних даних, вичитування та редагування тексту, а також аналіз упередженості й потенційної дискримінації; у роботі використано моделі GPT-5.3 та Gemini 3 Flash, при цьому автор здійснив критичну перевірку, інтерпретацію та остаточне доопрацювання всіх матеріалів, несе повну відповідальність за зміст фінального рукопису, а інструменти генеративного ШІ не зазначаються як автори й не несуть відповідальності за кінцеві результати.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Підручник «Історія України» видавництва «Астон» має обсяг 264 сторінок (Васильків та ін., 2025b). Питання взаємодії людини з довкіллям інтегровані в параграфи, присвячені господарському життю, козацькому освоєнню земель та повсякденню.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (міста, замки, фільваркове господарство)	~14	5,3%
Формування і розселення людини (демографічні зміни, міграції, вплив воєн на розселення)	~12	4,5%
Освоєння і перетворення природи (ремесла, промисли, сільське господарство, млинарство)	~10	3,8%
Освоєння нових просторів (Степова Україна, Слобожанщина, роль козацтва)	~16	6,1%
Сталий розвиток (традиційне природокористування, етика господарювання)	~2	0,8%
ЗАГАЛОМ	**~54**	**20,5**%

Таким чином, близько п’ятої частини підручника (20,5%) прямо або опосередковано пов’язано з тематикою взаємодії людини і природи. Найбільше місце відведено підтемі «Освоєння нових просторів» (6,1%). Найменше представлено аспект сталого розвитку (0,8%), переважно в контексті традиційних норм господарювання.

Творення соціоприродного середовища розкривається через характеристику урбанізаційних процесів, оборонного будівництва та змін у землекористуванні. Автори демонструють, як людина змінювала природний простір, створюючи міста з магдебурзьким правом, замкові комплекси, мережу доріг і торговельних центрів. Особливу увагу приділено розвитку фільваркового господарства, що спричинило розширення орних земель, вирубування лісів і освоєння перелогів. Таким чином, учні можуть простежити прямий зв’язок між економічними потребами суспільства та трансформацією довкілля.

Формування і розселення людини висвітлюється через демографічні процеси та міграції населення. У підручнику переконливо показано, як набіги кочовиків, прикордонна небезпека, війни та соціальні конфлікти впливали на густоту населення окремих регіонів. Водночас природні чинники розглядаються як передумова виникнення нових соціальних спільнот. Зокрема, Дніпровські пороги, степовий прикордонний простір і багаті природні ресурси півдня сприяли формуванню козацтва як особливого стану та способу життя.

Освоєння і перетворення природи в минулому і теперішньому реалізовано через господарсько-технологічний вимір взаємодії людини з природою. Підручник містить матеріали про землеробство, тваринництво, бджільництво, рибальство, солеваріння, металургійні промисли, діяльність гут і рудень. Важливим є акцент на використанні природних джерел енергії – води й вітру, насамперед через розвиток млинарства. Автори вдало поєднують історичний матеріал із сучасними порівняннями: завдання до ілюстрацій стимулюють учнів співвідносити давні знаряддя праці із сучасними технологіями.

Найповніше змістова лінія «Людина і природа» реалізована в підтемі «Освоєння нових просторів». Через історію заселення Дикого Поля, Слобідської України, південного прикордоння показано, як небезпечний степовий простір поступово перетворювався на освоєний культурний ландшафт. Зимівники, хутори, слободи, укріплені поселення та нові землеробські райони постають результатом тривалої взаємодії людини з природним

середовищем. Особливу роль відіграють карти, які наочно демонструють розширення меж заселення українцями у XVI–XVIII століттях.

Автори вводять окремі ідеї сталого розвитку через опис традиційного господарювання. У розділах про Запорозьку Січ та селянський побут наголошено на раціональному використанні природних ресурсів, сезонності промислів, звичаєвому регулюванні полювання й рибальства. Земля постає не лише як ресурс, а як цінність і основа добробуту родини. Це створює важливий виховний потенціал для формування екологічно відповідального мислення учнів.

Підручник вдало поєднує політичні події з екологічним контекстом. Наявність великої кількості ілюстрацій (реконструкції замків, знаряддя праці) допомагає учням візуалізувати соціоприродне середовище.

Підручник «Історія України» видавництва «Генеза» має 256 сторінок (Власов, Данилевська, Ващук, 2025). Питання взаємодії людини і довкілля інтегровані в параграфи, що стосуються господарського життя, козацької колонізації та розбудови міст.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (містобудування, фільварки, замки)	~10	3,9%
Формування і розселення людини (демографія, міграції, заснування слобід)	~14	5,5%
Освоєння і перетворення природи (промисли, землеробство, зміна ландшафту)	~12	4,7%
Освоєння нових просторів (Дике Поле, Слобожанщина, Степова Україна)	~18	7,0%
Сталий розвиток (традиційне природокористування, етика господарювання)	~2	0,8%
ЗАГАЛОМ	~56	21,9%

Найбільшу питому вагу займає підтема «Освоєння нових просторів», а найменше уваги приділено теоретичному аспекту сталого розвитку, що

присутній через опис раціонального використання ресурсів у традиційному господарстві.

Підтема творення соціоприродного середовища розкривається через показ трансформації природного простору в культурний ландшафт. У підручнику простежено розвиток міст як центрів ремесла, торгівлі й оборони, зокрема Львова, Кам'янця, Києва, Острога. Автори звертають увагу на роль рельєфу, річок, пагорбів та природних бар'єрів у виборі місця для поселень і фортець. Оборонне будівництво постає як приклад раціонального використання природних умов. Водночас опис поширення фільваркової системи демонструє, як господарська діяльність змінювала структуру землекористування, збільшувала площі орних земель та перетворювала природні території на аграрні.

Підтема формування і розселення людини реалізована через аналіз міграційних потоків та демографічних процесів. У тексті показано, як війни, кримськотатарські набіги, козацькі повстання, Хмельниччина та Руїна спричиняли спустошення одних регіонів і водночас прискорювали заселення інших. Особливо виразно це простежується на прикладі Слобожанщини, куди переселялося населення з Правобережжя та центральних районів України. Таким чином, природний простір постає не статичним тлом, а чинником, що впливає на напрями колонізації.

Підтема освоєнення і перетворення природи представлена через характеристику основних видів господарської діяльності населення. Землеробство, скотарство, бджільництво, мисливство, рибальство, чумацтво та солеваріння подаються як форми адаптації суспільства до конкретних природних зон. Водночас у підручнику простежуються й ранні прояви інтенсивного ресурсокористування: заготівля деревини, виробництво поташу, використання рудних ресурсів, розширення рільництва за рахунок лісових площ. Це дозволяє учням зрозуміти, що господарський розвиток мав як позитивні, так і суперечливі наслідки для довкілля.

Центральною для підручника є підтема освоєння нових просторів. Степова зона, Дике Поле, Запорожжя та прикордонні території описані не лише як географічні регіони, а як середовище формування нового соціального типу – козака. Природні умови степу, загроза нападів, віддаленість від державних центрів сприяли виникненню особливих форм самоорганізації, мобільного господарства та військової демократії. Важливу дидактичну роль відіграють карти, зокрема згадки про картографічну спадщину Боплана, що допомагають візуалізувати процес поступового освоєння простору.

Компонент сталого розвитку у підручнику не названий прямо, однак імпліцитно присутній у сюжетах про повагу до землі, води, лісу, залежність урожаю від кліматичних умов, наслідки неврожаїв та епідемій. Через такі приклади формується розуміння взаємозалежності людини і природи, а також усвідомлення меж людського контролю над довкіллям. Це створює підґрунтя для сучасного екологічного мислення без анахронічного перенесення сучасних понять у минуле.

З методичної точки зору підручник вирізняється антропоцентричною моделлю викладу, коли природне середовище розглядається крізь призму людського досвіду: що люди їли, де селилися, як будували житло, як оборонялися, як переживали стихійні лиха чи нестачу ресурсів. Такий підхід є педагогічно виправданим для учнів 8 класу, оскільки робить історико-екологічну проблематику конкретною та зрозумілою. Важливим засобом реалізації змістової лінії є ілюстративний матеріал: реконструкції замків, панорами міст, карти колонізаційних рухів, зображення побуту та уривки з описів мандрівників (зокрема Боплана, Павла Алеппського та інших авторів), які фіксують багатство української природи, особливості ландшафту та господарства. Це посилює міжпредметні зв’язки між історією, географією та громадянською освітою.

Підручник «Історія України» видавництва «Оріон» має 244 сторінки (Щупак та ін., 2025b). Питання взаємодії людини і природи інтегровані в параграфи, що стосуються економіки, козацького освоєння земель та повсякденного життя.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (міста, замки, фільварки)	~8	3,6%
Формування і розселення людини (демографія, міграції на Схід)	~10	4,5%
Освоєння і перетворення природи (промисли, сільське господарство)	~7	3,1%
Освоєння нових просторів (Дике Поле, Запорожжя, Слобожанщина)	~14	6,2%
Сталий розвиток (традиційне природокористування, екологічний контекст)	~1.5	0,7%
ЗАГАЛОМ	~40.5	18,1%

Найбільшу питому вагу займає підтема «Освоєння нових просторів» (колонізація Степу, заснування Січей, Слобідська Україна), а найменше уваги приділено сталому розвитку, яке в підручнику присутнє лише опосередковано через опис традиційного господарювання.

Творення соціоприродного середовища реалізовано через висвітлення розвитку міст, укріплень, фільваркових господарств і торговельної інфраструктури. Автори демонструють, як людина змінювала довкілля через урбанізаційні процеси: будівництво міст із магдебурзьким правом, фортець, замків, доріг, млинів, оборонних споруд. Значну увагу приділено фільварковій системі, яка формувала новий аграрний ландшафт, сприяючи розширенню орних земель за рахунок лісових і степових територій.

Проблематика населення висвітлена через демографічні зміни, міграції та освоєння нових територій. Показано зростання чисельності населення в періоди відносної стабільності, а також його скорочення під час воєн, епідемій і політичних криз. Значна увага приділяється переселенським рухам унаслідок Люблінської унії, Руїни, козацьких воєн, колонізації Слобожанщини та південних степів. Цінним є те, що демографічні процеси пояснюються не лише політичними чинниками, а й природно-географічними умовами: родючістю ґрунтів, наявністю річкових шляхів, безпекою прикордонних зон, доступністю ресурсів. Це формує в учнів розуміння залежності людських поселень від довкілля.

Освоєння і перетворення природи в минулому і теперішньому реалізовано через опис господарського життя. Детально описано рибальство, мисливство, бортництво (особливо в контексті козацтва). Показано як природні ресурси (глина, залізна руда, ліс) ставали основою для цехового виробництва. Особливо виразно ця тема простежується в сюжетах про козацьке господарство, ремісничі цехи та розвиток міст. У рубриках «Діємо: практичні завдання» та через QR-коди учням пропонується порівняти використання ресурсів тоді й зараз.

Саме ця лінія є найбільш виразною в підручнику. Дике Поле, Запорожжя, Причорноморський степ і Слобідська Україна подані як прикордонний простір взаємодії людини й природи. Степ виступає одночасно ресурсом, загрозою та можливістю. Він сприяв розвитку мобільного способу життя, військової культури, промислів і нових форм самоорганізації населення. Автори вдало використовують історичні карти, що дає можливість простежити зміну просторових уявлень, напрямки колонізації та зростання

мережі поселень. У такий спосіб географічний простір стає активним чинником історичного розвитку.

Хоча явище сталого розвитку майже не вживається, ідея реалізована через традиції та цінності. Подано опис того, як українське село зберігало баланс між випасом худоби та землеробством. У текстах підкреслюється важливість збереження культурної та природної спадщини. Акцент на тому, що бездумне виснаження земель (наприклад, південних степів) призводило до змін у способі життя цілих станів.

Підручник вирізняється високим рівнем візуалізації. Блок «Людина і природа» вдало інтегрований у «історію повсякденності», що робить матеріал ближчим для учня.

Підручник «Історія України» видавничого дому «Освіта» має 272 сторінки (Пометун, Гупан, Дудар, 2025а). Змістовий блок інтегрований у теми соціально-економічного розвитку, колонізації та повсякденного життя.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (розбудова міст, магістрати, заснування нових поселень)	~14	5,1%
Формування і розселення людини (міграції, демографічні зміни внаслідок унії та війн, козацьке розселення)	~12	4,4%
Освоєння і перетворення природи (фільварки, товарне господарство, «зерновий бум», промисли, ремесла)	~18	6,6%
Освоєння нових просторів (колонізація Дикого Поля, Брацлавщини, Східного Поділля та Київщини)	~15	5,5%
Сталий розвиток (традиційне природокористування, етика господарювання)	~2	0,7%
ЗАГАЛОМ	~61	~22,4%

Найбільший обсяг займає підтема «Освоєння і перетворення природи», що реалізовано через детальний опис фільваркового господарства,

орієнтованого на європейський ринок («зерновий бум»), та розвиток цехового ремесла. Значна увага приділена «Освоєнню нових просторів» через призму колонізації вільних земель на сході та південному сході. Тема «Сталого розвитку» безпосередньо термінологічно не представлена, проте присутня в контексті традиційного сільського господарства та самоврядування громад.

Підтема «Творення соціоприродного середовища» розкривається через урбанізаційні процеси. Особливу увагу приділено ролі міського самоврядування (магдебурзького права) у формуванні нової просторової організації міст, зміні соціальної структури та розвитку інфраструктури. Важливим є акцент на виникненні освітніх і культурних центрів (зокрема, Острозької академії), що свідчить про розширення поняття «середовище» до соціокультурного виміру.

Формування і розселення людини представлено через аналіз демографічних змін, спричинених політичними подіями, зокрема Люблінською унією 1569 р. Підручник містить статистичні матеріали (площа та населення воєводств), що дозволяє учням здійснювати елементи кількісного аналізу та робити висновки щодо нерівномірності заселення територій. Такий підхід сприяє розвитку аналітичного мислення та формуванню навичок роботи з історичними даними.

Освоєння і перетворення природи розкривається через характеристику фільваркового господарства як провідної економічної моделі ранньомодерної доби. Підручник детально аналізує явище так званого «зернового буму», що був зумовлений зростанням попиту на аграрну продукцію на європейських ринках. У цьому контексті простежується чіткий причинно-наслідковий зв’язок між природними ресурсами, господарською діяльністю та включенням українських земель до міжнародних економічних процесів. Додатково акцентовано увагу на розвитку ремесел і міської економіки, включно з існуванням значної кількості спеціалізацій (понад 130), що відображає інтенсивне використання природних ресурсів.

Освоєння нових просторів розглядається як колонізація малозаселених територій (Брацлавщина, Київщина, Дике Поле). Цей процес інтерпретується не лише як демографічне явище, а як форма адаптації суспільства до природного середовища та його трансформації. Заснування Запорозької Січі та розвиток козацтва подано як специфічний тип взаємодії людини зі степовим прикордонням, що поєднував господарське освоєння з військово-політичною функцією.

Сталий розвиток показано через інституту та цінності. Сільське самоврядування та копні суди розглядаються як механізми колективної відповідальності за порядок і ресурси громади. вступі наголошується на пізнанні історії як «спільного скарбу», що допомагає зрозуміти поступ у минулому та сьогоденні.

Важливою характеристикою підручника є розвинений методичний апарат, що включає рубрики «Дослідіть», «Поміркуйте», «Обговоріть у класі». Вони стимулюють учнів до активного пізнання, аналізу та інтерпретації історичних фактів у контексті взаємодії людини і природи. Значна кількість картографічних матеріалів та інфографіки сприяє візуалізації просторових і екологічних процесів, що є ключовим для формування цілісного уявлення про соціоприродні системи.

Підручник «Історія України» видавництва «Ранок» має обсяг 272 сторінки (Галімов та ін., 2025). Питання взаємодії людини і природи не винесені в окремий розділ, а розчинені в темах соціально-економічного розвитку та військової експансії.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (заснування міст, фільварки)	~12	4,4%
Формування і розселення людини (демографія, міграції, колонізація)	~18	6,6%
Освоєння і перетворення природи (господарство, ремесла, промисли)	~10	3,7%
Освоєння нових просторів (Дике Поле, Слобожанщина, Південь)	~20	7,3%
Сталий розвиток (екологічна етика, збереження ресурсів у минулому)	~2	0,7%
ЗАГАЛОМ	~62	~22,8%

Найбільшу питому вагу займає Освоєння нових просторів (колонізація Дикого Поля, Запорожжя та Слобожанщини). Найменше уваги приділено поняттю «сталого розвитку».

Творення соціоприродного середовища презентована через зміну ландшафту через антропогенний вплив: показано розбудову міст, надання

Магдебурзького права, що змінювало архітектурне та соціальне середовище; зроблено опис фільваркового господарства на Заході та зимівників на Півдні. Підручник демонструє, як людина «приручала» степ, перетворюючи його на орні землі.

Формування і розселення людини реалізовано через: детальний опис руху населення з Галичини та Волині на Наддніпрянщину та Слобожанщину; автори використовують інфографіку та карти для візуалізації щільності населення та етнічного складу (українці, євреї, татари, вірмени).

Освоєння і перетворення природи (минуле і теперішнє) описано через промисли: поташне виробництво, солеваріння, рибальство. Наголошується на тому, як природні багатства (ліси, сіль) ставали базою для економіки. Методичний апарат підручника (рубрики «Поміркуйте», «Обговоріть») часто містить запитання-містки, що змушують учня порівняти екологічний стан річок чи лісів тоді й зараз.

Освоєння нових просторів є ключовою лінією підручника. Висвітлюється як героїчне та водночас важке освоєння екстремальних природних умов (степ, небезпека набігів). Значна кількість оригінальних карт (Боплан та ін.) дозволяє учням побачити, як змінювалося уявлення людини про простір.

Хоча термін «сталий розвиток» є модерним, у підручнику він реалізований через: опис того, як козаки чи селяни використовували природні цикли, не виснажуючи ґрунти (перелогова система). Відбувається виховання дбайливого ставлення до спадщини: у тексті підкреслюється, що знищення природного середовища (наприклад, вирубка лісів для поташу) вело до економічних змін.

Підручник відходить від суто політичної історії, приділяючи значну увагу повсякденності та взаємодії людини з довкіллям. Візуалізація (карти, ілюстрації) на високому рівні.

Отже, аналіз демонструє, що частка матеріалу підручників з історії України, пов’язаного з екологічною історією, у всіх виданнях коливається в межах 18–23%, забезпечуючи стабільне охоплення теми в межах п’ятої частини обсягу книги. Можна констатувати, що всі п’ять підручників успішно інтегрують екологічний контекст, хоча й застосовують для цього різні дидактичні акценти. Видання видавництв «Астон» та «Генеза» демонструють виразну схильність до розкриття етичної сторони взаємин людини з довкіллям. Вони акцентують на традиційних цінностях та дбайливому ставленні до ресурсів як до основи виживання громади, що закладає

фундамент для формування екологічної свідомості учнів через призму історичного досвіду. У свою чергу, підручники Вд «Освіта» та «Ранок» пропонують учням потужний аналітичний інструментарій для вивчення економічного аспекту. Вони детально демонструють механіку перетворення природних ландшафтів на аграрні та промислові зони, підкреслюючи роль людського капіталу в радикальних змінах екосистем ранньомодерної доби. Це дозволяє розглядати історію не лише як зміну правителів, а як послідовну трансформацію навколишнього світу. Підручник видавництва «Оріон» виділяється завдяки найбільш інноваційній візуалізації та вмінню вибудовувати прямий зв'язок між минулим і сучасністю. Використання сучасних методичних рішень (інфографіка, порівняльні завдання) робить екологічні виклики XVII-XVIII століть зрозумілими та актуальними для сьогоднішнього школяра. Проте, незважаючи на ці здобутки, спільним недоліком усіх видань залишається певна термінологічна обережність: автори практично не вживають поняття «сталий розвиток», хоч його принципи та прояви імпліцитно пронизують весь зміст посібників.

Підручник «Всесвітня історія» видавництва «Астон» має 176 сторінок (Васильків та ін., 2025а). Питання взаємодії людини і природи інтегровані в теми, присвячені Великим географічним відкриттям, повсякденному життю та промисловому перевороту.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (урбанізація, мануфактури)	~8	4,5%
Формування і розселення людини (міграції до Нового Світу, демографія)	~14	8%
Освоєння і перетворення природи (аграрна революція, видобуток ресурсів)	~10	5,7%
Освоєння нових просторів (Великі географічні відкриття, колонізація)	~22	12,5%
Сталий розвиток (екологічні наслідки діяльності, вичерпність ресурсів)	~3	1,7%
ЗАГАЛОМ	~57	~32,4%

Найбільшу питому вагу займає підтема «Освоєння нових просторів». Другою за значущістю є тема «Формування і розселення людини», яка розкривається через масові міграційні процеси (переселення до Америки) та демографічні зміни в Європі. Найменше уваги приділено терміну «Сталий розвиток», що поданий через опис наслідків хижацького виснаження ресурсів у колоніях.

Змістове наповнення підтеми «Творення соціоприродного середовища» розкривається через аналіз урбанізаційних процесів ранньомодерної Європи. Автори акцентують увагу на трансформації міського простору: зростанні міст, зміні їхньої архітектури, розвитку інфраструктури та ускладненні санітарно-гігієнічних умов. Важливим є введення поняття мануфактури як нового елементу соціоприродного ландшафту, що впливав на використання водних і лісових ресурсів, тим самим змінюючи локальні екосистеми.

Підтема «Формування і розселення людини» логічно пов'язана з глобальними відкриттями та колонізацією. У підручнику простежується причинно-наслідковий зв'язок між відкриттям Америки та масштабними міграційними потоками, включно з трансатлантичною работоргівлею. Окремо висвітлюється вплив природних чинників – епідемій (чума, віспа) та кліматичних змін (Малий льодовиковий період), що стимулювали переміщення населення та зміну моделей господарювання.

Освоєння і перетворення природи подано крізь призму господарської діяльності людини. Значна увага приділяється «аграрній революції» та обміну культурами між континентами (так званий Колумбів обмін), що спричинив істотні зміни у харчуванні та землекористуванні. Також підкреслюється початок використання викопного палива (кам'яного вугілля) та поява перших парових машин наприкінці XVIII ст. як передумов індустріалізації та нового етапу антропогенного впливу на природу.

Підтема «Освоєння нових просторів» є концептуально центральною. Вона розкривається через технологічні досягнення (удосконалення кораблебудування, навігаційних приладів), що дозволили людині вийти за межі традиційного географічного простору. Водночас автори уникають спрощеного трактування колонізації як «відкриття порожніх земель», наголошуючи на складній і часто трагічній взаємодії з корінними народами та необхідності адаптації до нових природних умов.

Елементи сталого розвитку подані переважно імпліцитно – через аналіз наслідків колоніальної експлуатації. Йдеться про виснаження природних ресурсів (золоті та срібні рудники), руйнування екосистем унаслідок

монокультурного землеробства (плантації цукрової тростини, кави). Запропоновані завдання та рубрики для обговорення стимулюють учнів до осмислення вартості економічного прогресу та його соціально-екологічних наслідків.

Важливою перевагою підручника є високий рівень візуалізації: карти подорожей, ілюстрації повсякденного життя, схеми господарської діяльності сприяють кращому розумінню масштабів і наслідків взаємодії людини з природою. Загалом, екологічна проблематика не виділена в окремий блок, а органічно інтегрована в історичний наратив, що відповідає сучасним дидактичним підходам і сприяє формуванню цілісного світогляду учнів.

Підручник «Всесвітня історія» видавництва «Генеза» має 192 сторінки (Ладиченко, Лукач, Івченко, 2025). Екологічна та соціоприродна лінія інтегрована в контекст економічного розвитку, колонізації та технічного прогресу.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (урбанізація, мануфактури, зміни ландшафту)	~8	4,2%
Формування і розселення людини (демографічні зміни, «революція цін», міграції)	~12	6,3%
Освоєння і перетворення природи (аграрна революція, промисли, нові культури)	~10	5,2%
Освоєння нових просторів (ВГВ, колоніальні імперії, Новий Світ)	~18	9,4%
Сталий розвиток (раціональне господарювання, етичні аспекти, наслідки експлуатації)	~3	1,6%
ЗАГАЛОМ	~51	~26,6%

Найбільшу питому вагу займає «Освоєння нових просторів», друге місце посідає «Формування і розселення людини», а найменше уваги (експліцитно) приділено «Сталому розвитку».

Творення соціоприродного середовища розкривається крізь призму урбанізаційних процесів і становлення мануфактурного виробництва. Автори підручника акцентують увагу на зростанні провідних європейських міст (зокрема, Антверпена та Лондона) як центрів нових економічних практик і способу життя. Урбанізація інтерпретується не лише як демографічне явище, а й як чинник глибокої трансформації довкілля: змінюються гідрологічні системи, скорочуються лісові масиви, зростає попит на енергетичні ресурси. Перехід від цехового ремесла до мануфактури логічно пов'язується зі збільшенням антропогенного навантаження на природу.

Формування і розселення людини представлено через аналіз демографічних зрушень XVI–XVIII ст., що мають глобальний характер. Особливу увагу приділено європейській колонізації Америки та трансатлантичній работоргівлі як формам примусової міграції. Важливим концептуальним елементом є згадка про «Колумбів обмін», який інтерпретується як масштабний біоекологічний процес перенесення рослин, тварин і патогенів між континентами. Це дозволяє учням усвідомити взаємозв'язок демографічних процесів і трансформацій біосфери.

Освоєння і перетворення природи зосереджено на аграрних і ранньоіндустріальних змінах. У підручнику обґрунтовано показано роль нових сільськогосподарських культур (картоплі, кукурудзи) у подоланні продовольчих криз та зміні структури землекористування. Водночас початок використання викопного палива (зокрема, вугілля) та розвиток металургії інтерпретуються як передумови формування індустріального суспільства і посилення антропогенного тиску на природні системи.

Освоєння нових просторів є найбільш розгорнутою тематичною лінією. Вона реалізується через висвітлення Великих географічних відкриттів, діяльності мореплавців (Магеллана, Колумба, Васко да Гами) та формування колоніальних імперій. Важливо, що ці процеси подаються не лише як героїчні досягнення, а і як включення нових екосистем у глобальні економічні мережі, що призводить до їх експлуатації та трансформації. Використання картографічного матеріалу підсилює формування просторового мислення та сприяє усвідомленню масштабів змін.

Ідеї сталого розвитку в підручнику мають імпліцитний характер і реалізуються переважно через оцінку наслідків колоніалізму та господарської діяльності. Увага зосереджується на виснаженні природних ресурсів (зокрема, срібних рудників, плантаційної економіки), що подається як приклад нераціонального природокористування. Через дидактичні рубрики

(«Обговоріть», «Поміркуйте») учням пропонується здійснювати ціннісне осмислення історичних процесів і проводити паралелі із сучасними екологічними викликами.

Підручник вдало інтегрує питання взаємодії людини і довкілля в загальний історичний наратив. Багатий візуальний ряд (репродукції, тогочасні карти) сприяє формуванню просторової компетентності.

Підручник «Всесвітня історія» видавництва «Оріон» має 208 сторінки (Щупак та ін., 2025с). Змістовий блок «Людина і природа» інтегрований у теми, присвячені географічним відкриттям, промисловому перевороту та повсякденному життю.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (міське середовище, мануфактури)	~14	6,7%
Формування і розселення людини (демографічні зміни, міграції до Нового Світу)	~12	5,8%
Освоєння і перетворення природи (аграрна революція, промисловий переворот)	~16	7,7%
Освоєння нових просторів (Великі географічні відкриття, колонізація)	~22	10,6%
Сталий розвиток (екологічні наслідки діяльності, виснаження ресурсів колоній)	~4	1,9%
ЗАГАЛОМ	~68	32,7%

Найбільшу питому вагу займає підрозділ «Освоєння нових просторів». Значну увагу приділено освоєнню і перетворенню природи через призму технічного прогресу (пара, вугілля, механізація). Найменше представлений принцип сталого розвитку, проте його елементи присутні в описах кризових явищ та виснаження земель.

Творення соціоприродного середовища репрезентовано через аналіз урбанізаційних процесів. У підручнику простежується еволюція міста як специфічного штучного середовища існування людини: від середньовічних

форм до ранньомодерних центрів із елементами інфраструктури (брукування вулиць, освітлення, початкові системи каналізації). Наголошено на зміні виробничих практик – переході від індивідуального ремесла до мануфактурного виробництва, що сприяло формуванню нових соціоприродних комплексів.

Підтема «Формування і розселення людиниінтерпретується крізь призму глобальних демографічних процесів. Особливе місце відведено явищу «зустрічі світів», яке супроводжувалося як добровільними, так і примусовими міграціями. Розглядається трансатлантична работоргівля, що суттєво вплинула на етнодемографічну структуру різних регіонів. Водночас підкреслюється роль біологічного обміну (поширення нових культур – картоплі, кукурудзи, томатів), який сприяв зростанню населення Європи та змінам у харчових практиках.

Підтема «Освоєння і перетворення природи» розкриває якісно новий етап взаємодії людини з довкіллям, пов’язаний із переходом до використання викопних джерел енергії. Аналізується вплив технічних інновацій, зокрема винаходу парового двигуна, на зміну енергетичного балансу суспільства. Показано, що індустріалізація супроводжувалася не лише економічним зростанням, а й суттєвими змінами природних ландшафтів, зокрема через урбанізацію та інтенсивне використання ресурсів. Окремо акцентується на процесах огороджування в Англії як прикладі цілеспрямованої трансформації аграрного середовища.

Найбільшу питому вагу займає підрозділ «Освоєння нових просторів», що є логічним з огляду на хронологічні межі курсу та його змістове наповнення. У цьому контексті особливу увагу приділено процесам глобалізації раннього Нового часу, формуванню світової економічної системи та трансформації природних середовищ унаслідок колоніальної експансії. Важливим елементом є використання картографічних матеріалів і навігаційних інструментів як засобів пізнання та «освоєння» простору, що підсилює міжпредметні зв’язки з географією.

Сталий розвиток реалізований реалізується переважно через проблемно-аналітичні рубрики, що спонукають учнів до оцінювання наслідків господарської діяльності людини. Зокрема, розглядаються питання виснаження природних ресурсів у колоніях, вирубування лісів для потреб суднобудування, зростання рівня забруднення в містах. Таким чином формується розуміння історичних витоків сучасних екологічних проблем.

Підручник демонструє високий рівень інтеграції екологічного змісту. Питання взаємодії людини і природи не є другорядними, а виступають ключовим фактором пояснення економічних та соціальних процесів. Наявна яскрава візуалізація змін у побуті та технологіях, фокус на глобальних змінах екосистем.

Підручник «Всесвітня історія» видавничого дому «Освіта» має 208 сторінок (Пометун, Дудар, 2025b). Питання взаємодії людини і природи інтегровані в теми економічного розвитку, колоніальної експансії та повсякденного життя.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (міське середовище, мануфактури, технічні винаходи)	~10	4,8%
Формування і розселення людини (міграції, демографічні зміни в Європі та колоніях)	~12	5,8%
Освоєння і перетворення природи (аграрна революція, нові культури, виснаження ресурсів)	~8	3,8%
Освоєння нових просторів (ВГВ, заснування колоній, подорожі)	~22	10,6%
Сталий розвиток (у контексті еко-етики минулого та впливу на екосистеми)	~3	1,4%
ЗАГАЛОМ	~55	26,4%

Найбільшу питому вагу займає підтема «Освоєння нових просторів». Значна увага також приділена «Формуванню і розселенню людини». Найменше висвітлена концепція «Сталого розвитку».

Творення соціоприродного середовища інтерпретується через процеси урбанізації та становлення мануфактурного виробництва. Автори акцентують увагу на трансформації ландшафту внаслідок розвитку міст, зміні санітарних умов, архітектурних форм і зростанні антропогенного навантаження на довкілля. Важливу роль у цьому відіграє візуальний компонент підручника (карти, ілюстрації, реконструкції), а також рубрики на кшталт

«Дослідіть» і «Обговоріть», які стимулюють учнів до осмислення впливу технічних інновацій (водяні колеса, використання вугілля) на природне середовище.

Формування і розселення людини розкривається через аналіз глобальних демографічних процесів, зокрема міграцій європейців до Америки та примусового переселення африканського населення внаслідок трансатлантичної работоргівлі. Підручник підкреслює, що ці процеси спричинили докорінні зміни в етнічній структурі населення світу. Окремо висвітлюється вплив епідемій, воєн і нових сільськогосподарських культур (картоплі, кукурудзи) на чисельність населення, що дозволяє інтегрувати природні чинники в пояснення історичних змін.

Освоєння і перетворення природи подано крізь призму переходу від адаптаційної до трансформаційної моделі взаємодії людини з довкіллям. Особливе місце посідає концепт «колумбового обміну», який у підручнику інтерпретується як глобальний процес переміщення рослин, тварин і технологій між континентами, що мав довготривалі екологічні наслідки. Методичний апарат (запитання, проблемні завдання) орієнтує учнів на встановлення причинно-наслідкових зв’язків між господарською діяльністю людини ранньомодерної доби та сучасними екологічними проблемами.

Освоєння і перетворення природи подано крізь призму переходу від адаптаційної до трансформаційної моделі взаємодії людини з довкіллям. Особливе місце посідає концепт «колумбового обміну», який у підручнику інтерпретується як глобальний процес переміщення рослин, тварин і технологій між континентами, що мав довготривалі екологічні наслідки. Методичний апарат (запитання, проблемні завдання) орієнтує учнів на встановлення причинно-наслідкових зв’язків між господарською діяльністю людини ранньомодерної доби та сучасними екологічними проблемами.

Реалізація ідей сталого розвитку в підручнику має переважно аксіологічний характер. Вона виявляється через оцінювання наслідків колоніальної експансії, зокрема виснаження ґрунтів унаслідок монокультурного господарства, знищення біорізноманіття, демографічні катастрофи корінного населення Америки. Завдання рубрик «Обговоріть» спрямовані на формування критичного мислення та етичного ставлення до історичного прогресу, пропонуючи учням оцінити його «ціну» з погляду взаємодії людини і природи.

Підручник поєднує подієву історію з антропоцентричним підходом. Блок «Людина і природа» реалізований через потужний візуальний ряд

(репродукції, карти) та систему запитань, що розвивають емпатію та екологічну свідомість.

Підручник «Всесвітня історія» видавництва «Ранок» має 256 сторінок (Гісем, Мартинюк, Сирцова, 2025). Тематика взаємодії людини та природи інтегрована в розділи, присвячені Великим географічним відкриттям, економічному розвитку та повсякденному життю.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (міське життя, мануфактури)	~14	5,4%
Формування і розселення людини (демографія, міграції в Новий Світ)	~10	3,9%
Освоєння і перетворення природи (аграрна революція, промисловий переворот)	~12	4,7%
Освоєння нових просторів (ВГВ, колонізація Америки та Азії)	~22	8,6%
Сталий розвиток (екологічні наслідки, зміни клімату – "Малий льодовиковий період")	~3	1,2%
ЗАГАЛОМ	~61	23,8%

Найбільшу питому вагу займає підтема «Освоєння нових просторів», найменше уваги приділено аспектам «Сталого розвитку», що опосередковано подано як наслідки екологічних змін (наприклад, вплив клімату на врожайність).

Творення соціоприродного середовища розкривається через аналіз урбанізаційних процесів і становлення мануфактурного виробництва. У підручнику простежується трансформація європейських міст у центри економічної активності, що супроводжується концентрацією ресурсів і формуванням штучного виробничого середовища. Такий підхід дозволяє учням усвідомити взаємозалежність між технічним прогресом і змінами довкілля.

Формування і розселення людини інтерпретується через демографічні зрушення ранньомодерної доби. Зокрема, висвітлюються міграційні

потоки до Америки, включно з примусовим переселенням африканського населення внаслідок работоргівлі. Підручник також демонструє роль «колумбового обміну» – поширення нових сільськогосподарських культур (картоплі, кукурудзи), що сприяли зростанню населення Європи.

Освоєння і перетворення природи подано через призму господарської діяльності. У тексті простежується перехід від традиційного аграрного виробництва до інтенсивних форм використання природних ресурсів: осушення земель, розвиток тваринництва, використання вугілля, поява парових машин. Це демонструє якісно новий рівень антропогенного впливу на природне середовище.

Освоєння нових просторів є ключовим елементом реалізації змістової лінії. Підручник насичений картографічними матеріалами, що ілюструють маршрути експедицій, а також показує трансформацію природних ландшафтів у колоніях під впливом видобутку ресурсів і плантаційного господарства. У цьому контексті важливо, що автори підкреслюють економічні мотиви колонізації та її екологічні наслідки.

Сталий розвиток у підручнику подано імпліцитно, через аналіз взаємозалежності природних і соціальних процесів. Наприклад, розгляд «Малого льодовикового періоду» XVII ст. демонструє вплив кліматичних змін на врожайність, соціальну напруженість і політичні процеси. Через рубрики «Цікаві факти» та «Поміркуйте» учнів спонукають до осмислення проблем вичерпності ресурсів (зокрема, вирубки лісів для потреб флоту).

Підручник вдало поєднує політичну історію з екологічним контекстом. Використання великої кількості візуальних джерел (карти, гравюри) допомагає учням наочно побачити процес освоєння планети.

Отже, кількісний аналіз репрезентації екологічного компонента в підручниках всесвітньої історії свідчить про варіативність підходів видавництв до структурування матеріалу від 32,7% до 23,8%, що охоплює від чверті до третини обсягу підручника. При аналізі індивідуального профілю кожного видавництва простежуються чіткі акценти: «Астон» фокусується на детермінізмі природних катастроф та епідемій; «Оріон» – на технологічній експлуатації надр та енергетичних переходах; «Генеза» домінує у висвітленні географічного розширення ойкумени та його картографування; «Освіта» робить наголос на зміні раціону та побуту людини внаслідок обміну флорою та фауною; «Ранок» акцентує увагу на урбанізаційних процесах як чиннику формування нового життєвого простору.

Підручник «Історія: Україна і світ» видавництва «Астон» має 320 сторінки (Васильків та ін., 2025b). Тематика взаємодії людини та природи є наскрізною, що характерно для інтегрованого курсу, де акцент зміщується з суто політичних подій на антропоцентричну історію та історію довкілля.

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (міське та сільське життя, ландшафтні зміни)	~10	3,1%
Формування і розселення людини (демографія, міграції, колонізаційні процеси)	~14	4,4%
Освоєння і перетворення природи (господарство, мануфактури, технічний прогрес)	~8	2,5%
Освоєння нових просторів (Великі географічні відкриття, Дике Поле, морські походи)	~12	3,8%
Сталий розвиток (етичне ставлення, наслідки експлуатації ресурсів)	~3	0,9%
ЗАГАЛОМ	~47	14,7%

Найбільшу питому вагу займає підтема «Формування і розселення людини», що пояснюється специфікою 8 класу.

Змістове наповнення підтеми «Творення соціоприродного середовища» репрезентує трансформацію природного ландшафту під впливом людської діяльності. У підручнику послідовно розкрито процеси урбанізації, формування міст із магдебурзьким правом, а також концепції «ідеального міста». Особливу увагу приділено взаємодії архітектури з природним рельєфом (зокрема розташування оборонних споруд на підвищеннях). Важливим є екологічний аспект фільваркового господарства, яке інтерпретується не лише як економічна модель, а й як фактор змін екосистем (масове вирубування лісів, створення штучних водойм).

Підтема «Формування і розселення людини» реалізується через аналіз глобальних і регіональних міграційних процесів. Зокрема, «зустріч

світів» після Великих географічних відкриттів подається як демографічний перелом, що змінив етнічну та соціальну структуру населення різних континентів. Український контекст розкрито через освоєння степових територій («Дике Поле») та формування козацтва як соціальної групи фронтиру, що функціонувала в специфічних природно-географічних умовах.

У межах підтеми «Освоєння і перетворення природи» акцент зроблено на переході від адаптаційної до трансформаційної моделі взаємодії людини з довкіллям. Підручник висвітлює розвиток мануфактурного виробництва, використання природних ресурсів як джерел енергії (води, вітру), а також аграрні інновації. Важливим є аналіз «колумбового обміну», зокрема впливу нових сільськогосподарських культур (картоплі, кукурудзи, тютюну) на господарство та харчування населення Європи й України.

Підтема «Освоєння нових просторів» вирізняється високим рівнем візуалізації та картографічного супроводу. Вона охоплює як океанічну експансію європейців, так і освоєння Чорноморського регіону українськими козаками. Технологічна адаптація (наприклад, козацькі «чайки») інтерпретується як результат взаємодії людини з природним середовищем. Використання історичних карт (зокрема праць Боплана) сприяє формуванню просторового мислення учнів.

Поняття «сталого розвитку» представлено імпліцитно, через аналіз наслідків надмірної експлуатації природних ресурсів (виробництво поташу, селітри тощо). Методичний апарат підручника містить завдання порівняльного характеру, що стимулюють учнів до осмислення історичного досвіду природокористування та його актуалізації в сучасному контексті.

Підручник успішно реалізує інтегрований підхід. Природа тут не є декорацією для битв, а виступає активним учасником історичного процесу (клімат, ресурси, простір). Велика кількість практичних завдань (рубрики «Поміркуйте», «Працюємо разом») стимулюють учнів аналізувати причинно-наслідкові зв’язки між розвитком суспільства та станом довкілля.

Підручник «Історія: Україна і світ» видавництва «Оріон» має 304 сторінок (Щупак та ін., 2025а). Завдяки інтегрованому характеру курсу питання взаємодії людини з довкіллям інтегровані в контекст Великих географічних відкриттів, колонізації нових земель та формування економічних систем (фільварки, плантації).

Підтема	Обсяг (орієнтовно сторінок)	Частка від усього підручника (%)
Творення соціоприродного середовища (урбанізація, мануфактури, фільваркове господарство)	~8	2,6%
Формування і розселення людини (демографічні зміни, «революція цін», міграції)	~10	3,3%
Освоєння і перетворення природи (аграрна революція, промисли, технічні винаходи)	~12	3,9%
Освоєння нових просторів (ВГВ, колонізація Степу, Дике Поле, Слобожанщина)	~22	7,2%
Сталий розвиток (раціональне природокористування, екологічні наслідки діяльності)	~3	1%
ЗАГАЛОМ	~55	~18,1%

Найбільшу питому вагу займає підтема «Освоєння нових просторів». Це зумовлено специфікою програми 8 класу. Найменше уваги приділено поняттю сталого розвитку, що подається переважно через рефлексію над наслідками експлуатації природних ресурсів.

Зміст підтеми «Творення соціоприродного середовища» розкривається через трансформацію природного ландшафту під впливом економічної діяльності. У підручнику простежено процеси урбанізації, становлення мануфактурного виробництва, розвитку фільваркового господарства. Особлива увага приділяється впливу цих процесів на довкілля: розширення орних земель, зміна структури ландшафтів, локалізація промислових зон, а також екологічні наслідки видобутку ресурсів.

Підтема «Формування і розселення людини» реалізується у двох взаємопов'язаних вимірах – глобальному та локальному. У глобальному контексті ключовим є феномен «Колумбового обміну», що спричинив масштабне переміщення не лише людей, а й біологічних видів, радикально змінивши екосистеми та демографічну структуру різних регіонів світу. У локальному вимірі акцент зроблено на міграційних процесах в українських

землях, зокрема формуванні козацтва як специфічної соціоприродної спільноти фронтиру.

Змістовий блок «Освоєння і перетворення природи» репрезентує взаємодію людини з природою через призму технологічного розвитку. У підручнику висвітлено роль нових знарядь праці, використання відновлюваних джерел енергії (води, вітру), а також зміну організації виробництва. Важливо, що методичний апарат (зокрема рубрика «Діємо: практичні завдання») спрямований на формування причинно-наслідкового мислення: учням пропонується простежити вплив господарських практик минулого на сучасний стан природного середовища.

Центральною для реалізації змістової лінії «Людина і природа» є підтема «Освоєння нових просторів», що концептуалізується через поняття фронтиру. Підручник демонструє освоєння степових територій (Дике Поле, Слобожанщина) як процес перетворення природного простору на культурний ландшафт. Важливою особливістю є використання картографічного матеріалу, який дозволяє простежити динаміку розширення ойкумени та взаємодію різних природно-кліматичних зон.

Проблематика сталого розвитку, хоча й не представлена як окремий теоретичний блок, імпліцитно інтегрована у зміст підручника. Через аналіз історичних прикладів (знеліснення, виснаження ґрунтів, ресурсна експлуатація) учнів підводять до розуміння довгострокових екологічних наслідків людської діяльності. Завдання рубрик «Поміркуйте» та «Діємо» стимулюють рефлексію щодо раціонального природокористування.

Підручник відзначається високим рівнем інтеграції екологічного та географічного контексту в історію. Поняття «Людина і природа» не є абстрактним, воно візуалізоване через побут, економіку та військову справу.

Отже, кількісний аналіз підручників «Історія: Україна і світ» видавництв демонструє різну інтенсивність висвітлення змістової лінії «Людина і природа». Видання «Астон» відводить цій тематиці 14,7 % обсягу, де пріоритетною є тема розселення людини (4,4 %). Натомість підручник «Оріон» має вищий показник – 18,1 %, акцентуючи на освоєнні нових просторів (7,2 %). Спільним для обох авторів є мінімальна частка викладу принципів сталого розвитку (близько 1 %), який реалізується переважно через рефлексію над наслідками експлуатації ресурсів.

Якісна характеристика контенту свідчить про відхід від описового підходу на користь аналізу коадаптації людини й довкілля. Підручник «Астон» фокусується на урбаністичному аспекті, взаємодії архітектури з

рельєфом та використанні історичної картографії для розуміння простору. «Оріон» концептуалізує лінію через теорію фронтиру та технологічну трансформацію природи за допомогою відновлюваних джерел енергії. Обидва видання інтегрують феномен «Колумбового обміну» як ключовий фактор біологічних та демографічних змін, проте «Оріон» посилює методичний апарат завданнями на встановлення зв'язків між господарчими практиками минулого та сучасним станом екосистем.

Висновки. Загальний рівень реалізації змістової лінії «Людина і природа» у підручниках історії для 8 класу Нової української школи можна оцінити як стабільно достатній і такий, що відповідає вимогам компетентнісного підходу, задекларованого Державним стандартом базової середньої освіти. Кількісні показники засвідчують, що екологічний компонент становить у середньому від п'ятої частини до третини змісту підручників, що свідчить про його системну інтеграцію в історичний наратив. Водночас домінуючим способом реалізації є не виокремлення окремих тем, а імпліцитне «вбудовування» проблематики взаємодії людини і природи в соціально-економічні, демографічні та політичні сюжети ранньомодерної доби. Найбільш повно представлено підтематику освоєння нових просторів і трансформації природного середовища внаслідок господарської діяльності, тоді як аспекти сталого розвитку залишаються периферійними та переважно не артикульованими на рівні понятійного апарату.

Сильними сторонами сучасних підручників є, передусім, їхня міждисциплінарність і антропоцентричність, що дозволяє розглядати історичний процес як результат складної взаємодії людини з довкіллям. Автори успішно поєднують економічну історію з елементами історичної екології, демонструючи причинно-наслідкові зв'язки між природними ресурсами, технологічними інноваціями та суспільними змінами. Важливим досягненням є активне використання візуального матеріалу (карт, реконструкцій, інфографіки), що сприяє формуванню просторового мислення та уявлень про соціоприродні системи. Методичний апарат (проблемні запитання, порівняльні завдання, рубрики для дискусії) орієнтує учнів на осмислення екологічних наслідків історичних процесів і проведення паралелей із сучасністю. Крім того, у низці підручників простежується акцент на ціннісному вимірі – формуванні дбайливого ставлення до природи через історичний досвід традиційного господарювання.

Водночас аналіз виявив низку суттєвих прогалин. Насамперед ідеться про відсутність чіткої концептуалізації змістової лінії «Людина і

природа» як цілісної дидактичної категорії: вона реалізується фрагментарно та нерівномірно залежно від теми. Найменш репрезентованим є компонент сталого розвитку, який здебільшого подається імпліцитно, без використання сучасної термінології та без системного узагальнення. Недостатньо уваги приділяється глобальним екологічним наслідкам історичних процесів, зокрема довготривалим змінам екосистем, кліматичним чинникам і проблемі вичерпності ресурсів. У ряді випадків екологічна проблематика зводиться до ілюстративного або допоміжного елементу, не стаючи повноцінним інструментом пояснення історичного розвитку. Також обмежено представлений потенціал формування прогностичного мислення учнів через аналіз історичних екологічних криз і їхніх уроків для сучасності.

З огляду на виявлені особливості авторам наступних видань доцільно посилити концептуальну цілісність реалізації змістової лінії «Людина і природа», чіткіше структурувавши її відповідно до підтем і забезпечивши рівномірне представлення в усіх розділах курсу. Важливим є введення і систематичне використання понятійного апарату сталого розвитку, адаптованого до вікових особливостей учнів, а також розширення проблемно-аналітичного блоку, що висвітлює екологічні наслідки історичних процесів у довготривалій перспективі. Педагогам, у свою чергу, варто активніше використовувати потенціал підручників для міжпредметної інтеграції з географією, біологією та громадянською освітою, акцентуючи увагу на формуванні екологічної компетентності через аналіз конкретних історичних кейсів. Доцільним є також застосування дослідницьких і проєктних методів навчання, що дозволяють учням самостійно осмислювати взаємозв'язок людини і природи в минулому та сучасності.

Література

1. Безена, І., Савич, А., & Карпань, І. (2024). Екологічні аспекти у змісті історичної освіти [Environmental aspects in the content of historical education]. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія: Філософія. Педагогіка, 6*(1). https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-1-14

2. Братіцел, М. (2020). Традиційна екологічна культура українців у контексті стійкого розвитку сучасного суспільства [Traditional ecological culture of Ukrainians in the context of sustainable development of modern society]. *Культура і сучасність, (1)*, 51–56. https://doi.org/10.32461/2226-0285.1.2020.221334

3. Васильків, І. Д., Островський, В. В., Басюк, О. Я., Паршин, І. Л., & Костікова, М. І. (2025). *Всесвітня історія: підручник для 8 класу закладів*

загальної середньої освіти [World history: Textbook for the 8th grade of general secondary education institutions]. Астон.

4. Васильків, І. Д., Паршин, І. Л., Вітенко, М. Д., & Димій, І. С. (2025). *Історія: Україна і світ (інтегрований курс): підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти* [History: Ukraine and the world (integrated course): Textbook for the 8th grade...]. Астон.

5. Власов, В. С., Данилевська, О. М., & Ващук, Д. П. (2025). *Історія України: підручник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти* [History of Ukraine: Textbook for the 8th grade...]. Генеза.

6. Галімов, А. А., Гісем, О. В., Мартинюк, О. О., & Сирцова, О. М. (2025). *Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти* [History of Ukraine: Textbook for the 8th grade...]. Ранок.

7. Гісем, О. В., Мартинюк, О. О., & Сирцова, О. М. (2025). *Всесвітня історія: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти* [World history: Textbook for the 8th grade...]. Ранок.

8. Кабінет Міністрів України. (2020, 30 вересня). Про затвердження Державного стандарту базової середньої освіти [On approval of the State standard of basic secondary education] (Постанова № 898). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-п

9. Ладиченко, Т. В., Лукач, І. Б., & Івченко, О. С. (2025). *Всесвітня історія: підручник для 8-го класу закладів загальної середньої освіти* [World history: Textbook for the 8th grade...]. Генеза.

10. Пометун, О. І., Гупан, Н. М., & Дудар, О. В. (2025). *Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти* [History of Ukraine: Textbook for the 8th grade...]. Видавничий дім «Освіта».

11. Пометун, О. І., & Дудар, О. В. (2025). *Всесвітня історія: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти* [World history: Textbook for the 8th grade...]. Видавничий дім «Освіта».

12. Фрейман, Г. О. (2008). Концептуальні засади сучасного компетентнісно-орієнтованого підручника з історії [Conceptual foundations of a modern competence-oriented history textbook]. *Педагогічні науки, (50)*, 290–295. https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/2484

13. Хлібовська, Г. М., Крижановська, М. Є., & Наумчук, О. В. (2025). *Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти* [History of Ukraine: Textbook for the 8th grade...]. Астон.

14. Щупак, І. Я., Секиринський, Д. О., Власова, Н. С., Добрянська, Н. С., Желіба, О. В., Кронгауз, В. О., & Посунько, А. М. (2025). *Історія: Україна і світ (інтегрований курс): підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти* [History: Ukraine and the world (integrated course): Textbook...]. УОВЦ «Оріон».

15. Щупак, І. Я., Старченко, Н. П., Бурлака, О. В., Власова, Н. С., Врадій, Є. А., Громенко, С. В., Дрібниця, В. О., Желіба, О. В., Кронгауз, В. О., Піскарьова, І. О., & Секиринський, Д. О. (2025). *Всесвітня історія: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти* [World history: Textbook for the 8th grade...]. УОВЦ «Оріон».

16. Щупак, І. Я., Старченко, Н. П., Бурлака, О. В., Власова, Н. С., Галушко, К. Ю., Дрібниця, В. О., Желіба, О. В., Кронгауз, В. О., Піскарьова, І. О., Репан, О. А., Секиринський, Д. О., & Черкас, Б. В. (2025). *Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти* [History of Ukraine: Textbook for the 8th grade...]. УОВЦ «Оріон».

17. Szabó, P. (2010). Why history matters in ecology: An interdisciplinary perspective. *Environmental Conservation, 37*(4), 380–387. https://doi.org/10.1017/S037689291000078X

18. Szabó, P. (2015). Historical ecology: Past, present and future. *Biological Reviews of the Cambridge Philosophical Society, 90*(4), 997–1014. https://doi.org/10.1111/brv.12141

Zheliba O.

SPECIFICITIES OF THE "MAN AND NATURE" CONTENT LINE IMPLEMENTATION IN HISTORY TEXTBOOKS FOR THE 8TH GRADE OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

This chapter provides a comprehensive analysis of the implementation of the "Man and Nature" content line in history textbooks for the 8th grade of the New Ukrainian School (NUS). Based on a combination of quantitative (content analysis) and qualitative (hermeneutic and contextual) approaches, the study examines the degree of integration of the environmental component into the historical narrative of the early modern period. It has been established that in all analyzed textbooks (both for the History of Ukraine and World History), the issues of human-nature interaction are presented systematically, covering, on average, from one-fifth to one-third of the total educational material. The subtopic of "development of new spaces" is the most represented, whereas ideas of sustainable development are predominantly implicit. The study reveals a variability of didactic approaches, ranging from an emphasis on the ethical dimension of nature management to an analytical understanding of the economic and technological transformations of the environment. It is proven that the textbooks generally comply with the requirements of the State Standard of Basic Secondary Education and contribute to the formation of environmental

competence; however, they require a clearer terminological representation of the concept of sustainable development.
Keywords: *New Ukrainian School; history textbook; "Man and Nature" content line; environmental competence; historical education; early modern period; content analysis; sustainable development; socio-natural environment; environmental awareness.*

УДК 327.82:008]:355.01((470+571)+477)

Давиденко Ю. М.
кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
davidenko_yuri@ukr.net
orcid.org/0009-0009-2476-093X

Галета Д. О.
здобувачка 4 курсу першого (бакалаврського) РВО
спеціальності 291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації
та регіональні студії Ніжинського державного університету
dashahaleta@gmail.com
orcid.org/0009-0000-7409-1265

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ У ВИМІРАХ «М'ЯКОЇ СИЛИ» ТА ПРОПАГАНДИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз сутності культурної дипломатії як інструменту «м'якої сили» та окреслено її чіткі відмінності від маніпулятивного пропагандистського впливу в умовах сучасної геополітичної напруженості. Розглянуто провідні концептуальні підходи до визначення гуманітарної взаємодії у західному, вітчизняному та російському наукових просторах. Обґрунтовано, що українська модель еволюціонувала від суто іміджевого напряму до важливого безпекового складника, орієнтованого на захист національних інтересів та спростування дезінформації. На противагу цьому, на розлогому емпіричному матеріалі доведено тотальну мілітаризацію гуманітарної сфери та кінематографа російської федерації, які трансформувалися у конвенційну зброю гібридної війни. Викрито латентні механізми використання російського експорту масової культури, медійних рупорів кремля та залучення іноземних лідерів думок задля дегуманізації українців, легітимації окупаційного режиму та деформації історичної пам'яті на міжнародних майданчиках під маскою «аполітичного мистецтва».
Ключові слова: *культурна дипломатія, «м'яка сила», політична пропаганда, гібридна агресія, когнітивна війна, мілітаризація культури, дезінформація, інформаційна безпека, російсько-українська війна.*

Мета статті полягає у комплексному теоретико-методологічному осмисленні культурної дипломатії як інструменту «м'якої сили» та її розмежуванні з пропагандою в умовах сучасного глобального протиборства, а також у викритті практичних механізмів трансформації культури й медіапростору Російської Федерації на конвенційну зброю гібридної агресії проти України.

Теоретичні підходи до розуміння культурної дипломатії та «м'якої сили». Безперечно, на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин діяльність у сфері культурної дипломації слід розглядати не просто як шлях до побудови результативного діалогу, а як вагоме знаряддя зовнішньополітичного впливу. По суті, цей механізм базується на привабливості національних надбань, духовних цінностей та світоглядних ідей, що дозволяє вибудовувати прихильне ставлення до конкретної держави. Водночас, зважаючи на нинішні реалії, межа між таким шляхетним впливом та цілеспрямованим ідеологічним тиском стає дедалі тоншою, оскільки творчі й гуманітарні засоби нерідко залучають для просування конкретних політичних гасел та вигідних смислових схем. З огляду на це, особливої ваги набуває завдання чітко розмежовувати культурну дипломатію, яка уособлює гнучкий несиловий вплив, та пропаганду, що за своєю суттю є формою маніпулятивного втручання у свідомість.

Варто наголосити, що зазначена проблематика залишається вагомою впродовж багатьох історичних епох. Проте, як показує досвід, вона викликає підвищений інтерес у часи збройних протистоянь та загострення глобального протиборства, що ми чітко спостерігаємо сьогодні на прикладі російсько-української війни, а також масштабних подій на Близькому Сході. На тлі цих процесів сучасні дослідники глобальних процесів, представники дипломатичного корпусу та фахівці з політичних наук пропонують кілька ключових підходів до теоретичного визначення сутності культурної дипломатії.

Зокрема, серед наукової спільноти доволі авторитетним вважається бачення американського дослідника М. Камінгса [47]. На його думку, це явище є насамперед «взаємним обміном думками, відомостями, цінностями, звичаями, переконаннями, мистецькими здобутками та іншими проявами духовної культури між країнами й етносами, що здатне закласти підвалини для глибшого взаєморозуміння». Прихильники такого погляду схильні трактувати культурну взаємодію як невіддільну частину публічної дипломатії, себто як систему скоординованих практичних кроків, що мають на

меті реалізацію стратегічних і поточних завдань у царині гуманітарних зв'язків між державами та глобальними інституціями.

Якщо ж розглядати це явище у більш масштабному вимірі, то культурну дипломатію можна схарактеризувати як далекоглядну стратегію зовнішньої політики, котра дозволяє країні відстоювати власні інтереси без застосування дипломатичного тиску чи військового примусу. Вона органічно поєднує в собі планомірну розбудову позитивного авторитету держави із трансляцією головних політичних орієнтирів через інформаційну взаємодію. Отже, завдяки програмам освітнього обміну та різноманітним мистецьким проєктам, цей засіб несилового впливу допомагає вибудувати міцні й тривалі партнерські відносини з міжнародною спільнотою

Зважаючи на викладене, видається доцільним детальніше проаналізувати ширше теоретичне поняття «сили» у світовій політиці, адже воно є основоположним для політичної науки, оскільки визначає сутність міждержавних відносин та архітектуру глобального устрою. Потрібно визнати, що впродовж тривалого часу спроможність та авторитет будь-якої держави вимірювалися переважно її мілітарною потужністю, зокрема боєздатністю та рівнем оснащення національних збройних сил. Тим не менш, сучасні глобальні процеси демонструють кардинальний злам цих уявлень: зокрема, події, викликані повномасштабним збройним нападом Російської Федерації, чітко оголили неспроможність суто військових засобів вирішити комплексні проблеми та засвідчили глибоку кризу традиційної системи міжнародної безпеки [24].

Очевидно, що паралельно з воєнним фактором, у різні епохи важливими підвалинами державної міцності вважалися стабільна економіка, внутрішня єдність громадян та моральні засади суспільства. Станом на сьогодні цей перелік суттєво збагатився і тепер включає рівень розвитку високих технологій, інноваційну спроможність, незалежність у забезпеченні енергоресурсами, а також загальний престиж країни та її вміння формувати привабливе уявлення про себе у світі. У межах цих тенденцій дедалі більшу роль відіграють важелі «м'якої сили», які забезпечують панування не шляхом погроз, а через здатність викликати захоплення та переконувати [19].

Безумовно, окремої уваги заслуговує теоретична модель «м'якої сили», обґрунтована американським дослідником Дж. Наєм. Цю ідею автор уперше презентував під час дослідження зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів Америки, а згодом детально виклав у фундаментальній

праці «М'яка сила: засоби досягнення успіху у світовій політиці» [50]. У своїй концепції вчений чітко протиставляє гнучкі методи впливу жорсткому тиску, наголошуючи, що перші мають на меті створення симпатичного образу країни, тоді як другі спираються на прямі воєнні погрози чи економічні санкції. Як стверджує дослідник, здобуття прихильності та бажання інших наслідувати твій приклад є набагато ефективнішим шляхом, аніж відкрите змушування, оскільки це дозволяє отримати бажане без залучення армії чи фінансових підкупів.

Як правило, головними джерелами формування такої привабливості виступають політичні ідеали, багатство культури та зважений зовнішньополітичний курс, які у взаємодії закладають основу для авторитету держави у світі. Проте, як показує практика, варто пам'ятати, що згаданий інструмент несилового впливу є лише засобом, а тому його цілком можуть застосовувати для досягнення цілей, просякнутих певною ідеологією. Зокрема, у сучасній політичній стратегії кремля гуманітарний вплив нерідко стає прямим продовженням агресивної пропаганди, виступаючи доповненням до звичних методів тиску – фінансового підпорядкування, паливного шантажу чи відкритого застосування зброї [15, с. 84].

У цьому плані вельми повчальним є аналіз історичного шляху культурної дипломатії, який дозволяє виявити глибоке коріння її переплетення з пропагандистськими технологіями. Процес становлення цієї сфери свідчить, що вона від самого початку розбудовувалася не лише задля зближення народів, а й як засіб політичного впливу, підпорядкований державним інтересам. Наприклад, ще в добу раннього культурного націоналізму (1870–1914 рр.) було помітним прагнення провідних країн зміцнити свої позиції у світі за допомогою популяризації власної мови, що зрештою призвело до першої серйозної політизації мистецтва та освіти. Наступне тридцятиліття світових воєн (1914–1945 рр.) стало переломним, оскільки саме в цей час відбулося державне оформлення інститутів культурної дипломації та їхнє фактичне злиття з апаратом пропаганди задля ідеологічного тиску на супротивника. Ба більше, попри гучні заяви про прагнення до миру у повоєнні роки (1945–1989 рр.), культурні зв'язки в епоху Холодної війни, безперечно, залишалися полем запеклої боротьби за геополітичне домінування. Нинішній же етап, своєю чергою, хоч і орієнтований на створення привабливого іміджу країни в умовах всесвітньої інтеграції, все одно зберігає серйозну загрозу маніпулювання духовними цінностями та використання мистецтва як ширми для пропаганди [14, с. 117–120].

Таким чином, розгляд історичних віх еволюції гуманітарної дипломатії дає вагомі підстави вважати, що її практична реалізація завжди була пов'язана з намаганням держав скоригувати погляди закордонних громад. Це яскраво доводить, що культурна дипломатія та пропаганда мають спільні витоки, оскільки обидва ці явища використовують духовні, мистецькі та символічні ресурси для досягнення конкретних завдань на світовій арені.

На наше переконання, варто докладніше зупинитися на природі пропаганди як особливого інструменту впливу та з'ясувати її співвідношення з культурними зв'язками у нинішніх міжнародних відносинах. У науковому вимірі її здебільшого трактують як завуальований тиск на свідомість, успішність якого напряму залежить від того, чи залишається він непоміченим для людини: як тільки маніпуляцію викривають, вона миттєво втрачає свою силу. Разом із тим, її невіддільною рисою є апелювання до привабливих обіцянок задовольнити прагнення суспільства, які, як правило, мають відтермінований характер. З погляду мовознавства, походження цього терміна сягає латинських коренів pro, paganus, propagatio, пов'язаних із поняттям розмноження чи поширення. Починаючи з 1622 року це слово міцно увійшло в обіг через назву релігійної установи Sacra Congregatio de Propaganda Fide, яку створив Папа Римський Григорій XV для поширення католицького віровчення та боротьби з ідеями Реформації.

Загалом, поняття «пропаганда» відзначається великою кількістю теоретичних трактувань; зокрема, у соціологічній енциклопедичній літературі його розглядають у трьох головних аспектах. По-перше, як розгалужену систему дій, спрямовану на передачу знань, мистецьких здобутків та різноманітних відомостей для формування у людей певних життєвих орієнтирів, поглядів та емоцій, а також для керування їхньою соціальною поведінкою. По-друге, як безпосередній процес популяризації ідеологічних переконань та політичних поглядів окремих верств суспільства, партійних осередків чи владних інституцій. По-третє, як перевірений засіб маніпулятивного впливу на думки широкого загалу [35].

Підсумовуючи зазначені погляди, пропаганду можна визначити як специфічний вид інформаційної діяльності, що має на меті цілеспрямоване розповсюдження дозованих фактів, доводів та оцінок задля формування суспільних настроїв відповідно до певних колективних інтересів чи заздалегідь визначеної мети.

Цікаво, що на початкових етапах свого існування пропагандистська діяльність, як зауважують фахівці, не мала чітко вираженого негативного

відтінку. Її здебільшого використовували для розповсюдження корисної для суспільства інформації, наприклад, у царині медичної просвіти, для підвищення громадянської активності чи координації дій із правоохоронцями. Ба більше, у XX столітті на теренах США її активно залучали як засіб побудови зв'язків із громадськістю, покладаючи на неї інформаційні, пояснювальні, освітні та спонукальні завдання. У межах такого підходу вона була покликана вибудовувати взаєморозуміння та узгоджувати інтереси сторін через планомірний вплив на суспільні погляди [16, с. 8].

Варто додати, що перші серйозні кроки у теоретичному вивченні методів та технологій ідеологічного впливу пов'язані з роботою Інституту аналізу пропаганди, який діяв у США в період з 1937 по 1942 роки. Саме там науковці вперше згрупували основні прийоми маніпуляцій, серед яких: таврування («навішування ярликів»), використання ефектних, але пустих узагальнень, перенесення авторитету відомих інституцій на потрібний об'єкт та залучення відомих осіб для підтримки ідей. Окрім цього, дослідники звернули увагу на використання образу «звичайної людини з народу», підтасовування та однобоке висвітлення фактів, а також створення ілюзії загальної підтримки (так званий ефект «спільного вагона»), що сформувало надійну базу для подальших досліджень у цій сфері.

Поряд із цим, розгляд наукових теорій дає підстави стверджувати, що засадничим є поділ пропаганди на корисну та руйнівну. Так, корисна пропаганда орієнтована на щире інформування людей, згуртування громадян навколо спільних цінностей та виконання виховної місії. Натомість руйнівна пропаганда зазвичай керується принципом підпорядкування засобів досягненню мети, штучно роздмухує ворожнечу в суспільстві, створює спотворене бачення дійсності та спирається на агресивні прийоми маніпулювання масовою свідомістю [45].

Водночас, узагальнення теоретичних напрацювань свідчить, що пропаганду, окрім вказаного поділу, групують також за першоджерелом її походження, мірою правдивості інформації, формою впливу на людину, світоглядним підґрунтям та обсягом охоплення аудиторії. Це ще раз доводить її складну і багаторівневу природу [45, с. 977]. Отже, така різноманітність поглядів на класифікацію яскраво підтверджує багатогранність пропаганди як комплексного явища у сфері суспільних комунікацій.

З огляду на специфіку нашого наукового пошуку, видається доцільним зосередити увагу саме на політичній пропаганді, яка є найбільш відповідною темі дослідження. Політична пропаганда за нинішніх умов

постає як потужне знаряддя для розв'язання багатьох завдань, зокрема для ведення протиборства у сфері людських знань та сприйняття (когнітивних воєн), збереження керівних позицій владної верхівки або згуртування найактивнішої частини громадян. Водночас, як показує сьогоднішній досвід, цей інструмент агресивно застосовує російська федерація для розхитування внутрішньої стабільності в Україні, поглиблення розколу в суспільстві та створення прямих загроз для нашої національної безпеки [8, с. 150].

Як окремий об'єкт для наукового дослідження це явище починає оформлюватися ще в першій половині XX століття. Серед першопрохідців у цій царині традиційно називають таких авторів, як Г. Лассвелл, Е. Бернейс, Ж.-Ж. Еллюль, П. Лазарсфельд, У. Дуб та У. Байдл. У сучасному ж науковому середовищі питання політичної пропаганди не втрачають своєї гостроти і перебувають у полі зору таких дослідників, як В. Соловей, Е. Аронсон, Е. Р. Пратканіс, Г. Почепцов, С. Кара-Мурза та П. Померанцев.

Одним із перших, хто запропонував розглядати політичну пропаганду як окремий предмет для теоретичного аналізу, був У. Байдл, який ще у 1931 році представив її концептуальне бачення. На думку вченого, подібна діяльність спирається на великий арсенал засобів психологічного тиску: починаючи від методів навіювання та постійного повторення потрібних тез і закінчуючи впровадженням пропагандистських ідей у легкі розважальні формати [44].

Інший погляд на природу цього явища тісно пов'язаний із працями Г. Лассвелла, який визначав політичну пропаганду як маніпулятивне керування колективними поглядами за допомогою використання вагомих для суспільства символів. При цьому вирішальною умовою він вважав не повну відповідність фактам, а правдоподібність та відсутність очевидних суперечностей у викладі матеріалу. Дослідник підкреслював, що цей засіб впливу на людську психіку часто вдається до перебільшень та викривлення реального стану речей, аби через емоційне збудження та створення почуття уявного логічного обґрунтування швидко підняти маси на певні дії. Отже, у теоретичній моделі Лассвелла пропаганда постає як продуманий механізм формування єдиних настроїв, що дозволяє зацікавленим силам заздалегідь програмувати готовність суспільства діяти за певними шаблонами оцінювання [49].

Безперечним є той факт, що стрижневим механізмом новітньої пропаганди є завуальоване маніпулювання. Як зазначає С. Хандельман, воно

через залякування та привабливі спокуси руйнує самостійність мислення людини, залишаючи їй при цьому цілковиту ілюзію свободи власного вибору [48, с. 17]. Шлях ідеологічного оброблення забезпечує вкорінення необхідних цінностей, тоді як символічні прийоми ділять простір навколо за спрощеною схемою «свій – чужий». Створення міфів та конструювання вигаданого світу зводять складну дійсність до простих емоційних картинок та штучної медійної реальності, які діють на людину набагато сильніше, ніж раціональні доводи. Зрештою, психологічний тиск у поєднанні з можливостями сучасних мережевих технологій викликає швидку реакцію у поведінці людей, створюючи умови для стрімкого поширення ідей через соціальні контакти.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що культурна дипломатія та політична пропаганда є елементами однієї системи важелів «м'якої сили», які забезпечують прихований вплив на формування поглядів громадян без відкритого мілітарного змушування. Попри схожість кінцевої мети, за своїм внутрішнім змістом вони суттєво відрізняються: якщо культурні зв'язки спрямовані на побудову тривалого взаєморозуміння та формування доброго імені країни, то пропаганда має маніпулятивну природу, орієнтовану на нав'язування конкретного бачення подій. Разом із тим, у нинішніх реаліях кордони між ними значною мірою стираються, оскільки гуманітарні інструменти дедалі частіше стають частиною пропагандистських стратегій держав.

Концептуальні підходи до визначення культурної дипломатії в західному, українському та російському науковому просторі.

Варто визнати, що в сучасному дослідницькому середовищі поняття культурної дипломатії позбавлене єдиного загальноприйнятого тлумачення. Це цілком логічно, оскільки наукові праці формуються під впливом суттєвих розбіжностей у політичних поглядах, історичному досвіді та ціннісних засадах конкретних країн. Очевидно, що європейська та американська системи взаємодії спираються на розбудову рівноправного діалогу, тоді як у підходах країни-агресорки цей напрям зазвичай має суто прикладний, підпорядкований державній ідеології характер. Зі свого боку, вітчизняні науковці прагнуть поєднати орієнтацію на загальноєвропейські гуманітарні орієнтири з нагальною потребою захищати власні межі від ворожих інформаційних зазіхань. Подібна різноспрямованість поглядів, без сумніву, зумовлює гостру потребу у проведенні порівняльного дослідження

головних теоретичних засад гуманітарної дипломатії, які склалися в різних дослідницьких школах.

Для західної наукової думки притаманні багатовекторність та поєднання методів різних наук, що зумовлює розмаїття поглядів на сутність культурної співпраці. Провідні фахівці сформували такі теоретичні засади:

Загалом, західна модель взаємодії у цій царині викристалізувалася під час розвитку теорії міжнародних відносин у другій половині минулого століття та на рубежі тисячоліть. По суті, цей процес був тісно пов'язаний із переосмисленням того, якими важелями володіють держави у добу глобалізації. Головним інтелектуальним підґрунтям тут, безумовно, стала теорія несилового впливу («м'якої сили»), яку обґрунтував Дж. Най.

Подальше теоретичне осмислення цього явища відбувалося у межах дослідження публічної дипломатії. Зокрема, Н. Калл у праці «Публічна дипломатія: уроки минулого» розглядає культурні зв'язки як один із наріжних каменів загальної публічної діяльності держави, ставлячи їх в один ряд із закордонним мовленням, програмами навчання та стратегічними комунікаційними заходами. Важливою зміною у такому баченні став наголос на взаємності: гуманітарні зв'язки більше не розглядаються як одностороннє нав'язування власних мистецьких зразків, а передбачають повноцінне спілкування та пізнання одне одного. Як зазначає вчений, успішність таких кроків безпосередньо залежить від «рівня довіри та обопільності між сторонами, що спілкуються» [46].

Цікаво, що саме словосполучення «культурна дипломатія» увійшло в ужиток у 1960-х роках завдяки американському досліднику Ф. Баргурну. Він визначав це явище як залучення творчого потенціалу та людських ресурсів задля досягнення пропагандистської мети. Таке трактування, цілком зрозуміло, відображало жорсткі реалії Холодної війни, коли мистецтво й освіта сприймалися передусім як зброя в ідеологічному протистоянні [43].

Водночас класичне формулювання запропонував М. Камінгс, який охарактеризував це явище як «взаємний обмін ідеями, відомостями, мистецькими здобутками та іншими проявами культури задля покращення взаєморозуміння між спільнотами». Ця теза стала основоположною для багатьох наступних праць і яскраво засвідчила гуманітарне, ціннісне спрямування західної теоретичної думки [47].

Тим не менш, європейські та американські фахівці повсякчас наголошують на заплутаності та багатогранності цього поняття. Наприклад, С. Шнайдер зауважує, що культурна взаємодія не має чітко окреслених

меж і найчастіше виявляє себе через конкретні практичні дії, а не через строгі кабінетні формулювання. Таке бачення відображає загальне прагнення вчених до гнучкості та відкритості теоретичних меж [52].

На нинішньому етапі західні дослідники поступово відмовляються від зосередження виключно на ролі офіційних органів влади. Зокрема, І. Анг розглядає гуманітарну дипломатію як розгалужену мережеву діяльність, де активну участь беруть творчі об'єднання та недержавні установи [42]. Паралельно з цим, Дж. Ґінов-Гехт пропонує критично поглянути на проблему, стверджуючи, що цей інструментарій ніколи не є цілком безстороннім – він слугує прихованим способом утвердження культурного домінування та впливу на національну самосвідомість. Зі свого боку, Ф. Тейлор характеризує таку роботу як суто політичну активність, що провадиться «під прикриттям мистецьких заходів» і поєднує тривалі освітні проєкти з миттєвим впливом через засоби масової інформації. Отже, у західній думці гармонійно поєднується сприйняття культурної дипломатії як майданчика для щирого діалогу і водночас як дієвого способу захисту державних інтересів за допомогою методів привабливості.

Слід зазначити, що у вітчизняному науковому просторі думка про культуру як вагому суспільну силу виникла досить давно. Проте системні дослідження її безпосереднього зв'язку з міжнародними відносинами активізувалися лише на початку XXI століття. Наступний потужний поштовх цим розвідкам, безперечно, дали Революція Гідності та початок російського збройного втручання у 2014 році. Ці події вкрай гостро поставили питання про необхідність негайної побудови нового, сильного образу України у світі.

Зазначені зміни проявилися не лише на сторінках наукових видань, а й у практичних кроках держави та заявах керівництва країни. Зокрема, виступаючи 9 березня 2015 року під час нагородження лауреатів Національної премії України імені Т. Шевченка, П. Порошенко підкреслив, що для успішної відсічі загарбникам та зміцнення суверенітету вкрай необхідно вибудувати новітню модель культурної політики, яка слугуватиме одночасно і рушієм перетворень, і вагомим чинником нашої перемоги. Як результат, вираз «культурна дипломатія» не просто став частиною щоденного мовлення, а й отримав організаційне втілення у вигляді новостворених державних інституцій [3].

Яскравим прикладом розвитку цієї сфери в Україні є ґрунтовна аналітична доповідь вітчизняної експертки О. Розумної. У цій праці феномен

культурної взаємодії розглядається крізь призму державницького підходу – як засіб побудови міжнародного авторитету та дієвий спосіб ведення інформаційного опору [29, с. 4]. Вивчаючи досвід чітко організованих європейських систем, дослідниця водночас відверто вказує на внутрішні проблеми: від низької ефективності Державної агенції промоції культури до труднощів, які супроводжували становлення Українського інституту. Зрештою, на думку авторки, для успішного захисту своїх зовнішньополітичних прагнень Україні вкрай необхідна цілісна та стратегічно вивірена система гуманітарної дипломатії [29, с. 7, 15, 25].

Сьогодні, особливо після початку повномасштабного воєнного вторгнення, значення культурних чинників у міжнародних справах України зросло до небувалих масштабів. Поширення правди про українську спадщину, осмислення трагедії війни через мистецтво та боротьба з ворожими вигадками стали життєво важливими завданнями. Це спровокувало проведення численних міжнародних зібрань та відкритих обговорень.

Яскравим прикладом цього став Global Culture Forum 2025, що пройшов 24–26 жовтня 2025 року на Львівщині. Цей масштабний міжнародний захід зібрав разом дипломатичних представників із 15 країн світу, а також делегатів від міжнародних організацій, мистецьких кіл, підприємництва та урядових структур із різних континентів. Головною метою форуму було донесення думки про величезну вагу культурної дипломатії під час війни та в часи прикутої до України глобальної уваги. На засіданнях чітко прозвучала теза: «культурна дипломатія є життєво необхідною саме тепер, коли погляди людства звернені до України: це унікальний шанс відкрити світові нашу самобутність і назавжди вийти з тіні російського імперського минулого» [53].

Потрібно визнати, що до 2022 року українські вчені розглядали цей напрям переважно як спосіб прикрасити імідж країни за кордоном. Проте після початку великої війни вектор досліджень, безперечно, змістився у бік завоювання міжнародної солідарності та гарантування інформаційної безпеки. Наприклад, С. Гололобов акцентує на вирішальному значенні культурної дипломатії у формуванні ставлення світової спільноти до нашої держави. Він наголошує, що мистецькі заходи – виставки, фестивальні майданчики, покази кінострічок та музичні виступи – є найкращим способом донесення правдивих відомостей про воєнні події [7]. Водночас М. Кушнарьова, аналізуючи стан справ до 2022 року, зауважує недостатній рівень розвитку відповідних установ. Вона підкреслює, що брак системної

державної стратегії заважав популяризації українського мистецтва у світі, через що росія тривалий час утримувала панівне становище у глобальному культурному просторі [18].

Зі свого боку, М. Шкурко аналізує культурну дипломатію як засіб протидії російському пропагандистському апарату. На прикладі роботи Українського інституту вона наочно демонструє, як творчі проєкти здатні змінювати погляди суспільств у західних країнах [41]. Окрім того, В. Ціватий доводить, що в теперішніх умовах гуманітарна дипломатія дедалі впевненіше перетворюється на новітню форму ведення міжнародних справ і водночас на сильний важіль для створення позитивного авторитету держави у світі [38].

На сучасному етапі розвиток цієї сфери в Україні демонструє значне прискорення. Яскравим підтвердженням цього стало затвердження Урядом України 28 березня 2025 року Стратегії розвитку культури до 2030 року, а також плану дій щодо її втілення на 2025–2027 роки. У цих державних актах культурна дипломатія постає в абсолютно новому світлі: вона перетворюється зі звичайного засобу прикрашання іміджу на складний загальнодержавний механізм, який поєднує в собі безпекові, економічні, організаційні та мережеві методи. Головна новизна полягає в тому, що Україна переходить до активного формування глобального мистецького порядку денного, орієнтується на просування та грошову оцінку (монетизацію) власного культурного продукту, залучає закордонне українство як офіційних представників та впроваджує сучасні, гнучкі інформаційні засоби [27].

Отже, українська наукова думка у сфері культурної дипломатії швидко розвивається, поєднуючи в собі державницькі, безпекові та організаційні підходи. У межах теорії «м'якої сили» ці вектори зливаються, перетворюючи національну культуру на сильне знаряддя для захисту державних інтересів, розбудови авторитету та боротьби з дезінформацією.

Зважаючи на реалії повномасштабного нападу з боку рф, необхідно ретельно вивчити й російські ідеологічні схеми, які визначили принципи зовнішньої гуманітарної діяльності Кремля. Ця політика будувалася під впливом не лише сьогоднішніх інтересів, а й глибоких філософсько-історичних поглядів, які беруть початок ще в XIX столітті. Саме вони обґрунтовують думку про винятковість росії та вигадку про «єдність народів», яка стала наріжною для формування їхнього зовнішньополітичного бачення. Наприклад, історичні твори М. Карамзіна заклали основу для тверджень про спільні корені українців та росіян, що згодом трансформувалося в

агресивну концепцію «русского міра» [12]. Розвиток та ідеологічне поглиблення цих тез ми бачимо у працях І. Ільїна, який вимагав сильної диктаторської влади, а також О. Солженіцина, котрий палко підтримував думку про культурну неподільність східнослов'янських етносів [11]. Сьогодні ці погляди дійшли до крайньої межі й радикалізувалися, зокрема у теоріях О. Дугіна, де культура відкрито проголошується засобом відновлення геополітичного панування. Таким чином, ідейна база культурної діяльності рф тримається на вигадках про історичну спільність та особливу цивілізаційну роль, які потрібні для виправдання їхніх загарбницьких планів.

Цілком логічним виявом цієї ідеології стало її закріплення на рівні офіційних державних документів, які визначають напрями культурної діяльності за кордоном. Так, у стратегії «Основні напрями політики російської федерації у сфері міжнародного культурно-гуманітарного співробітництва» культурні зв'язки постають як складний механізм зовнішнього тиску, повністю вплетений у загальну державну лінію. Охоплюючи насадження мови, освітні програми та керування закордонними громадами, цей багаторівневий підхід дозволяє одночасно діяти на символічному та інформаційному рівнях. Отже, подібна активність є не просто культурним обміном, а продуманим засобом завоювання лояльності та розширення геополітичного впливу.

Подальше розгортання цього курсу зафіксовано в Указі Президента рф № 605 від 7 травня 2012 року. У ньому напрями культурного впливу розписані дуже детально: створення іміджу, мовно-культурний тиск, інформаційні заходи та організаційна робота. Ця діяльність покликана формувати вигідний образ держави, зміцнювати позиції російської мови, розбудовувати мережу закордонних установ та забезпечувати інформаційний супровід зовнішньополітичних кроків. Для цього використовуються культурні представництва, програми навчання, публічні заходи, мас-медіа та робота з так званими «співвітчизниками». Водночас цей документ містить глибокий ідеологічний складник, націлений на створення штучного образу країни та розширення меж її впливу.

Прикметно, що кардинальний перелом відбувається в Указі Президента рф від 25 січня 2023 року № 35, який офіційно запроваджує поняття «культурного суверенітету». Якщо попередні акти говорили про популяризацію мистецтва та розбудову авторитету, то нова редакція відкрито переходить до логіки оборони та протистояння. Мистецтво й освіта починають сприйматися як складники безпеки, покликані боротися із зовнішнім

ідеологічним впливом. Відповідно змінюється і призначення культурної дипломатії: зі звичайного засобу привабливості вона перетворюється на механізм жорсткого нагляду за ціннісним простором, покликаний захищати, закріплювати та відтворювати власну ідеологічну систему.

Головним же документом, що визначає шляхи гуманітарної діяльності рф, є «Основні напрями роботи МЗС росії щодо розвитку культурних зв'язків із зарубіжними країнами». У ньому культурна політика прямо проголошується засобом досягнення зовнішньополітичних цілей через міжнародну співпрацю. У тексті відверто зазначено, що культурні зв'язки здатні зробити вагомий внесок у реалізацію головних прагнень та підвищення успішності зовнішньої політики росії. Творчі контакти, як один із найгнучкіших і тому найдієвіших інструментів у системі зовнішньополітичної діяльності, мають працювати на побудову прихильного та вигідного для кремля образу росії у світі [23].

Водночас офіційне бачення культурної дипломатії рф вимагає суворого критичного переосмислення, адже задекларване партнерство на практиці повсюдно заміщується методами одностороннього тиску. Це фактично перетворює її на звичайну пропаганду, що знаходить підтвердження навіть у працях самих російських дослідників.

Концептуальне значення для російської ідеології має стаття О. Русакова. У ній «м'яка сила» розглядається не як нейтральний спосіб взаємодії, а як засіб запеклої політичної боротьби та досягнення домінування. Автор прямо пов'язує появу цієї теорії з намаганням західних країн, насамперед США, урізноманітнити методи тиску та зміцнити свої позиції у світі. У такому світлі «м'яка сила» тлумачиться як суто політична технологія для просування власних інтересів, а не як природна привабливість країни [31, с. 61–62].

Важливим моментом для розуміння суті російського підходу є також безпосередня роль вищого політичного керівництва у формуванні та практичному використанні ідей несилового впливу. Зокрема, укорінення виразу «м'яка сила» у російській науці напряму пов'язане з його озвученням у промовах В. Путіна. У цих виступах даний інструментарій розглядається водночас і як спосіб просування державних прагнень, і як прихована загроза втручання у внутрішні справи їхньої країни з боку інших держав [28]. Безумовно, це чітко простежується і в заявах С. Лаврова, який трактує культурну дипломатію як засіб посилення позицій на світовій арені через розширення освітньої та інформаційної присутності. Водночас, у міру наближення збройного нападу на сході України, головні завдання Кремля

змістилися в бік оборонної функції, що виявилося у посиленій фінансовій та політичній підтримці «співвітчизників» за кордоном та боротьбі із зовнішніми інформаційними впливами [5;6].

Подальший теоретичний розвиток цього напряму ми бачимо у працях сучасних російських авторів, які описують його крізь призму зовнішньополітичної вигоди та реалізації національних інтересів. Наприклад, у статті Е. Фіруліної культурні кроки росії щодо країн СНД розглядаються як вагоме знаряддя для втілення зовнішньополітичних планів держави. Авторка наголошує, що мистецтво й освіта залучаються задля побудови вигідного образу росії та зміцнення її панування, особливо на пострадянських теренах. Це ще раз підтверджує суто прикладний, інструментальний характер цього явища в російській думці [37].

Хотілося б звернути увагу, що у змісті цієї роботи особливий наголос робиться саме на пострадянських країнах як на головному напрямі їхньої культурної політики. У тексті також стверджується, що розбудова взаємодії в межах СНД є «стрижневим напрямом зовнішньої політики росії», а отже, їхня культурна дипломатія має чітке регіональне спрямування. Це дозволяє сприймати її не як загальнолюдський шлях до діалогу, а як інструмент утримання під впливом конкретної геополітичної зони.

Також автор виокремлює як головну ідею – побудову спільного культурного простору. Він наголошує на необхідності «формувати єдиний культурний простір, зберігати духовні зв'язки на просторі Співдружності». У поєднанні з тезою про існування «багатовікових духовних, культурних, економічних, політичних зв'язків» між республіками, це створює чітку смислову рамку, яка апелює до спільного історичного минулого як до основи для нинішнього зближення. У такому контексті культурна робота виконує завдання відтворення та закріплення міфу про історичну єдність.

Зі свого боку російський дослідник С. Черняховський висуває тезу про унікальну здатність російської культури вбирати в себе інші культури на засадах доброзичливості та поваги [39]. Такий погляд є глибоко заангажованим і передбачає нерівноправні відносини, за яких інші культури просто поглинаються російським простором. Ця думка нерозривно пов'язана з ідеєю «русского міра» і потрібна для виправдання культурного тиску росії, що перетворює гуманітарну дипломатію на засіб загарбання, а не рівноправного спілкування.

Якщо у теоретичній моделі Дж. Ная культура є джерелом природної привабливості, то у Черняховського вона перебирає на себе завдання

ідеологічного батога, покликаного згуртувати суспільство навколо влади та транслювати «правильні» цінності назовні. Подібне бачення тримається на логіці цивілізаційного протистояння, де мистецтво й освіта сприймаються як елементи безпеки та засіб боротьби за владу. Відтак культурна дипломатія постає прямим продовженням внутрішньої агресивної політики кремля, націленим на розширення власних культурних меж. Це докорінно відрізняє її від західної моделі, яка тримається на принципах відкритості та взаємодії

Таким чином, у наукових працях зазвичай виділяють три основні моделі ведення культурної дипломатії – централізовану, посередницьку та децентралізовану. Вони безпосередньо відображають особливості національних наукових поглядів. Зокрема, у західному підході панує децентралізація та мережева співпраця вільних об'єднань, тоді як російська модель, навпаки, є суворо централізованою і використовує культуру як державне знаряддя ідеологічного тиску. Зі свого боку, українська наукова думка демонструє швидкий перехід до проміжної моделі, яка, безперечно, поєднує в собі європейські стандарти свободи установ із нагальною потребою стратегічного державного контролю задля надійного захисту національних інтересів.

Трансформація культури та медіапростору рф у конвенційну зброю гібридної агресії. Варто зауважити, що серед ключових векторів ідеологічного впливу особливе місце посідає публічна діяльність російських лідерів думок та медійних персон. Така активність, безперечно, слугує ретранслятором та каталізатором пропагандистських наративів, штучно збільшуючи аудиторію та забезпечуючи глибше емоційне залучення реципієнтів. Своєрідним маніфестом цієї стратегії, як відомо, став виступ очільника Ермітажу М. Піотровського. Останній відверто порівняв міжнародні виставкові проєкти із «культурним наступом» та специфічною «спецопераційою», де-факто визнавши інтеграцію мистецтва у структуру гібридного протистояння [25].

З огляду на зазначене, державна політика Кремля системно втілюється через уніфіковану риторику таких спікерів, як М. Захарова, Д. Пєсков та С. Лавров. Як свідчить аналіз, їхні виступи спрямовані на поширення деструктивних тез щодо «втоми колективного Заходу» або тези про «агресивність київської влади». Зокрема, коментуючи підсумки засідання у форматі «Рамштайн» у лютому 2025 року, М. Захарова інтерпретувала ротацію керівництва Контактної групи як ознаку капітуляції та зневіри

партнерів. Показово, що ці заяви синхронізувалися із черговою хвилею масованих ракетних ударів, які мали на меті емпірично підтвердити тезу про нібито «виснаження» оборонного потенціалу України [10]. Ба більше, офіційні демарші російських посадовців улітку 2025 року були чітко скоординовані з тимчасовим зменшенням обсягів військової допомоги з боку США, що дозволяло тиражувати фейки про «фіаско західної стратегії» [17].

Поряд із цим, кремлівські ідеологи поєднують експансіоністську культурну політику з неприхованими закликами до етноциду та ліквідації української самобутності. Російський літератор та пропагандист З. Прілєпін, як приклад, відкрито заперечує суб'єктність та право на існування українського культурного простору, безапеляційно стверджуючи: «Ми маємо навчити їх [українців] знову бути росіянами. Українська культура в тому вигляді, в якому вона існує зараз – це вигадка, ворожа конструкція. Наша задача – повернути ці території в лоно російської словесності» [26].

Ця радикальна установка, поза сумнівом, спрямована на легітимізацію нівелювання національної ідентичності шляхом агресивного впровадження імперських маркерів.

Окрему координуючу роль у процесі експансії російських наративів на міжнародній арені відіграє В. Мединський. Будучи одним із провідних архітекторів кремлівської ідеології, він перетворив історичну науку на інструмент виправдання агресії. Цей підхід, зокрема, реалізується через нові навчальні посібники з історії, де Україну відкрито дегуманізують і таврують як «неонацистську структуру». Натомість у комунікації із країнами Глобального Півдня Мединський спекулятивно позиціонує рф як лідера «модерної антиколоніальної боротьби». Окрім іншого, під егідою Російського військово-історичного товариства під його керівництвом здійснюється системна мілітаризація української молоді на тимчасово окупованих територіях, де ідеологічна індоктринація супроводжується базовою військовою підготовкою. Отже, подібна стратегія формує довгостроковий інструментарій деформації історичної пам'яті як усередині російського суспільства, так і за його межами [20].

Зрозуміло, що неможливо оминути увагу й медійну активність О. Скабєєвої. Вона є ключовим рупором агресивного порядку денного Кремля для зовнішніх аудиторій, перетворивши телевізійне шоу «60 хвилин» на платформу для регулярного ядерного шантажу та психологічного тиску на країни Північноатлантичного альянсу. Як зазначають дослідники, її медійне реноме базується на демонстративному озвучуванні погроз щодо завдання

ударів ракетними комплексами «Орєшнік» по європейських мегаполісах та просуванні вимог про «тотальну демілітаризацію НАТО». Разом з тим, вона послідовно намагається ревізувати та легітимізувати воєнні злочини (зокрема трагедію в Бучі), вдаючись до грубих фальсифікацій заради реабілітації дій рфперед світовою спільнотою. Окремим напрямом її деструктивної діяльності є стимулювання глобального хаосу шляхом закликів до передачі сучасного озброєння радикальним антизахідним режимам та проксі-групам у Венесуелі, Ємені та на Кубі. З огляду на це, цілком логічним виглядає той факт, що за подібну діяльність, офіційно заохочену урядом рф, Служба безпеки України оголосила Скабєєвій підозру за статтями щодо пропаганди війни та посягання на територіальну цілісність нашої держави [32].

Водночас у російському інформаційному полі розгорнуто масштабну кампанію з дискредитації українського історичного минулого. У межах телевізійних ефірів В. Соловйова регулярно нівелюються та висміюються будь-які спроби України концептуалізувати власні витоки. Запрошені експерти, застосовуючи маніпулятивні прийоми та відверту дезінформацію, транслюють архаїчні міфи про «триєдиний народ», «спільне коріння» та «месіанську роль Москви». Водночас будь-які інтенції щодо збереження української національної пам'яті детеронуються як прояви екстремізму чи ментальних розладів [33]. Інструменталізація гуманітарної сфери, де українська культура маркується як штучний конструкт задля обґрунтування її ліквідації, безпосередньо матеріалізується у пропагандистських поїздках Соловйова до зони бойових дій, зокрема до окупованого Курахового. Створений за результатами цього візиту псевдодокументальний фільм повністю ігнорує катастрофічні руйнування міської інфраструктури, натомість просуваючи цинічні тези про «ефективну тактику рф» та перспективи відновлення знищеної Курахівської ТЕС.

Варто наголосити на тому, що за допомогою технології «інформаційного дзеркала» та залучення до зйомок місцевих жителів, які опинилися в заручниках гуманітарної катастрофи, пропаганда конструює сурогатну картину «мирного життя» та «вдячності визволителям». Зрештою, демонстрація Соловйовим викраденої таблички Курахівської міської ради як «мілітарного трофея» виступає актом самолегітимізації та символічного привласнення чужого простору, спрямованим на підвищення шовіністичного чаду серед внутрішнього російського споживача [34].

Яскравим маркером залучення культурної номенклатури до обслуговування воєнної машини Кремля є позиція керівника кіноконцерну «Мосфільм» К. Шахназарова, який конвертує свій колишній міжнародний статус у виправдання збройного вторгнення. Офіційно будучи довіреною особою В. Путіна та резидентом радикального «Ізборського клубу», Шахназаров ще у 2014 році солідаризувався з окупацією Криму. З початком великої війни він перетворився на постійного спікера радикальних ток-шоу, де закликає до превентивних ядерних ударів та жорстких репресій проти внутрішньої опозиції. У контексті «культурної спецоперації» особливе значення має дистрибуція його кінематографічного доробку за кордоном. Протягом 2023 року за прямої підтримки МЗС рф та мережі «Російських домів» було реалізовано серію ретроспектив Шахназарова у Франції, Італії, Болгарії та країнах Балканського регіону. Це, безперечно, є класичним прикладом використання механізмів «м'якої сили» для просування геополітичного порядку денного Кремля в межах ЄС [40].

Згодом суто риторична підтримка трансформувалася у безпосередню участь у матеріально-технічному забезпеченні окупаційного контингенту. У листопаді 2024 року під час офіційної зустрічі з Путіним Шахназаров відкрито задекларував, що «Мосфільм» із 2023 року передає підрозділам ЗС рф важку бронетехніку, безпілотні авіаційні комплекси та засоби РЕБ під виглядом «меценатської допомоги». Своєрідним апофеозом медійної нормалізації війни стала його участь у новорічному шоу «Голубой огоньок» у грудні 2024 року, де у спільній локації з російськими військовими конструювався та романтизувався образ загарбника як нового етичного еталона російського суспільства [40].

Очевидно, що подібна мілітаризація є логічним наслідком тривалої еволюції російського кінематографа, який остаточно перетворився на конвенційну зброю через культивацію образів «благородного насилля» та «ідейного бійця». Як зазначає більшість сучасних мистецтвознавців, генезис цього явища криється у дилогії А. Балабанова «Брат». Саме в цих стрічках було артикульовано реваншистські кліше на кшталт «Ви мені ще за Севастополь відповісте» та «Сила в правді», які сформували у масовій свідомості (особливо серед молодіжного сегмента) привабливий міф про національну винятковість. Ці художні метафори згодом було штучно екстрапольовано у політичну площину, перетворивши їх на офіційні гасла воєнної кампанії після 2022 року. Як наслідок, виник психологічний феномен «делегалізації» об'єкта агресії: через кіноекрани глядачеві роками

імплантували міф про меншовартість українців (зокрема через карикатурний образ «хохла-зрадника») та ідею про те, що будь-яка жорстокість є виправданою, якщо вона служить державним інтересам рф. Завдяки цифровим платформам та вільному доступу до піратських та стрімінгових хабів у країнах Європи та СНД, цей контент продовжує латентно транслювати наративи про «історичну справедливість» дій Москви [1; 21, с.222].

Варто відзначити, що задовго до масштабного вторгнення російська кіноіндустрія діяла як ефективний ретранслятор мілітаристської пропаганди, що чітко простежується на прикладі кінокартин «Ми з майбутнього-2» (2010) та «Російський характер» (2014). У згаданих стрічках через механізми цілеспрямованої дегуманізації українських історичних діячів та гротескне зображення політичних реалій послідовно формувався образ України як «квазіфашистської» території, позбавленої суверенітету та керованої Заходом [22; 2]. Спекулюючи на гаслах про «захист російськомовного населення» та апелюючи до ідеї «історичної приналежності Криму», Кремль заздалегідь конструював ідеологічний фундамент для виправдання майбутньої анексії територій. Отже, художні образи було свідомо інтегровано в архітектуру гібридної війни з метою ескалації міжнаціональної ворожнечі та легітимізації експансії.

Прикметно, що з початком повномасштабного етапу війни інструменти культурного впливу рф еволюціонували, змістивши вектор із прямолінійної пропаганди на більш витончені й латентні форми присутності у світовому культурному просторі. Кейс Каннського кінофестивалю 2022 року наочно демонструє приховані алгоритми нівелювання санкційного тиску у сфері культурної дипломатії рф за допомогою експлуатації конструкту «дисидентського мистецтва». Попри декларовану оргкомітетом відмову від прийому офіційних делегацій країни-агресора, до головного конкурсу було включено фільм К. Сєрєбрєннікова, чия участь легітимізувалася статусом «опозиціонера» та формальною відсутністю фінансового сліду російського бюджету. Проте публічні заяви режисера під час фестивалю виявили повну конгруентність офіційній кремлівській риториці: він закликав до емпатії щодо російських комбатантів, вимагав деескалації санкцій проти олігархічних кіл та просував тезу про «гуманістичний характер» російської культури, що за умов агресії є інструментом розмивання колективної відповідальності. Такий стан речей доводить, що російський культурний експорт, навіть під брендом «незалежного художнього висловлювання», продовжує

виконувати функцію адвокації інтересів рф на ключових міжнародних майданчиках під маскою аполітичності [17].

Іншим пропагандистським прецедентом став художній фільм «Свідок» (2023), створений за прямої фінансової підтримки Міністерства культури та Міністерства оборони рф. Цей проєкт став першою спробою масштабної ревізії подій початкового етапу вторгнення з розрахунком на іноземного глядача. Стрічка побудована на технології «ідеологічного віддзеркалення», де системні звірства окупаційних військ у Бучі цинічно приписуються українським підрозділам через локацію вигаданого селища Семидвері, а військовослужбовці ЗСУ наділені карикатурними «нацистськими» маркерами – від символіки Третього Рейху до присяги на книзі «Майн Кампф». Вибір англійської мови як базової для виробництва фільму від початку вказував на його цільове призначення – трансформацію громадської думки міжнародної спільноти та поширення викривленого фактажу про російсько-українську війну [30].

Черговою платформою для просування пропагандистських наративів став Венеційський кінофестиваль 2024 року, де відбувся показ документальної стрічки «Russians at War» («Росіяни на війні») режисерки А. Трофімової. Фільм, знятий у копродукції із західними партнерами (Канада та Франція), спекулює на концепті «звичайного солдата», намагаючись представити російських окупантів як безвільних жертв обставин. Авторка маніпулятивно фокусує увагу на образі етнічного українця, який воює у лавах армії рф і транслює тези про «внутрішній громадянський конфлікт» 2014 року та фейкові обстріли Україною власних міст. Свідомий фокус на «екзистенційній трагедії індивіда» замість фіксації системних воєнних злочинів агресора має на меті деконструювати відчуття провини за вторгнення та детермінувати співчуття у західної аудиторії, заміщуючи політичну та правову відповідальність абстрактними категоріями гуманізму [9].

З-поміж іншого, важливим елементом експансії російської пропаганди через кіноіндустрію є детективний серіал «Центурія», знімальний процес якого відбувався безпосередньо у зруйнованому й окупованому Маріуполі. Фабула серіалу базується на протистоянні спецслужб рф «українським диверсантам» та ЦРУ, що транслює традиційний міф про терористичний характер української державності та її «зовнішнє управління». Режисер А. Симонов продовжує розпочату у стрічці «20/22» лінію на деформацію історичної реальності, де руйнація міст та воєнні злочини подаються під маркою «визволення». Шляхом тотальної дегуманізації оборонців

Маріуполя (зокрема бійців полку «Азов») та штучної героїзації комбатантів незаконних збройних формувань типу батальйону «Сомалі», російський кінематограф намагається сформувати сурогатну історичну пам'ять безпосередньо на місцях скоєння злочинів. Подібні кінопроєкти, рівно як і документальна стрічка «На краю безодні», виконують роль інструментів легітимізації окупаційного режиму через інструменталізацію продуктів масової культури [13].

Насамкінець, залучення іноземних медійних брендів до створення пропагандистського контенту залишається стратегічним пріоритетом кремлівської інформаційної політики, що чітко підтверджується діяльністю С. Сігала. Актор, який із 2016 року є громадянином рф та обіймає посаду спецпредставника МЗС росії з гуманітарних зв'язків, став активним ретранслятором ключових кремлівських ідеологем. У своєму проєкті «В ім'я справедливості» він системно використовує технологію підміни понять, маркуючи повномасштабну агресію термінами «український конфлікт» або «зона СВО». Це покликано знизити рівень сприйняття війни як міжнародного злочину. Контент фільму спрямовано на дегуманізацію українських військових (насамперед підрозділу «Азов») та просування тези про війну як «вимушену відповідь на експансію Заходу». Використання Сігала як медійного посередника має на меті надати російській пропаганді ілюзію «незалежного міжнародного експертного погляду» та легітимізувати окупаційну риторику для зовнішнього світу [4].

Таким чином, узагальнюючи результати дослідження, варто підкреслити, що в умовах сучасного глобального протиборства межа між культурною дипломатією як гнучким інструментом розбудови довіри та пропагандою як формою маніпулятивного тиску на свідомість є надзвичайно рухливою. Головна відмінність між ними криється у цільовому спрямуванні: якщо новітня українська та західна моделі орієнтовані на обопільний діалог і захист гуманістичних цінностей, то російський підхід має суто прикладний, жорстко централізований та експансіоністський характер.

Показово, що вітчизняна державна практика та наукова думка здійснили якісний перехід від використання культурних зв'язків як засобу суто прикрашання міжнародного іміджу до їх розуміння як комплексного безпекового знаряддя, покликаного консолідувати світову солідарність та протидіяти дезінформації. Натомість аналіз медійної діяльності російських лідерів думок, офіційних речників Кремля та продуктів кінематографа – від реваншистської дилогії «Брат» до новітніх латентних проєктів на зразок «Росіяни

на війні» чи серіалу «Центурія» – яскраво свідчить про тотальну трансформацію гуманітарної сфери російської федерації у конвенційну зброю гібридної агресії. Залучаючи іноземних медійних фігур та експлуатуючи конструкgrid «аполітичного мистецтва», агресор намагається легітимізувати воєнні злочини, дегуманізувати українців і стерти межі правової відповідальності. З огляду на це, сучасна культурна дипломатія постає не лише платформою для творчої презентації, а й життєво необхідним щитом, здатним захистити історичну пам'ять та зруйнувати маніпулятивні імперські міфи.

Використані джерела та література

1. Брат 2 / реж. Олексій Балабанов, 2000. 123 хв. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=K9TRaGNnjE

2. Булгак П. «Ми з майбутнього-2»: дежавю радянської пропаганди. *Детектор медіа*. 2010. 25 лют. URL: https://detector.media/propaganda/article/51119/2010-02-25-mi-z-maybutnogo-2-dezhavyu-radyanskoi-propagandi/

3. Валевський О. Порядок денний державної культурної політики в умовах зовнішньої aggression. *Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України* [Електронний ресурс]. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/1872/.

4. Во имя справедливости (фільм Стівена Сігала 2024). *YouTube*. 2024. 10 жовт. URL: https://www.youtube.com/watch?v=MNPMnn_ET-s

5. Выступление Министра иностранных дел России С. В. Лаврова на юбилейной международной конференции «Россия в мире силы XXI века», приуроченной к 20-летию Совета по внешней и оборонной политике и 10-летию журнала «Россия в глобальной политике», Москва, 1 декабря 2012 года / Официальный сайт Министерства иностранных дел РФ.

6. Выступление и ответы на вопросы Министра иностранных дел России С. В. Лаврова в рамках «правительственного часа» в Совете Федерации Федерального Собрания Российской Федерации, Москва, 18 декабря 2013 года / Официальный сайт Министерства иностранных дел РФ.

7. Гололобов С. Культурна дипломатія як складова державної політики у сфері культури на сучасному етапі українського державотворення. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2022. № 18. С. 1057–1078.

8. Гурківська А. Концептуалізація поняття «політична пропаганда». *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2021. Вип. 35. С. 150–160. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2021.35.18

9. Доценко О. Російська пропаганда заявляє про себе на міжнародних кінофестивалях. *Docudays UA*. 2024. 11 верес. URL:

https://docudays.ua/2024/news/kulturna-diplomatiya/rosiyska-propaganda-zayavlyaye-pro-sebe-na-mizhnarodnikh-kinofestivalyakh/

10. Захарова М.: Захід використовує Україну по максимуму, а потім позбавляється її прав [Електронний ресурс]. 12.02.2025. URL: https://fakti.bg/en/world/949307-maria-zakharova-the-west-uses-ukraine-to-themaximum-and-then-scraps

11. Ильин И. *О России. Три речи*. Москва : Российский Архив, 1995. 11 с.

12. Карамзин Н. М. *История государства Российского*. Москва : Золотой век ; Диамант, 1997. 623 с.

13. Кінофейки: як росіяни маніпулюють свідомістю. *Схід.інфо*. 2025. 23 січ. URL: https://cxid.media/kultura/kinofeyky-iak-rosiiany-manipuliuiut-svidomitiu/

14. Коберська А. Еволюція концепції культурної дипломатії. *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини*. 2020. С. 117–120.

15. Комар О. М'яка сила і пропаганда у російсько-українській війні: епістемологічний аналіз. *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 30. С. 82–88. DOI: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.11

16. Кузьмук О. М., Любчук В. В. Пропаганда як зброя: соціальний дискурс. *Соціальні трансформації в умовах глобальних викликів : колективна монографія*. Рига : Балтія Паблішинг, 2022. С. 976–1002.

17. Культурна спецоперація, або як Росія використовує свою культуру у війні проти України : аналітичне дослідження / Регіональний центр прав людини. 2024. 10 с. URL: https://rchr.org.ua/analytics/kulturna-speczoperacziya-abo-yak-rosiya-vikoristovuye-svoyu-kulturu-u-vijni-proti-ukrayini/

18. Кушнарьова М. Українська культурна дипломатія під час війни: досвід, проблеми, перспективи. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2023. Вип. 67. С. 35–53. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004706

19. Магда Є. М'яка сила, поняття. *Енциклопедія історії України : Додатковий том*. Книга 1 : А–Я / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2021. 773 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=m'jaka_syla_ponjattja

20. Мединський Володимир Ростиславович [Електронний ресурс] // *Портал «Війна і санкції» : База даних пропагандистів*. – Головне управління розвідки МО України / НАЗК. URL: https://war-sanctions.gur.gov.ua/propaganda/persons/581

21. Мельник Л., Грек І. Філософія українофобської пропаганди в російському кінематографі. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 1. С. 219–226.

22. Ми з майбутнього 2 (фільм 2010). *YouTube*. 24 серп. 2021. URL: https://www.youtube.com/watch?v=iP9jqcnihTs

23. Основные направления работы МИД России по развитию культурных связей с зарубежными странами // Министерство иностранных дел Российской Федерации. 2004.

24. Парахонський Б., Яворська Г. Російська війна проти України як тригер змін міжнародної безпеки: базові наративи: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2024. 49 с. (Серія «Міжнародні відносини»). DOI: https://doi.org/10.53679/NISS-

25. Пиотровский М. «Наши выставочные проекты за рубежом – это мощное культурное наступление» : интервью / подгот. С. Михайлов. URL: https://archive.ph/BQe8W

26. Прілєпін З. Інтерв'ю для медіапроєкту «Емпатія Манучі» [Електронний ресурс]. 2023. URL: https://archive.ph/prilepin_interview

27. Про схвалення Стратегії розвитку культури на період до 2030 року та затвердження операційного плану її реалізації на 2025–2027 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 р. № 293-р // *База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України*.

28. Путин В. Россия и меняющийся мир. Раздел «Поддержка соотечественников и гуманитарное измерение». *Московские новости*. 2012.

29. Розумна О. П. *Культурна дипломатія України: стан, проблеми, перспективи : аналітична доповідь*. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2016. 53 с.

30. Російський фільм про вторгнення в Україну визнали одним із найгірших в історії людства. *ТиКиїв*. 2023. 18 серп. URL: https://tykyiv.com/en/news/rosiiskii-film-pro-vtorgnennia-v-ukrayinu-viznaili-odnim-iz-naigirshikh-v-istoriyi-liudstva/

31. Русакова О. Ф., Русаков В. М. «Мягкая сила» как инструмент political коммуникации и гуманитарной дипломатии. *Soft Power: теория, ресурсы, дискурс: материалы международной научной конференции (Екатеринбург, 20 октября 2017 г.)*. Екатеринбург : Дискурс-Пи, 2017. С. 60–72.

32. Скабєєва Ольга Володимирівна [Електронний ресурс] // *Портал «Війна і санкції» : База даних пропагандистів*. – Головне управління розвідки МО України / НАЗК. URL: https://war-sanctions.gur.gov.ua/propaganda/persons/581

33. Соловйов В. Р. Ефір програми «Вечір з Володимиром Соловйовим». Телеканал «Росія-1» [Електронний ресурс]. 2024.

34. Соловьев В. Соловьев LIVE: Прямой эфир из освобожденного Курахово. *Смотрим*. 2025. 24 января. URL: https://smotrim.ru/audio/2818046

35. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / за наук. ред. В. І. Воловича; Соціологічна асоціація України. Київ : Укр. центр духовної культури, 1998. С. 348.

36. США призупиняють частину поставок зброї до України: наслідки і причини [Електронний ресурс] // *Радіо Свобода*. 02.07.2025. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ssha-dopomoha-ukrayinizupynka/33462083.html

37. Фирулина Е. Г. Культурная политика России по отношению к странам СНГ: направления, тенденции, перспективы [Электронный ресурс]. 2015. 4 с.

38. Ціватий В. Гуманітарна дипломатія у фокусі локальних і регіональних конфліктів сучасності: міжнародно-безпековий, правовий та інституціональний дискурси. *Міжнародні конфлікти у сучасному світі: від регіонального протистояння до глобального суперництва*. 2022. Вип. 6. С. 116–123.

39. Черняховский С. Ф. *Политическая культура: государственная политика и философия будущего*. Москва : Институт наследия, 2019. 312 с.

40. Шахназаров Карен Георгійович [Електронний ресурс] // *Портал «Війна і санкції» : База даних пропагандистів*. – Головне управління розвідки МО України / НАЗК. URL: https://war-sanctions.gur.gov.ua/propaganda/persons/8597

41. Шкурко М. Культурна дипломатія України під час війни. *Україна дипломатична*. 2023. С. 741–749. URL: https://ud.gdip.com.ua/wp-content/uploads/2023/12/72_2023.pdf

42. Ang I., Isar Y. R., Mar P. Cultural diplomacy: Beyond the national interest? *International Journal of Cultural Policy*. 2015. Vol. 21, No. 4. P. 365–381.

43. Barghoorn F. C. *The Soviet Cultural Offensive: The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*. Princeton : Princeton University Press, 1960. 146 p.

44. Biddle W. W. A psychological definition of propaganda. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1931. No. 26 (3). P. 283–295.

45. Bernays E. *Propaganda*. New York : Liveright, 1928. URL: http://propagandahistory.ru/books/Edvard-Berneys_Propaganda/

46. Cull N. J. *Public Diplomacy: Lessons from the Past*. Los Angeles : Figueroa Press, 2009. 62 p.

47. Cummings M. C. *Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey*. Washington : Center for Arts and Culture, 2003. 15 p.

48. Handelman S. *Thought manipulation: the use and abuse of psychological trickery*. Santa Barbara, Calif. : Praeger, 2009. xiv, 163 p.

49. Lasswell H. D. *Propaganda technique in the world war*. London : K. Paul, Trench, Trubner & co. ; New York : A. A. Knopf, 1927. 233 p.

50. Nye J. S. Soft power and cultural diplomacy. *Public Diplomacy Magazine*. 2010. Vol. 1. P. 113–147.

51. Routledge Handbook of Public Diplomacy / ed. by N. Snow, P. M. Taylor. New York ; London : Routledge, 2009. 408 p.

52. Schneider C. P. Cultural diplomacy: Hard to define, but you'd know it if you saw it. *Brown Journal of World Affairs*. 2006. Vol. 13, No. 1. P. 191–203.

53. *Global Culture Forum 2025* // PARK3020 [Електронний ресурс]. URL: https://park3020.com/exhibition/global-culture-forum-2025/. 24–26 жовтня 2025 року, Львів.

Davidenko Y., Haleta D.

THE WEAPONIZATION OF CULTURE AS A MANIFESTATION OF RUSSIAN PROPAGANDA AGAINST CULTURAL DIPLOMACY

The article provides a comprehensive theoretical and methodological analysis of the essence of cultural diplomacy as a soft power instrument and outlines its distinct differences from manipulative propaganda influence in the context of contemporary geopolitical tensions. The leading conceptual approaches to defining humanitarian interaction in Western, Ukrainian, and Russian scientific landscapes are examined. It is substantiated that the Ukrainian model has evolved from a purely image-oriented direction into a vital security component aimed at protecting national interests and refuting disinformation. In contrast, based on extensive empirical data, the article proves the total militarization of the humanitarian sphere and cinematography of the Russian Federation, which have transformed into conventional weapons of hybrid warfare. The study exposes the latent mechanisms of utilizing Russian mass culture exports, Kremlin media mouthpieces, and foreign opinion leaders to dehumanize Ukrainians, legitimize the occupation regime, and distort historical memory on international platforms under the guise of "apolitical art."

Keywords: *cultural diplomacy, soft power, political propaganda, hybrid aggression, cognitive warfare, militarization of culture, disinformation, information security, Russian-Ukrainian war.*

Навчальне видання

НАУКА І СУЧАСНІСТЬ:
ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА.
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ. ОСВІТА

Колективна монографія

Технічний редактор – А. В. Лисенко
Верстка та макетування – О. В. Борщ

Підписано до друку 19.06.2026 р. Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Arial Обл.-вид. арк. 15,3 Електр. вид-ння
Замовлення № 251 Ум. друк. арк. 16,01

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3[А]
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.